

निवेदन

१। माटे सत्कार समितीतर्फे आज प्रा. बापूसाहेब यांचा जो सत्कार होत आहे त्या समयी हा ग्रंथ वाचकाच्या हाती देण्यास सत्कार-समितीला फार आनंद होत आहे. समितीच्या विनंतीस मान देऊन ज्या लेखकांनी अल्पकाळात लेख लिहून दिले त्याची समिती आभारी आहे. ग्रंथाचे प्रकाशन श्री. यं. गो. जोगी याची समिति अतिशयच तशी आहे. त्याच्या सात्त्विकाचून हा ग्रंथ इतक्या तरेने प्रकाशित करणे केवळ शक्य नसेल. त्याचप्रमाणे श्री. आना सरदेगपंडे, आदर्श मुद्रणालय, पुणे, यांनी व त्या मुद्रणालयातील कामगारानी ठरवल्या थोड्या मुदतीत इतर कामे बाजूला साळून हा पुस्तक पुंर चालून दिले याचेहि समितीवर फार उपकार झाले आहेत. अखिल महाराष्ट्रभर प्रा. बापूसाहेब यांचे जे शिष्य व चहाते आहेत त्यांच्या मनातील भावना या ग्रंथातून व्यक्त होत आहेत असे आम्ही समजतो.

२३-२-४७ }

सी. बी. अग्रवाल,
अध्यक्ष-माटे सत्कार समिति.

अनुक्रमणिका

१	आमचे मित्र (द. बा. पोतदार)	१
२	भाई जीवितविषयक तत्त्वज्ञान (भी. म. माटे)	५
३	माझ्या फामांची रूपरेषा (,,)	१४
४	रसवंतीची जन्मकथा (ग. य. विटणीस)	५०
५	समाजशास्त्र (पु. ग. सरसबुंदे)	६५
६	आमचे प्राध्यापक माटे (चंद्रकुमार डांगे)	७८
७	प्रा. माटे (जेशा जॉन क्पेन)	८८
८	सामुदायिक अभ्यासपद्धतीचा			
	एक प्रयोग (शं. ग. साठे)	९८
९	उपेक्षितांचे अंतरंग (शान्ता ज. घेळके)	११०
१०	विज्ञानबोध (कृ. गो. लिमये)	१२३
११	एकसष्टांच्या निमित्ताने (डु. शामा देवघर)	१३०
१२	गुरुवर्य चापूतद्विष माटे (वसंतराव विष्टे)	१५१
१३	"माझी तथा बंद" (शांताराम काकरे)	१५८
१४	प्रा. श्री. म. माटे यांचे विविध दर्शन (म. दा. साठे)	१६४
१५	"भला काय घाटते" (प्रभादास कृ. देशपांडे)...	१६९
१६	उपेक्षितांचे अंतरंग (गिराज)	१७७
१७	माटे यांची भाषाशैली (गोपीनाथ तळवलकर)	१८३
१८	साहित्यधारा (गं. भा. निरंतर)	१९१
१९	एका उपेक्षित प्रथाचे अंतरंग (रा. ना. नातू)	१९९
२०	'अनामिका' (मो. रा दमोदरे)	२१०
२१	अर्थाचा राजा आला. (कवि मनमोहन)	२१५
२२	आपापले हितगुज (वि. म. कुलकर्णी)	२२०
२३	अनामिका (वि. द. साठे)	२२६
२४	प्रो. भीपाद महादेव साठे (वि. वा. जावेकर)	२३१
२५	गुरुजी नव्हे पिताजी ! (सौ. इंदुमती फाटक)	२४४
२६	विज्ञानबोध : प्रस्तावना (रा. शं. वाळिवे)	२४७

आमचे मित्र : प्रा. वापूसाहेब माटे : १

प्रा. म. म. द. वा. पोतदार

आपल्या एखाद्या मित्राला ६० वें वर्ष लागले तर मित्र म्हणून वाढणारा आनंदच किती तरां मोठा आहे. त्याची करपना रस मित्रभाव ज्यांच्या मनात असेल त्यांनाच येईल परंतु जसा आपण मित्र आपल्या सार्वजनिक सेवेमध्ये, विद्वत्तेमुळे व अन्य काही विशेष गुणामुळे समाजात मान्यतेला चढलेला असेल तर त्या आनंदात जसा एखादा अभिमानाच्या सुगंधाची मर पडते त्याचा अनुभव विशेष सुखप्रद असतो.

आमचे मित्र वापूसाहेब माटे याची ओळख शाळ्याला सुमारे ३५ वर्षे तरी होऊन गेली आहेत, म्हणजे आमच्या आयुष्यापैकी सुमारे निम्म्या भाग आम्ही उभयतःनी एकत्र आणि एकाच गावात एकमेकांच्या समोरासमोर वाढलेला आहे. एकमेकांची चरित्र आणि एकमेकांचे साहचर्य ३०-३५ वर्षांच्या दीर्घ काळात लाभल्यामुळे आम्हाला वाढणारा आनंद किती मोठा आहे याची करपना अनुभवानेच येईल.

आम्ही उभयतः शिक्षणाच्या व्यवसायात बहुतेक सारे आयुष्य काढले आणि त्यातली बरीच वर्षे एकाच जागी आम्ही काम केले आहे. माटे साठारा निःस्वातून पुणे जिल्ह्यात आले आणि प्रस्तुत लेखक याने आपले बहुतेक आयुष्य पुणे शहरातच काढलेले आहे. माटे यांच्या शिक्षणात व्यवसाय आला. परंतु प्रस्तुत लेखकाला त्याचा अनुभव आला नाही. माटे याची पहिली वैयक्तिक कामगिरी पुण्यातील प्रसिद्ध न्यू इंग्लिश स्कूल या संस्थेत झाली आणि प्रस्तुत लेखकाची शिक्षण आणि शिक्षणविषयक कामगिरी पुणे येथील नूतन मराठी विद्यालय या प्रसिद्ध संस्थेत झाली परंतु काही विलक्षण योगायोगाने माटे याना आपल्या कामगिरीचे क्षेत्र बदलावे लागले आणि न्यू इंग्लिश स्कूल सोडून माटे नू. म. विद्यालयात शिक्षक म्हणून दाखल झाले.

२. म. विचार्य या सभेच्या चालक मंडळात प्रस्तुत लेखक होता आणि मोटे यांच्यासारखा वस्त्र शिथळ आपल्या सस्येला येऊन मिळण्याचा प्रसंग आला तेव्हा त्यांनी त्याचे मनाप मून स्वागत केले. याच्या भाषा या मऱ्या सस्येत चालक मंडळात शिरावे की न शिरावे असा प्रश्न मोटे यांच्यापुढे उभा राहिला. मोटे यांच्या मनाची ओढ आपल्या दालित देशवाद्यांच्या उत्तर्किके या बाबीच सारखी लागलेली होती त्यासाठी लागणारे स्वास्थ्य आणि मोकळीक चालक मंडळाचे बघून पत्करल्यात लाभण्याचा फारच कमी शक्यता होता समाजसेवेचे ते एक मोठे कडील जेन व्यापण्याचा मोटे यांच्या मनात विचार उचललेला होता आणि दिकडे त्याची पावले जोराने चालत होती, त्या दृष्टीने त्यांनी चालक मंडळाची बघने स्वीकारणे इष्ट झाले नसते असे वाटून प्रस्तुत लेखकाने त्यास त्यावेळी तसा सला दिला होता.

मोटे यांच्या आयुष्यात योगायोगच पुष्कळ आज मोटे मराठीचे आचार्य आणि मराठी भाषेतील एक ओतखी लेखक म्हणून समाजपुढे गाजत आहेत. परंतु पूर्वाश्रयात मोटे यांच्या वाटचाला इंग्रजी हा विषय कायमचाच ठेवलेला असे. कारण पट्टीच्या इंग्रजी शिक्षकात त्याची गणना केली जात असे. आमचे सस्येत येताच मोटे यांनी छाप आणि प्रभाव असा दाट टाकला की, सातवी इयत्तेच्या वर्गाची एक-बहुधा ब-तुकडी ही मोटे यांच्या मिराशीची तुकडी ठरून गेली आणि इंग्रजी हा त्याचा हातपडा विषय ठरून गेला शाळेत चालू असलेल्या विषय-शिक्षण-पद्धतीमुळे इंग्रजी विषय वाटचास येऊन मोटे मास्तर म्हणजे इंग्रजीचे उत्कृष्ट शिक्षक अशी प्रसिद्धी पावले. सस्येत येताच जो लौकिक त्यांनी मिळविला तो कधीहि स्वमान-सुद्धा कमी होऊ दिला नाही त्यांच्या तुकडीची एक पोलादी सघटनाच आपोआप बनून जावी असा त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा प्रभाव या लहानशा क्षेत्रातहि त्यांनी पाडला आणि आमच्या शाळेत इंग्रजी शिक्षणाची एक निर्भेद्य फळी त्यांनी निर्माण केली. मोटे यांच्या अगावर वर्ग टाकून निर्धास्त बसण्याला शाळेच्या चालकास कधीच सकोच वाटला नाही.

मुलाची भेने सा काळ आवरणे करून घेण्याची विलक्षण हातोटी मोटे यांच्या अर्गी आहे. तरुण भेने त्यास सहज जाऊन विलगतत. मोटे हे उप जत यशस्वी शिक्षक आहेत शाळेत शिक्षकाचे काम करून राहिलेला रार

वेळ त्यांनी निवडलेल्या असृष्टय शिक्षणाच्या नवीन कार्यात ते घाटवीत. दिवसा शाळा आणि मध्यरात्रीपर्यंत असृष्टय मंडळीच्या वस्तीत जाऊन त्यांना शिक्षण देणे त्यांचे चित्त हरण करणे, आणि त्यांना मानुसकीत आणणे या उद्योगात माटे गर्व असत. या नवीन कार्यासाठी लागणारा पैसा होता होईतो आपल्या हातचा असावा म्हणून त्यांनी आपल्या अंगच्या शिक्षकी गुणाच्या क्षेत्राला थोडा विस्तार करून राजगी वर्गाहि चालविले. माटे याच्या या राजगी वर्गात विद्यार्थ्यांची मोठी शृंगड लागलेली दिसे आणि त्यामुळे अनेक दुर्लभ शिक्षक त्याजवढील असूया परीत.

माटे यांनी नवीन निवडलेले असृष्टयाना सुधारण्याचे कार्य त्या काळी आजची प्रतिष्ठा पावले नव्हते. गांधीबाबू दंडवत यांना त्या वेळचे किर्त्यक पादरपेक्षे देशभक्ता उपड भंगी म्हणत आणि माटे यांनाहि मनातून का होईना कोणी मद्दर म्हटलेच नव्हते असे घाटत नाहीं. असृष्टय लोकांत सुधारणेची आवड उत्तम करग्रवाची हेहि कठीण आणि शृष्टय लोकाकडून सहानुभूति मिळनावी तर तेहि अवघड. अशा दुहेरी कात्रांतूनहि माटे यांनी आपले कार्य विकाटीने, सधपणाने, आणि काहीहि गाजावाजा न करता अनेक वर्षे चालविले.

माटे यांचा निडच समाजसेवेचा आहे. त्यांच्या मनाची तळमळ फार जोरदार आहे. परंतु स्वाभिमानाचा तिखटपणा हाहि त्यांच्या ठिकाणी तितकाच जोरदार आहे. हे गुण निरनिराळे सुटे सुटे पाहिले असता प्रशंसनीय आहेत. परंतु त्यांचा योग्य वेळी कोणत्या कार्यात कसा उपयोग करावा याचे तंत्र ज्याला जितक्या प्रमाणात साध्य होत तितके त्यांच्या यशाचे माप भरते. माटे यांना आपल्या जगच्या विविध गुणांचे पुरे माप पदरी पाहून घेण्याचे भरसोस यश लाभले आहे असे म्हणता आले असते तर आज त्यांच्या ६० व्या वर्षीच्या वेळी माझ्यासारख्या त्यांच्या मित्राला अतिशय आनंद वाटला असता.

आपल्या एकट्याच्या हिंमतीवर आपल्याला लागणारी अवश्य संपत्ती उभी करून माटे यांनी कित्येक मोठाली कामे पार पाडलेली आहेत. या कामी त्यांच्या सरोवर काम करण्याचा ज्ञाना योग आला आहे त्यांना माटे यांचे गुणदीप भागल्या प्रकारे जोरता जाले आहेत. अशा सर्वोना हे कवूत

करावे लागेल की, मते याच्या जवळ व्यक्तिमत्वाचा एक विशेष टप्पा आहे. बुद्धिमान तरुणांना लळा लावण्याचे एक विशेष सामर्थ्य आणि कामाचा व्याप आणि सैप पळेदार देण्याची हिंमत त्याच्या टिकाणी आहे. त्याचे मानसिक बळ चांगलेच वणसर आहे. असे अमूनहि त्यांना अंगच्या शक्तीच्या प्रमाणात आरले मनोरथ संपूर्णतया तडीला नेता जाते. साधेत असा आमचा तर्क आहे.

केसरीपत्रोप, महाराष्ट्र साप्ताहिक आणि विज्ञानबोध असे मोठमोठे ग्रंथ आणि त्याच्यासाठी कराव्या लागणाऱ्या व्यापक मांडणीची सदाशिवराय आणि यक्षायातीची हिंमत मते यांनी प्रकट करून आपल्या अंगच्या सामर्थ्याचा प्रत्यय समाजास आणून दिलेला आहे. हिंदुत्वकोश या नावाचा त्याचा एक विस्तृत ज्ञानकोश त्याचे जवळ तयार आहे. आपला प्रपंच मंभाळून, आपली शिक्षकाची नोकरी उज्वळ तऱ्हेने पार पाडून, आणि वर सांगितलेले मोठाले ग्रंथ आणि त्याच्या योजना सिद्धीला नेऊनहि मते यांनी उपेक्षितांचे अंतरंग, परशुरामचरित, पाश्चात्य पुरुषश्रेष्ठ, आणि अलीकडे लिहिलेली 'अनामिका' अशा सारजे ग्रंथ त्यांनी लिहून प्रसिद्ध केले. हे ग्रंथ आणि त्यांनी केलेली शंकडों मापणेहि पाहिली असता हेराणी आणि बाणी या उभयतानाहि मते यांनी किती यशस्वी शीतीने राखविले आहे याचे प्रत्यक्ष पहावयास सापडेल.

मते याच्या बाणीत एक प्रकारची रसवती आहे. श्रोत्याची विवेक आपल्याकडे ओढून घेण्याची मोहिनी त्याचे जवळ आहे, माहिती आणि विचार याचा भरपूर साठा त्याच्या सग्रही आहे; बाणी आणि लेखणी याच्या द्वारे आपल्या समाजाला समृद्ध करण्यासारखे इतके त्याचे वैपुल्य त्याच्याजवळ आहे. समाजाला गोंजाल्याची कला जशी त्यांना अवगत आहे, त्याप्रमाणेच त्याला गडसावून कचऱ्याच्याच सामर्थ्याहि त्याची बाणी प्रगट करते; परंतु त्याचा स्वाभिमान जेव्हा कडा काढून उभा राहतो तेव्हा तो कोणत्या परिणामाला जाईल, किंवा कोणत्या चपराक देण्यासाठी तो त्यांना पुढे नेईल हे समजास सांगता येत नाही.

एक मोठ्या हिंमायतीचा समाजसेवक म्हणून मते याचे वर्णन केले तर ते यथार्थच ठरेल. उत्कृष्ट बुद्धिमत्ता, पवित्राविपर्यायी अनुष्ठा, जागृत परंतु उग्र स्वाभिमान, चिकाटी आणि आत्मविश्वास, आकर्षक बाणी आणि धारदार

लेखणी, ज्ञानाची आणि प्रगतीची हीम आणि - तळमळीची भ्रम-
संहिष्णुता त्यादि विविध गुणांचा माटे याच्या ठिकाणी समुच्चयाने उत्कर्ष
हालेला आहे. सातारा जिल्ह्यातील कृष्णा वाळूचे सतेज पाणी त्याच्या वाणीने
आणि लेखणीने भरपूर प्राशन केले आहे. त्याच्या मूळच्या निरोगी प्रवृत्तीत
नेत्ररोगाने जरी मधून मधून उपद्रव निर्माण जेला तरी त्याची कार्यशक्ति
आणि बुद्धिशक्ति या अद्यापहि मजबूत आणि तरतरीत आहेत; त्याच्या मनाचा
व्यास दाडगा आहे, आणि म्हणूनच गणितान त्याच्या वयल्या ६० वर्षे
हाली भ्रमली तरी उरदासाच्या आणि यतृत्वाच्या दृष्टीने त्यांना वृद्धपण
सहित आलेले नाही. त्याच्या गुणांचे तादृश्य असेच पुढेहि ठिकाचे आणि
भ्रमन्ना समाजाला त्याची स्मदार फळे भरणेच ह्मणवयास सारडावति अर्गी
त्याच्या मित्रपरिवाराची इच्छा आहे.

माझे जीवितविषयक तत्त्वज्ञान : : २

भा. श्री. म. माटे, एम्. ए.

माझे एक प्रकाशक मित्र यांनी या विषयावर मला लिहावयास सांगितले.
'तुला काम पारकताना मला बरे वाटले, पण ते प्रत्यक्ष करताना मला थोडा
' थकव वाटत आहे. माझ्या स्वतःच्या जीवनक्रमात काही तत्त्वज्ञान आहे
का याचा शोध मी मनाने घेऊ लागली तेव्हा आपण खरोखर किती वगळ
आहे याची जाणीव मला जास्तच होऊ लागली. जीविताला काही तत्त्वज्ञान
असणे ही काय सामान्य गोष्ट आहे काय ! मोठमोठ्या पुरुषांच्या पदराला

घरून त्यांना उडवून विधारलें की, 'तुमचे जांघितविषयक तत्त्वज्ञान मांगा' तर तेही घावचळल्यासारखे करतील. तें तत्त्वज्ञान अनुनाई त्यांचे ओळख त्यांना झालेली नसेल किंवा झाली असली तर तें कसे सांगायें हें त्यांना माहीत नसेल. फार काय सांगायें ? तत्त्वज्ञान असावें लागतें याची ओळख-सुद्धा मोठमोठ्या शिकंदर माणसांना असेलच असे म्हणता येत नाही. उपरि जत युद्धीने आणि प्रवृत्तीच्या आवेगामर्या ते अनेक गोष्टी करीत जाणत. मग निरीक्षक लोक त्या त्यांच्या कृत्यात कांही संगति आहे का पहातात कदाचित् एकादा तत्त्वज्ञानाचा स्वयंभू संत त्याच्या हाताला लागतो. आपल्या-पैकी बहुतेक सर्व लोक असे असतात की, ज्याच्या जीविताला कसलीही योजना नसते. त्यांचा जीवितक्रम होत गेलेला असतो इतकेंच. योजना, वेत, आखणी, ध्येय हे प्रकार त्यांना ठाऊकच नसतात. रोजंदारीने काम करणारा मजूर जसा उद्याच्यापुढें पहात नाही-कारण तें त्याला दिसण्यासारखेंच नसतें; तसा हा प्रायंचिक फक्त उद्याचें तेवढें पहातो. याचें हातावर पोटा असते. कांहीं लोक असे असतात की जे जीविताकडे डोळसण्याने पहातात; कांही योजना, हेतू, किंवा ध्येय जीविताच्या आरंभस्थानी कायम कगलान; पण याची गति याच्यापुढें जात नाही. योजना पार पाडावयाम, हेतु सिद्धीस न्यावयाम आणि ध्येय गांठावयाम अनुकूल प्रयत्न असावे लागतात, परिस्थितीचीही अनुकूलता असावी लागते; व ज्याला नशीब नशीब म्हणून म्हणतात तें सन्मुख असावें लागते. पण याचे प्रयत्नच जर होत नाहींत तर बाकीची अनुकूलता असूनहि त्याची योजना मनातच राहिल. त्याचा वेत जेथल्या तेथें जिरेल आणि त्याचें ध्येय स्वप्नरूप ठरेल.

कांही थोडे असे असतात, की ज्यांनी आपल्या जीविताचा नकाशा आखलेला असतो व त्या नकाशाला अनुसरून त्यांचे प्रयत्न होतात. परंतु त्यांना परिस्थिति अनुकूल नसते व नशीबहि पाठमोरेंच उभे रहात. याहून थोडे असे की, ज्यांना पहिली तीन असतात, पण ज्याचें नशीब पंगू असते. क्वचित् एखादा माणूस असा असतो, की जो जीविताचा नकाशा आरंभीच आखतो, त्याला अनुसरून प्रयत्न करतो, त्याला परिस्थिति अनुकूल अमते व नशिवाचा वारा त्याला अनुकूल वहातो. असा माणूस अत्यंत यशस्वी होतो. बाकीच्या ध्येयवादी सोकांच्या दारात अपयशाचा उकिरडा केवढा तरी सांठलेला असतो.

माझ्या स्वतःच्या जीविताची मी पहाणी केली म्हणजे माझी गणना मला दुसऱ्या प्रकारच्या लोकात करावी लागते जीविताच्या आरंभी मी काही योजना असलेली होती व तिला अनुसरून मी गताई वेचले आहेत, पण परिस्थिती व नशीब दोही मला सर्वथा प्रतिकूल असत आली आहेत व म्हणून मला जावेतात यश मिळालेलं नाही असेही झालेलं असणं शक्य नाही की, पुरेसा पॉच अशी नसल्यामुळे परिस्थिती ही मला अनुकूल बनवून घेता आली नसेल पण नशीब मान मला सारतं प्रतिकूलच राहिलेलं आहे, परिस्थिती व नशीब ही कोणी कोणी एक करतात मला तस वाटत नाही.

मी इंग्रजी मातल्या इयत्तेंत असताना, तेव्हाच्या देशाभिमानाच्या रूपाने प्रमाणे, सरकारी नोकरी करावयाची नाही अशी शपथ मी घेतली होती व ती मी आजपर्यंत नेकीने पाळली आहे तसेंच स्वदेशी सात्तर खाईन, परदेशी खाणार नाही अशीही शपथ मी तेव्हा घेतलेली होती आजारीपणा व प्रवास ही क्वचित्प्रसंगी सोडून ही शपथ मी चांगली पाळली आहे परदेशी कापड घापरणार नाही ही माझी तेव्हाची तिसरी शपथ होती व तीही मी कसोडीने पाळला आहे सरकारी नोकरी करावयाची नाही असे मी ठराविलं तेव्हा मला ती मिळण्याचा चांगला सभ्य होता माझ्याबरोबर बी ए झालेले लोक सरकारी नोकरीत शिल्लक आज सेवानिवृत्त झालेले मी पहातों सरकारी नोकरीचा योग मला पुढे तीन वेळा आला व तीनही वेळा मी तो गुपीत घालविला कारण माझी शपथच होता की, सरकारी नोकरी करणार नाही ! मी एम् ए झाल्य वर मला पोलिसखा यात ऐंशी रुपयावर घेण्यास ते खातें तयार होतं माझ्या प्यानीमनी नसता माझ्या एका शिक्षक मित्राच्या द्वारा मला हें आमनण आलं होतं ! मी तें नाकारलं पुढें हैदराबाद येथें उस्मानिया युनिव्हर्सिटी प्रस्थापित झाली तेव्हा 'तू अर्ज कर' म्हणून कै वासुदेवराव पटवर्धन यांनी मला घरी बोलावून नऊन आग्रह केला त्यांना मी मानीत असे त्यांच्या मिळस्तच मी अर्ज टाकला पण त्या वाचतात मी कसलीही खटपट केली नाही, की पुनर्विचारणाही केली नाही कारण मला ती नोकरी नकोच होती पुढें जेफ्फन कॉलेजमध्ये व एल्फिस्टनमध्ये मराठी प्रेक्सराच्या दोन जागा झाल्या, तेव्हा त्यातील एक जागा मला मिळवून देण्याचा प्रि पटवर्धन बाबा हेतु व आपण होता माझ्या घरी त्यांनी

मला बोलण्याने पाठविले होते, पण मी ती जागा पत्करण्याचे समान्य केले. एकदा आपण केलेली प्रतिज्ञा आता शेवटाला गेलेली पाहून मला मनापासून समाधान वाटते. साखरेच्या शपथन आता काही गोडी राहिलेली नाही. कारण गिलायती साखरच कोठे मिळिनाशी झालेली आहे. कापडाचेही तसेच आहे. स्वदेशी कापड इतके चांगले मिळते की गिलायतीकडे कोणी लक्षात यावे मुद्धा नाही पण जेव्हा स्वदेशी साखर महाग व ओंगळ असे व स्वदेशी कापड महाग व जाडेभरडे असे तेव्हाही आपण स्वदेशीचाच इष्ट घरेला याचे समाधान मला आता वाटते. के. लोकमान्य टिळकांच्या तेव्हाच्या प्रतिपादनात या गोष्टींना फार महत्त्व असे. जाणवता तरुणपणातील पुढाऱ्याचे जाणण हे शेतपथेत ऐकले याचा आनंद वाटतो.

दुसऱ्याच ऐकून ज्या गोष्टी दोबळ तत्त्वज्ञानाच्या रूपाने मझ्या जीवितात कायम झाल्या त्यात सरकारी नोकरी करावयाची नाही ही एक कायमच्या महत्त्वाची होती. पण सरकारी नोकरीच्या जोडीला मी आपली एक मात्र आणून ठेवली व ती ग्रीष्म ऋतूच्या वर्गात असतानाच मी निकालात काढली. याकिलीचा थडा करावयाचा नाही, हॅहा माझे ठरलेले होते, याचे मुख्य कारण तरी हेच झाले की माझे बडील वधू साताऱ्यात प्रोव्हिन्सल असताना त्याच्या सोडून त्या घरातील नैतिक जमीणाविषयी मी पुष्कळ वर्णने ऐकली होती व माझे मन त्या घराविषयी अगदी कुपित झाले होते. पण याहीपेक्षा जास्त महत्त्वाचा असा एक निश्चय मी आपल्या मनाशी केला होता. पुण्यातच रहायलाच. हे शहर सोडून गेलेला नाव्याचा नाही कारण पुणे म्हणजे सर्व चळवळींचे माहेरघर, तेव्हा आपणाला जर काही करावयाचे असते तर त्याला पुण्यात म्हणून अजय द्यावे असे माझ्या मनाचे मतले होते त्या माझ्या निश्चया पासूनही मी कधी दळले नाही. शिक्षकाचा थडाच मी करित राहिल्याने माझी सापत्तिक स्थिति वेताचीच राहिलेली पाहून माझ्या बडील माझ्या यादेंत वाटे व ती म्हणे की, 'मी तुला चांगला बडील हो म्हणून सांगत होती, ते तू ऐकले नाहीस !' पण त्याच्या या ठपक्याच मला तपोही राहू नये वाटले नाही. पुण्यातून इंग्ल्याण्डाच्या असाच एक प्रकार सांगत. ते ए. सी. च्या न्यू इ. स्कूलमध्ये मी कायम राहिले म्हणून असे केला, पण मी कायम झालो जमनी की माझी बदली वारंवार मागवत होती जमनी म्हणून मी न्यू.

इ. स्कूलमधील नोकरा छोडली व न्यू. म. वि. त आली. ठरलेल्यातून भी चढलो नाही याचें मला रें वारतें. म्हणजे इतक्या सोयी शारया सरकारी नोकरा दरावयाची नाही, रकिली रगयची नाही, ररदेशीरी प्रो पाळा वयाची, पुण्यातून हलाययाचें नाही. यातील दोन म्हणजे वगिली न वरणें २ पुण्यातच राहणें ही मी माझ्या वुद्धीने ठरविल्ली होती सातान्यास देवघर मारुणच्याकडे पाहून आपण डे ए खो त जाणें अस प्रथम प्रथम घाटे, ल पुढें कॅलिज्ञात रेंगाळत चाललेला माझा जग्यासक्रम व पुण्यातील मारुणनिक जीरिताचा जर्थ याची बेरीज रोजून ती वचना मी अगदी निश्चितपण टाकली

एम् ए. शास्त्रार, शार्धीपासूनच्या माझ्या शिक्षणाच्या पेशाला भी घरून राहिलो पण माझे मन ररस्थ नव्हतें १९१६ साली मी श्री न वि. केळकर याम विचारलेलें आढरतें की, मला आपण केसरीत घेता काय ? मला लिहण्याची मय व बोल्याची सवय कार दिवमाची होती व आपण राजकारणात पडावें अस मला वाटे. परंतु केळकर यानी नजार दिव्यानंतर मी काही महिने घुटमळतच होतो न्यू इ स्कूलमध्ये प्रो नार्ईक याच्या सगतीत व्यायाम, म्युनिसिपल ररचछता, अमनी काही काही कामें मी वेली, पण त्यानी माझे समाधान होईना पुढें हरीमाऊ काढक व हर्डीवर याच्या सगतीत कझूमर्ष असोसिएशन वाढून त्यातील नका मुलांना व्यापारी शिक्षण देण्याच्या कामी खर्च कराय़ा यासाठी ती असोसिएशन काढण्यासाठी मी पुष्कळ काम वेलें, पण ते अगदी फसलें दरम्यान माझे मन कै देवघर याच्या शिक्षणाने, तुकारामबोनाच्या राचनाने, माझ्या घरच्या मूळच्या गरी वीने व भावानी व आईने सोसलेल्या दै-वाच्या जागिबेने अस्पृश्याच्या प्रभा कडे वळल या प्रभाच्या चिंतनाने माझ्या जीविताला कायमचे वळण लागलें, २ आपल्या मनाने वत्वज्ञान ठरून आपण सलें वागत आलों आहों याचे पुरेसे समाधान मला लागलें आहे.

डिप्रेसड लोक्या चळवळीत तुम्ही रोणाच्या उपदेशाने पडला असं कोणी कोणी विचारतात त्याचें उत्तर घर भेडेंसे आलेच आहे तें आता पुरेसे करतो टिळक मडालेहून परत आह्यानंतर विशेषत १९१६ सालपासून राजकारणाला तुफान भरती आली पण पुढ टिळक व स्वामी श्रद्धानंद इ०

लोख अस्पृश्याच्या प्रभाविपरीत पाहू नव्हता. य त्वेपाने चोखत, व हा प्रश्न सुटला पाहिजे जसे म्हणत मला तें खरें पाटे पण जेवळ दजति कोणीच पुढारी त्या उद्योगाला लागलेले मी पाहिले नव्हते इतकी वरील परिच्छेदात सांगितलेल्या कथ्यामुळे व या विषयाचे पुढाऱ्यानी वर्णिलेले महत्त्व लक्षात घेऊन आपण लक्षान खरे, पण घोरान्या वाटा झाडण्याचें तरी काम करावें म्हणून या उद्योग स लागला. मोठ लोक मोठ्या उद्योगात गुंतलेले व लक्षान त्याच्या अनुयायीपणात गुंतलेले असे दिसत असे आणि लक्षान तर लक्षान, पण विषय जर महत्त्वाचा आहे तर आणि त्यात पडले असे मला उपगत बुद्धीनेच वाटलें असेच म्हणावयास हवें कारण मी कोणाचे म्हणणें पतकळून या कामात पडलों नाहीं मला खरें तेंच सांगितलें पाहिजे कोणाला पात थोडी अक्षयता वाटली तर काय करावें ?

के व्ही आर शिंदे याचें एक मिशन मोकरवाडीत होतें त्याचे मार्ग व मते काय आहेत हें पहावयास मी मघून मघून त्याच्याकडे जाई शिंदे हे मूर्तिमत वदणानुद्धि होते माझ्या मनाचा धर्म तोच आहे. त्याच्याविषयी मला आदर उत्पन्न झाला, पण त्याचें सामाजिक तत्त्वज्ञान व त्याचे मार्ग मला आयडेनात कारण शिंदे हे ब्रह्मसमाजी झालेले होते शेवटपर्यंत त्याचें व माझे नातें गोडीचें व सलोल्याचें राहिलें. त्याच्या विचाराचें मर्म मला व माझ्या विचाराचें मर्म त्यांना माहित झालेले होतें सर्व सामाजिक सुधारणात 'अस्पृश्यता-निराकरण' हा प्रश्न मी निराळा काढला व त्याचा स्वतंत्र विचार वेला इतर सुधारणांच्या लपड्यात त्याचें नुकसान होतें असे मला वाटू लागलें तसच हिंदुसमाजाच्या पोटात राहूनच, म्हणजे निराळा पथ न काढता, हें काम केलें पाहिजे असे मला वाटू लागलें व या कामाला साधुसत्ताच्या वाङ्मयाचा व शतहासाचा पाठपुरावा आपल्याला होईल असेहि माझ्या घ्यानीं आलें समाजाच्या पोटातच राहून दबळादबळ वेली म्हणजे जें सामाजिक प्रश्न सुटावयास ह्या असतो तो खरोखरच सुटतो, समाज सुधारतो समाजाच्या निरानेगळ्या थरात एक तहेधी गोड वितुरी माजविता येते हे घोरण ठरविण्यात मी परा ह्शारीनें वाचलों असे मला वाटते

हे घोरण एकदा कायम केल्यानंतर दलित (डिप्रेसड) लोकांच्यात प्रत्यक्ष मिळालेल्याविना आपल्याला त्याचें काहीं बरें करता यावयाचें नाहीं हें पाहून मी

त्याच्या शिक्षणाचा प्रभ हाती घेतला. त्याचें शिक्षण म्हणजे प्राथमिक शिक्षणच. या कामालाही त्याच्या आर्ज्यात माझी जा—ये सुरू झाली व त्याच्या जीविता-
कडे दारुबाईने पहाण्याची सवि मला मिळाली. ही गोष्ट माझ्या मनावर पुरती
बिंबली की माननी जीविताचा विकास करून घेण्याची थोडीही संधि आपण
डिप्लेड लोकाना देत नाही. ती पूर्णपणे देणें म्हणजे सरें सरें अस्पृश्यता-
निवारण होय. सुटीने दिलेल्या मनुष्यद्वीच्या सामर्थ्याच्या विकासनास व
नेकसित झालेल्या सामर्थ्याच्या वापराने संधि देणें हे आपलें सरें सरें काम
आहे. या घोरणाला अनुसरून सतत वीस वर्षे मी हा अस्पृश्यतानिवारणाचा
विषय मला सायला तसतसा सोडण्याची राटपट केेली. या कामी जीवित-
निषयक तत्त्वज्ञानाची आणखी एक ओळख मला झाली. आपण जर एकादी
चळखळ हाती घेतली तर तिला लागणारे द्रव्यस्रळ आपलें आपण उभे कर-
ण्याची शिकवण करावी, इतराकडे तोंड वेंगाहूं नये हे मला अवश्य वाटू
लागले. आज माझा असा कयास आहे की स्वामिमानबुद्धीमुळेच मला ही
कल्पना सुचली असावी. वा करपनेम अनुसरून मी या कामी माझी शिकवण
केली. मी एम्. ए. झालेला असलों तरी मला पुण्यासारख्या ठिकाणी केवळ
साठ पासष्ट रुपये तेव्हा मिळत असत; परित्या महायुद्धात ८० रु. मिळत
असतील. हा माझा पगार झाला. माझा आदा जर एवढाच असता तर हे
सामाजिक कार्य माझ्याने रेटलें नसतें. पण सध्याकाळच्या वेळी मी एक इंग्र-
जीचा क्लास सुरू केला होता. त्यावर मला बरी कमाई होऊ लागली. जस-
जसा पैसा मिळू लागला तसतसा मी या सामाजिक कामाचा व्याप वाढवू
लागलों. एम्. ए. झालों तेव्हा मला लोकांचें सुमोर ८०० रु. देणें होतें. ते
फेडून होताच मी या विषयावर माझी संपूर्ण प्राप्ति खर्च टागलों. श्री. अण्णासाहेब
भोपटकर या रूपावान् आणि त्यागी गृहस्थाने व ग्युनि. ने मला मदत केली,
हे खरेंच आहे. पण स्वार्थत्याग करवा हे माझे जीवनविषयक तत्त्वज्ञान
बनून राहिलें आणि त्याच्या बळावर मोठमोठालीं कामें करता आलीं. एकादें
काम करावयाचें असलें तर आणून जावी त्याग करावा व मग लोकाना बोल-
वावे हा माझा दैहत्वभाव बनून गेला आहे. आणि नें बरें आहे. त्यामुळे
'आपण कोणाचे मित्रे रहात नाही.

परंतु केवळ पैसा खर्च करणें एवढ्याने समाजसेवेचें खरें सुख कोणालाहि

प्राप्त होणार नाही. आपल्या शरीराच्या व मनबुद्धीच्या सर्व शक्ती हाती घेऊन लेव्या कामात रच करणे हा माझा हव्यासच झाला. त्या माझ्या तेव्हाच्या हव्यासाने मला जाता बरे वाटते. जीविताने के हा तरी एवढा पुष्कळ वर्षे मला सारख्या कामात रावून जनहितासाठी तनमनघन व्याख्याला रच करून जे माचा मला आता ज्ञानदत्त नव्हे तर हर्ष वाटतो. प्रवृत्ति टुकीने वेगळी माझे काही शिक्क स्नेही मला मनतून हसन अमत, हे मला माझात आहे सगळी उठल्यापासून दहा वाजेपर्यंत माम, महार, चाभार नाहीत ते कोणी येतील त्याच्या तक्रारी ऐकणे, त्याची नाद करून घेणे, कोणाम अनेक इच्छा देणे, त्याची नावणे मित्रांविषे, त्याच्या विद्याध्याना विनय प्रसार परामर्श देणे अशा कामात माझा सगळा वेळ आहे. सध्याच्या दशा सगळ्या मरणाने मी माझ्या राज्याला बलासला आहे व सातात्या सुमारास परी देई जेवण जाणेपुढे हि ला ज्या आमच्या रात्रीच्या दशात शिक्क विद्यास निंबा ठिकठिकाणी मुरु असलेल्या कामावर देखरेखा करावयास बाहेर धेडे तो रात्री ११॥, ११ ला परत येई. सुनीच्या दिवसात सभा, परिषदा इत्यादींची राटपट करीत असं पैशाचा तुटपुडा फारसा कधी द्यायला नाही याचा अर्थ इतकाच की त्या वेतानेच मी कामे अगार येई कोणापुढे वर्गणीसाठी हात पसरणे माझ्या जिगार नेत प्रवृत्ति चांगली दणवट असल्यामुळे मला कधीच दमल्यासारखे वाटत नसे आणि विप्रसद लोकांचे बरे व्हावे असा मनाचा हव्यास जसजसाला माझा जो काय बुद्धीचा यत्न असेल तो मा सुधीन या तामी रच करी तनमनघनाचा उपयोग घ्यामागे नसे असा मतत वर्षे करता आला. तामुळे तम थाडा तरी सार्थकी लागला असं मला वाटते. हेच जीविताने तत्त्वज्ञान

इतकेंच की प्रभाचे अवघडपण, त्याचा पड्डा व त्याचे प्राचट्य आणि आपल्या प्रयत्नाचा उणेपणा गाचा बोध मला उत्तम झालेला होता. केल, केल, म्हाटले तरी त्याने प्रश्न किती मुट्या हा प्रश्न असतो. हा विचार मनात सतत वाळवून आमच्या कामाला प्रसिद्धी देण्याचे मी सतत टाळीत असं. याने आमचे एक नुकसान झालं हे सारं. आमची जेवढी प्रसिद्धी होणे मुक्त होते तेवढीही ताली नाही. पण प्रभाचे निघालेले रूप आणि प्रयत्नाचे लघु रूप ही त्यात घेता मी केल ते थोडेवर केल असं मला वाटतं. आपलीच टिमकी बाजविणे वाईट असे, त्याने भरलीच जवाबदारी अगावर थोडे आणि लोक त्या दृष्टीने आपल्याकडे पाहू लागतात. हे सारं प्रसिद्धिविमुक्ततेमुळे साधले जसे वाटतं.

या कामाने आणखी एक लक्षात घेण्यासारखा प्रकार होता. आम्ही कोणालाही द्रव्याची वाचना करण्याचा परिपाठ ठेवलेला नसल्यामुळे आम्हाला स्वतःच्या मताप्रमाणे स्वच्छदपणे वागता येत असे. आमच्या मंडळात मत, वोट, ठराव, उपसूचना हे प्रकार मुळीच नसत. मी. अण्णासाहेब हे अध्यक्ष व मी चिटणीस जेवढीच सस्था होती. जे तरण होऊ आमचे काम पसत पडून साह्याला येतील ते सभासद असा राख्या होता. त्यामुळे मतभेदाचे बारे आम्हाला कधीच बाधले नाही. जो जो मदत करणारे जमगावे हो तो आपले मतस्वातंत्र्य कमी होत जातं. मदत करणारे पैसा देतात व व छान वाळींगतात की, आपल्या मताचाही वाच्या बारभारात मान रहावा. मला स्वतःला हे अगदी थांबडत नाही. काय करावयाचे हे माझे मी ठरविलेले होतं व ठरवीत होते. त्यावर मी कोणाचे मत घेणार नव्हतो व अमूक माणूस एखादा आहे, म्हणून आपल्या मतावर त्याची छाप पतकरणे हे मी कधी केलेले नाही. माझे मत जर टिकण्यामागे नसेल व लोकोपयोगी रहाणार नाही तर मी आपला गाथा गुडालीन, पण आपल्याला समत नसलेला मत-संप्रदाय त्याच्यावर घेऊन ओरडत मुटणे माझ्याने मुळीच होत नाही. सार्वजनिक स्वरूपाची सस्था म्हणजे की, त्या सस्थापकाला व कार्यवाह्याला सस्थेतील ऐदी लोकाच्या मताची फारच जिकीर होते व मांडणतडणे उत्पन्न होऊन एक-मेकांना कळात वसे ठेवता येईल याच्या मननात त्याचे मन फार खर्ची पडतं. मी ही भूमिका सहसा पतकरीत नाही. एकाद्या कामाचा पतकर पूर्ण

येतीने माझ्याकडे असला तर ते मी हाती घेतो. नाही तर दूर सरतो-पण यामुळे मला सत्य सत्यापक होता आलेले नाही, हे मान खरे आहे-एक फार मोठा मोका या मतस्वातंत्र्याच्या मुद्यावर मी नाकारलेला आहे !

आणखी एक मोठा गमतीचा विचार सांगायचा हवा एकादें कास किंवा एकाद्री सध्या जरी सर्वस्वी आपल्या मताची ठेवता आली तरी त्या कामाला किंवा सध्याला आपला सगळ्याच्या सगळा वेळ देऊन ते काम पुढे टक्करी को आपली चरितार्थाची व्याख्या निराळी ठेवून उर्वरित वेळेत हे काम करीत रहावे असा तिच्याचा प्रश्न मनापुढे उभा रहातो अष्टौप्रहार तेच काम केले तर ते काम अर्थातच शपाय्याने चालू लागते हे खरे, पण मग आपला स्वतःचा चरितार्थ त्याच कामातून चालविणे भाग पडते आणि हे एकदा पत्तरले तर काम पुष्कळ होतं हे निर्निगद आहे पण सध्यातून आपला प्रश्न जाण चालविणं ही जाणीव नास देते काम जर फार मोठे होत असतं व ते करणारा माणूस आधीच मोठो असला तर त्याने आपल्या प्रपंचाची सोय त्यातून केली तरी चालण्यासारखे असते, पण इतरांनी हे केव्हास त्याची किंमत कमी होते असे मला वाटतं हा केवळ पोट चालविण्यासाठी त्यात रात्रत आहे असे लोक समजतात व पैसे देणारे तर त्या माणसाला मिष्टा करूनच ठेवतात बरे, हे करू नये, आपल्या चरितार्थाची मोन निराळी करारी तर सत्रच दिवस त्या कामाला रस्ता यत नाही व त्या मानाने कामाची गती व व्याप कमी रहातात माझे मत या तिच्यात कधी शिरलेच नाही दोन वेळा अगदी अनाहूत असे प्रश्न आले होते की जेव्हा मी याच कामात सर्वस्वी राहावे व यातूनच पगार खावा असा मित्राचा सल्ला होता पैकीं एक मी मतस्वातंत्र्य गमावेल या मुद्यावर नाकारला व दुसरा आत्ताच सांगितलेल्या मुद्यावर नाकारला जे काम केवळ जनहितबुद्धीने आपण सुरू केले त्यातून पोट चालविणे मला प्रशस्त वाटतं नाही त्यातहि गरीब अनाश्रित लोकांसाठी वर्गण्या जमा करायच्या आणि त्यातलाच काही भाग आपल्या चरितार्थाला लावून घ्यावयाचा हा विचार मला सर्वथा दुसऱ्या होता स्वतः भिळवावे, आपला प्रपंच चालवावा आणि त्याबुद्धीने बाकीचे धन जनहितासाठी खर्चावे ही भूमिका या पाहिल्यापासून पतकरलेली आहे व तीच धरोबर आहे असे मला वाटतं पण यामुळे काम कमी होतं हे मात्र

खरें. शेनटीं हा प्रश्न आपल्या रुचीचा, मानापमान बुद्धीचा, असा ठरतो. एकाद्याला एक पद्धत आवडेल व एकाद्याला दुसरी आवडेल. मला ही आवडली की काम थोडें कमी झालें तरी चालेल. पण आपण सार्वजनिक पैशावर पोट चालवूं नये व विशेषतः गरीबासाठी जमा केलेल्या घनातून तर मुळांच चालवूं नये.

थेंथें एक विकला मनात येतो. “गरीब लोकासाठी जमा केलेल्या पैशातून आपलें पोट चालविणें हे दुःसह वाटत असणें हें ठीक आहे; पण त्या कमी जर निपटून त्याग दाखविल्या म्हणजे केवळ भौंडमाकरीपुस्तें द्रव्य घेतलें तर मग मनाला कसकस लागण्याची काही जहरी नाही. अगदी थोडा पैसा उचलावा म्हणजे गरीबांचें अन्न आपण खातें असें होत नाही.” असें कोणाकोणाचें मत असतें. विरयेक संस्थाचे चालक असे अदित की जे केवळ पोंटापुरतें द्रव्य संस्थेतून घेतात व म्हणून ज्यांना नैतिक निषेपणा घाटण्याचें कारण रहात नाहीं त्या पैशांच्या मानाने दिवसभर राखण्यानें सध्याचें माग खरोखर बऱ्यापण होतें हा विचार खरोखर आहे; पण माझ्या मनःप्रवृत्तीला हा मुळातच भावत नाहीं. तेथेंदेखून घेता कामा नये असें मला घाटतें याला काय करावें ? घर जें म्हटलें आहे की हा गृहस्थ रुचीचा व मानापमानाचा प्रश्न असतो तेंच खरें आहे. यात माझ्या प्रावृत्तीत आपणसी एक प्रवृत्ति आढळाली असती व भलतेच यत घेतल्याने प्रपचान माशी कर्मिती झाली असती. भौंडमाकर खाऊन रहाणें मला क्षेपलें नसतें. कपडा जरी विशेष चांगला घालीत नसलों—कारण माझ्या स्वदेखा प्रतानें माझ्या पोशाखाची रक्क एकदा वाचम झालेली आहे—तरी धरीं मी चांगलेंचुगलें खाणारा आहे. जाडें मरडें कदाच मी खात नाहीं. जर एकाद्या वेळीं कदाच खाऊन रहाण्याचा प्रसंग आला तर मला विलकुल चैन पडत नाहीं, इतकेंच काय एकाद्या दिवशीं स्वयंपाक वाईट झालेला असला तर संध्याकाळपर्यंत मला त्याची आठवण असते ! माझे बालपण सगळें गरीबीतच गेले आणि माझ्या भावदाचीहि हीच किंवा राहून केविलवाणी स्थिति होती, पण आम्ही कतें झालों तसतसे रहाणांची दय सर्वोनी बदलली. खाण्यानिष्पन्न तर आम्ही गरीबीचा भयदि राहू दिला नाहीं. आम्हा सर्वोण्याच स्वभावातलें हें एक वैशिष्ट्य दिसतें. अर्थात् एकादें ज्येष्ठ पतकलून जन्मल्या जन्म कदाज्ञात घालविणें खरोखर माझ्याव्यानें झालें

नसते. घरातल्या भाणसाना त्यावर पोसणे तर मला अत्यंत दुःखदायक झाले असते म्हणून गरीबासाठी जमा वेळेच्या घनांमधील काहीही आपण न उचलणे हे घोरण मी ठरविले ते योग्यच ठरविले असा मला वाटतो. 'होल टाईम वर्कर' मी झाला असतो तर काम जास्त झाले असते हे सारे, पण आताच सांगितल्याप्रमाणे प्रवृत्तीप्रमाणे, अगदी मीठभाकरीपुरतेच घन घ्यावे असे मला वाटले असते आणि शेवटी ते मला जमले नसते.

हा विचार येथेच सप्त नार्दी आपल्या चरितार्थाचे साधन स्वतः ठेवते, हा विचार जीवितप्रियकर तत्त्वज्ञानात सुद्धा मान्यता पवेल असे वाटते. जीवितप्रियकराच्या प्रसंग फार असतात, तसा आपल्या जीवितार्थाचा नकाशाच विसर कटण्याचा संभवहि फार असतो काही शोषाचे म्हणून करावयास निघावे पण त्यात शेवटी अपेक्षा त्याचे असे फारदा होत अशा अपघटान्या प्रसंगां जर आपला चरितार्थहि त्याच कामात अवलंबून असला तर आपल्या कजीतीला पारावर उरणार नाही ते अपेक्षा घ्यायला नको असेल तर मतात वाटेल तसे बदल करावे, कोणाचेहि मत मिळाले व जाणवले असते म्हणायलाच हात असे म्हणावे असले प्रकार फारसे अटकल बसते मग अपेक्षा येते काही नाही ! जे होईल ते बरोबरच न जे मिळेल ते यशस्वी, व म्हणून सध्या चाला घ्याचीच व पाठिहा चालावयाचे पण हे जर फक्तग्यासारखी मन प्रवृत्ति नसेल तर सध्या चालणार नाही, व म्हणून पोटाही चालणार नाही म्हणून मध्य वयात किंवा उत्तर वयात कोठे तरी जाऊन पडावयाचे असे होते या दृष्टीने पहाता आपल्या चरितार्थाचे साधन स्वतः ठेवणे हे अवश्य आहे. किती तरी सध्या अशा आहेत की ज्याचे मूळ हेतू व घोरणे ही अगदी वेडीवाकडी होऊन गेलेली आहेत व त्याचे चालक तेथेच जोर देऊन राहिले आहेत मी जर सध्या वाढून बसलों जमतों व त्यातून चरितार्थ चालविला असता तर माझ्यावर बिकट प्रसंग आला असता १९१७ साली मी अस्पृश्यत्वासाठी जळपट करू लागलों व १९३७ साली मी ती आपण होऊन बंद केली सुरू केली तेव्हा मी कोणाचे मत व घोरण प्रमाण मानले नव्हते व बंद केली तेव्हाहि कोणाचे मत व घोरण मी प्रमाण मानले नव्हते चळवळीचे आटलेले द्रव्यसाधन, शरीराची कष्ट करण्याची नाउमेद ज्याच्यासाठी करावयाचे राने औदासीन्य व विरोध, थोर पुढाऱ्यांना मनःशी भेळ बस.

प्याचा अंशभय हीं दिसून येतांच मी आपण होऊन चढवळ बंद केली. म्हणजे मी तिथ्यातून मल्लशतः बाहेर पडलों. मी स्वतः होती म्हणून मला हें सापलें. जर का घरचा असती व तिथ्यतून माझा प्रपच चालत असता तर मी स्वतःची परपट वरून घेतलें असती व वाटेल तें भ्रात मत् पतकरून बसलों असतों; व तें केलें नसतें तर उतार बयात प्रपचाचें काय करायचाचें अशा भयानक स्थितीत येऊन पडलों असतों. त्या अस्थितीतून मी वाचलों याचें कारण हेच कीं मी माझ्या चरित्रार्थाचे साधन स्वतःच ठेविल होते. कित्येक सूर्या अशा आहेत, वी ज्यात इतकें निरराचे व निराशाचे प्रश्न येतच नाहीत. त्यांच्या चालकाची अशी स्थिति होण्याची भीति नसते, पण जरी व ध्येय-विषयक सूर्यात हा संभव फार-म्हणून जीविताढीळ तत्त्व म्हणून हें धोरण मी सभाळलें हें फार घोरें झालें.

अद्वा अद्वाचा जो नेहमीचा रुढ अर्थ आहे तो मुद्धिषादी माणसाना आपल्या आचारपरीत पतकरयत नाही. पण बुद्धीनें जें बरोबर आहे तें ठरलें त्याच्यावर मात्र हट अद्वा उत्पन्न व्हावयास हवी असते. या अद्वावळाचाचून हातून काही व्हावयाचें नाही. लोक करमणुकीत दग असताना, किंवा दिवसाच्या अमाचा परिहार करीत असताना आपण रोज रात्रीच्या वेळीं हातात कंदिल घेऊन, घापासून दोन दोन मैल लाय कोठेंतरी गलिच्छ वस्तीत जातो, साध्या घुळाखराची ओळख तेथल्या अर्भकाना व जुनवान लोकांना करून देतो, रात्री अपरात्री परत येतो, या हेलपाट्याचा माथी समाजजीवनात एक अन्जान कण इतका तरी अर्थ होतो का असें मी स्वतःलाच कितीदा तरी विचारी, व त्याचें होवयाची उत्तर स्वतः सच देत असें. खोल्यानें एक ओंजळ-भर माती दूर होते. अशी एक अन्ज खोरी मारली म्हणजे सवय डोंगर-मुद्दा खालीं काढा येईल हे खरें खरें गणित आहे. म्हणून खोल्याच्या एका पावावर ही बौद्धिक अद्वा असावयास पाहिजे. मासे मित्र हरिमाळ फाटक याच्याशीं सडकेनें या तऱ्हेचें पुष्कळ बोलणें होई. आमची बौद्धिक अद्वाच अशी होती कीं अवश्य तितक्या माणसानीं, अवश्य तितके दिवस, अवश्य तितकें मनापासून काम केलें तर हा प्रश्न खाल मुटेल. असें असल्यामुळे या एकाकी अमाचें मला काही वाटत नसे. आपण प्रयातून घोंगे पुष्कळ स्वरूप

वाक्ये वाचतां, पण त्या वेळीं आपल्याला वाक्याचें व्याकरण कळतें इतकेंच काय तें जेव्हा त्या सूत्राच्या अर्थाला घळून वाचरण सुरू करावें तेव्हा त्याचा खरा अर्थ प्रतीत होतो व्यवहारानें ज्ञानाचा खुलासा होतो शमराची नोट चिमटीत मावते, पण ती मोडली म्हणजे तिचा शुभ्र अर्थ ओजळून भरतोच तो डोळ्यात भरतो. हाच प्रकार कृतीनें होतो व सूत्रवचनें जिवंत आहेत असें वाटू लागतें.

आणखी एक तात्त्विक विचार माझ्या साह्याला सदैव सिद्ध असे या चळ-
चळीला सुरुवात केल्यानंतर थोड्याच दिवसात हा विचार माझ्या मनात स्थिर
झाला. यशाच्या खालोखाल जर काहीं या जीवितात संपादण्यासारखें असेल
तर तें अपयशच आहे असें माझे मत कायम होऊन गेलें यशाचे घनी
फार घोडे, पण यश मिळविणें जरी चांगलें तरी त्याच्या खालोखाल संपादण्या-
सारखें काय ? तर 'अपयश' हें त्याचें उत्तर आहे. पणें अपयश संपादिलें
तोहि यशाचीच होय. इतकेंच फीं त्याचें अपयश म्हणजे अपुरें यश असतें
प्रयत्नाचा महिमा आज्ञार अनेकानीं गाविला आहे, त्याचा हाच अर्थ आहे,
मला साध्य करणारे सगळे पोरसयदा तरुण लोक असत. त्याच्या सगतीत माझा
बहुतेक जन्म गेला आहे त्यांना या अभागी चळवळीतील ओंगळपणा, अनि-
श्चितपणा, निषेधता, उपेक्षा इत्यादीमुळे पुढा पुढा निराशा घाटे पण बरील
सूत्राचें मर्म समजून सांगितलें तर त्यांना तें उत्तेजक बनत असे. वास्तविक
पदावा जागृती हा उपयोग करित असता, सार्वजनिक जीविताच्या इतर क्षेत्रात
केवढावे अतिरिची मदारी कामें करित होते त्याच्या कामाच्या मानानें
आमच्या कामाचा काय पाट ? पण काम कितीही लहान असू या, त्याचें
श्वेयरूप जर मज्ज असलें तर आपल्या मनार्थी काहीं तात्त्विक साक्षा घडत
जातो या सामयिकीच हा बरील विचार होऊन त्यानें मला सतत घोर दिला

चळवळीची स्वतंत्रपणें उभारणी करणारा माणूस, ती चळवळ सुरू कर-
त ना पणें वराच मोठा असावा असें एक मला वाटते आण ताण्याची
तारीक पुष्ट्यच करतो, पण या कामीं कीतुकाचा माग जितका असतो
तितका तारतम्याचा नसतो, यानें लहान पुढारी रिया कर्ता हा कीतुकाचा
विषय होईल, पण त्याच्या हातून होणाऱ्या गोष्टी फार वेडा चुकीच्या होताने
काहीं तरुण लोक अद्भुत गोष्टी करत लवकर मरूनहि गेले हें मलाहि

माहीत आहे. पण अशी उदाहरणे पुष्कळ सापडत नाहीत हेच खरे महत्वाचे आहे. चळवळी-चळवळीत काक असतो. जेथे सारासारविषेक, घोरण, चावडार, जमजमीन वाट, या उमापत्तीं यनेक वामे सहज सापडतात तेथे तहण मनुष्य सधे व उमाह याचा अतिरिक्त व्यय करतो. दुसऱ्याचे म्हणजे समजण्याचा जो सयस्या ह्या असतो तो त्याला आलेला नसतो व वस्तूची विषयक वाडू पदाग्याला त्याला सवड नसते. त्याची रक्षिता देताची असेत व सदानुमति सङ्कित असते. या उमापत्तीची चळवळीला बाधा होते. म्हणून चळवळी पडगारा किंवा ती सुरु करणारा माणूस वयाने मोठा असताना असे मला वाटते. माझ्या जगात फार टळक गुण काही नसतील पण आताच सगितलेल्या काही सौम्य स्वरूपाच्या गुणांची अकर तरी बसती माझ्या ठिकाणी झाली होती व त्यामुळे मला पुढ्याचाचा प्रसंग सहज जाला नाही, व फार आदळमापट न करता मला घन्याच गोष्टी सापडत आल्या. लोक मूर्ख आहेत व आपण त्यांना सुधारणारे पोणी मोठे जसामी आहो या विचाराची बाधा मला कधीच झाली नाही.

आजवर जे कोणी केले नाही किंवा चिंतिले नाही ते आपण करायचा निवडलो आहो किंवा सांगायचा निवडलो आहो अशी लोकविक्षण अधवा जीवितानेक्षण भूमिका घेणारे जे मनस्वी जुद्धाचे लोक आहेत त्याची गोष्ट निराळी. चाक्रीने ज कोणी जनहितास्तव काही करू पाहतात त्यांनी मागील काळात वना गोष्टीचा सधे कराना व त्यात काही नव्या गोष्टीची मर पात्राची असे मला वाटते. माझ्या लहानपणा काळात मला भूमिका हीच होती. हिल व मी 'सनातनी सुधारक' ही शब्दसंहिता लावलेली होती. या गोष्टीवर माझा फारच विश्वास आहे. आपल्या जीवनातील बहुतेक विचार वाढीच्या रूपानेच आलेले असतात, म्हणून मागच्या लोकानी जे चागले केलेले असेल ते निवडून घेऊन कायम ठेवण्याचे सनातनीपण व जे नवे घेण्यासारखे आहे ते निवडून घेण्याचे सुधारपण ही दोन एकत्र शाब्दाने काम मजबुतीने होत जाते; म्हणून या दीर्घ विचाराला सनातनी सुधारकपणा हे नाव मी दिलेले आहे व ते मुक्त अहिसे मला वाटत या दृष्टीने अस्पृश्यता निवारणाच्या कामात पूर्वी जे काही झाले असेल ते इतिहासतून पाहण्या-तून, बर्बवतून, वीचालीरीतीतून उचलून घेणे प्रयत्नच ठरते. त्यामुळे

पूर्वजांची आपला वैचारिक सबब निगडित रहावी पण पूर्वीच्या लोकांना एकाद्रे श्रेय दिलेले अनेकाना आवडत नाही त्याचा थोडा अंश असतो की पूर्वजांनी काही केलेले नाही, आपणच काय ते करू जाणतो, तर त्याची नावे कशासा द्यावी ? पण हे मत मला कधीच भावले नाही घमे, समाज कारण इत्यादींपैकी जे ठेवून धेन्यासारखे असेल ते ठेवून घेतलेच पाहिजे पण जुन्यावर विद्वलेल्यांना जुन्यात ठेवून धेन्यासारखे काहीच नसते, असे घाटते व यामुळे अस्पृश्यतानिवारणाच्या वाङ्मयीत जुन्यांना त्यांचे श्रेय दिले तर काहीना आवडत नाही मला हे अगदी नापसंद आहे याच धोरणांनी मी यागत होतो अर्थात् या लोकांचा माझ्यावर मोठा रोष असे

अस्पृश्यतानिवारणाचे जे काम मी आपण होऊन पतकरलेले होते त्यातील माझी उपयुक्तता सगली असे दिसताच मी त्या कामातून खुपीने निवृत्त झालो हे बरे केले असे घाटते. उगाच कोठे तरी डोई देऊन मनाविरुद्ध काही करात रहाणे मला साध्यासारखे नाही चळवळीचे आर्थिक साधन माझे मीच होता होईतो उत्पन्न करी ते प्रथम कमी व मग बंद झाल्यानंतर एक बाजू खचल्यासारखी झाली कर्ग्या गोळा करणे माझ्या प्रवृत्ति नव्हती पुढे ज्या डिप्रेस्ड लोकांच्यासाठी एसादी गोष्ट करावयाची त्यांना स्वतःच पुढारीपण लाभले व इतरांनी या कामात का दबळदबळ करावी असे त्याच बाटू लागले हे त्यांच्या प्रगतीचेच लक्षण आहे तिसरे म्हणजे ज्याला डिप्रेस्ड लोकांसाठी केवळ कागदीपत्री चळवळीच्या पत्तीकडे काही करावयाचे आहे त्याला शारीरिक करण्याची समक व्हावी माझी ही समक पत्राची उत्पन्न गेल्यावर व मी झाली व शेवटी या चळवळीत महात्मा गांधी उत्तरवृत्तानंतर अगदी टोकाचे बोलण्याची व प्रथा त्यांनी पाडली व त्यांच्या सालोपालाचे बोलणे हे घातक आहे असे त्यांनी प्रतीपादण्यास मी गुस्वात केली, तीमुळे माझ्या करण्याबोल्याची मातब्बगी सादेली नाही जो आत्मनिक घेतले तो गरम हे बहुजनसमाजाला-म्हणजे या काही डिप्रेस्ड लोकांना पटणारे सून मला गुद विचारदृष्ट्या व धारणदृष्ट्याहि पतकरणेना अर्थात् या कारणांनी ही चळवळ आपल्यापुरती आपण बंद करावी अशा विचार मी केला. यात, मी योग्य नेच केले कारण जेथे शुमधी जरूर नाही व जे गुदाला पडत

नाही तेथे केवळ त्या कार्याच्या नावाला भुलून काही तरी करीत रहाणे हे चुक व आत्मवचनेचे आहे असे मला वाटते.

त्या चळवळीत मी होतो व जी केल्याच्या स्मरणाने मला शाश्वत आनंद होतो तिच्या बाबतीत माझ्या जीविताची तत्त्वज्ञानरूपाने निमग्न झालेल्या विचारांचे टिपण आतापर्यंत मी केले. आता जीविताच्या इतर अंगात तत्त्वज्ञानरूप जे विचार व ज्या प्रवृत्ति मला महत्त्वाच्या वाटण्या त्या सांगतो.

परोपकाराची प्रवृत्ति मृष्टीच्या योजनेतील एक अवश्य अंग आहे असे मला वाटते दुस, अचानक, अज्ञान याच्या निवारणाची व ध्वस्तनाची ही व्यवस्था आहे ही प्रवृत्ति ज्यांना मृष्टीने दिलेली आहे त्यांनी तिचा वापर केलाच पाहिजे. म्हणून परोपकारासाठी जगजगतीत जरी स्वयंसेवकांनी लोक असले व आत्महित न जाणणारे म्हणून म्हणाले तरी ते त्याचे प्रापंचिक साहाय्यण आपण न मानले पाहिजे. ज्यांना स्वयंसेवक रक्षण करता येत नाही, ते लोक सर्व सहाजी नाकारक असतात असे नाही, ते रक्षणार्थ योग्य असेच असतात म्हणून तर शिपाई लोक आपण स्वतः राखी पडतात व त्याचे रक्षण करतात हाच न्याय परोपकारातही लागू आहे ज्याच्यावर तुम्ही उपकार करता ते सर्वा सहाजी नाकारक नसतात, ते रक्षणार्थ योग्य असतात, म्हणून चळवळ करणारे लोक एक संघेचे शिपाईच ठरतात आणि राखी पडून त्याचे रक्षण करतात ही मृष्टीची व मानवी व्यवहाराची एक योजनाच आहे. यासाठी परोपकाराची प्रवृत्ति वाळगणारांना असता कामा नये हा प्रपच-भोळा असून आत्मनःसाधन प्रवृत्ति शाला असे दूषण त्याला लागू पडण्यासारखे नसते.

तेवढ्यापुरते प्रपचात थोडेसे नुकसान होणार हे क्रमानेच येते ते प्रपचातील सर्वानांचे सहन केले पाहिजे पण जे लोक आपल्या प्रवृत्तीच्या मार्गासंगतात व प्रवृत्तीत मरणमाना आपल्यामार्गे केवळ वाग्यासारखे लोढत ठेवतात त्यांच्यासवधाने मला यत्किंचितही आदर वाटत नाही. त्यांनी प्रथमच गोसावी व्हावयास हवे होते प्रपच तर हवा, त्यातील सर्व सुरेख चारण्यास हवीत, पण त्या प्रपचात ज्यांच्यामुळे ही सुरेख लामतात त्यांच्यावर नेहमी करवर करावी आणि त्यांना तेवढा बुभुक्षित, दीनबाणे, आणि कष्टा ठेवावे हे सामाजिक पातकच आहे चळवळ करणाराला जनहित आवेगाचा जो अनुभव असतो, तो त्याच्या बायकापोरांनाही असतो असे मानणे चुक आहे ती इतर पाशांनी

त्याच्याशी निरुद्ध रहातात. लोक त्याची जी तारीफ करतात तिने ही माणसे गुदमरून जातात. संस्कृतीचा फायदा या चळवळी करणार नाहीत व हे मात्र समजतात की, आपल्या घ्येयाशी ही माणसे एकरूप झालेली आहेत ! म्हणून जीवितातील एक अवश्य सूत्र म्हणून मला हे अगत्याचें वाटत की, जनहितसाधनांदि स्वरुपाच्या प्रपचातील माणसाची आवळ करू नये.

परमार्थाचें विवेचन व चिंतन हे मला जीविताशी कायमचें जखडेलें असें वाटतें ज्याला मन व बुद्धि आहे तो हे करणारच, पण प्रपच करणें न करणें याच्याशी त्याचा काही संबंध आहे किंवा ते न केल्यामुळे माणस हा सद्गति मिळत नाही असें मला मुळीच वाटत नाही. सद्गतीचाहि अर्थ मग माहीत नाही. परमार्थचिंतन हा एक शुद्ध निराशेचा विषय म्हणूनच मी मानतो. परमार्थाविषयी जी मतमतांतरे आहेत ती सर्व अनुमाने आहेत व त्यातले त्यात बरे कोणचे हे बुद्धिदृष्ट्या पहाणें येवढेंच काय ते करता येण्यासारखें आहे असें वाटतें.

माझ्या बोलण्यावरून पुष्कळांचा असा समज झाला आहे की मी परमार्थाचा पैरी आहे ! हा समज अगदी अगदी चुक आहे. परमार्थाचें चिंतन मला अत्यंत अवश्य व सुखकर वाटतें व ते मी आपोआपच करतो. परंतु ज्याला जनदृष्ट्या परमार्थ समजतात त्याील प्रमाद, हेत्वाभास व वैयक्तिक गफलती यांच्या विरुद्ध मात्र मी पुष्कळदा बोलतो व म्हणून तुम्हा परमार्थाच्या विरुद्ध मी आहे असा समज झाला आहे. सूक्ष्मतम कार्यकारणाची चिकित्सा आपणच मनाशी करणारा कोणीहि परमार्थाचाच विचार करतो असें समजतें पाहिजे.

आपण काय करावें हे आपल्या मन प्रवृत्तीने ठरतें. अमूक करावयाचें असा बौद्धिक कौल घेऊन एखाद्या कामाचा सुप्तात केला पण जर मनाची प्रवृत्ति त्या अगार्था नसेल तर ते काम अपेक्षा हातून नीट होणार नाही व तडीस तर नाहीच जावयाचें. ज्यात मन प्रवृत्ति रमेल ते करता येतें. आपल्या बाकीच्या सर्व शक्ती या प्रवृत्तीला शरण जातात व ती सगळी तसा स्वतःचा उपयोग होऊ देतात. न आवडणारी गोष्ट करीत म्हटल्याने होणार नाही व आवडणारी करणार नाही म्हटल्याने ती यावयाची राहणार नाही. प्रवृत्तिस्वा नियोद्यति' हे श्रीकृष्णाचें वचन लक्षात घ्यावे. म्हणून अमन्याने अमूक

का केलें व तमकें वा केलें नाही याचें उत्तर या वचनात सापडतें असें मला वाटतें. इंग्लीश जिला Impulse म्हणून म्हणतात तिनें म्हणजे मनाच्या त्या आवेगानें शरीर तो तो व्यायाम करू लागतें. जगतात आजवर जे मोठ-मोठाले कर्ते लोक झाले त्यांनीं सर्वां सद्देचा विचार करून मग कार्यनिधिति केली होती असें म्हणणें अनेतिहासिक आहे कर्तृत्वाचें यथोमान प्राप्त होताच प्रवृत्तीचा कल प्रसन्न ठरता व त्याप्रमाणें ते सर्व काहीं करीत गेले हे जसें भेष्ट कार्यकर्त्यांचें तसें लहान कार्यकर्त्यांचेहि लक्षण आहे आदण अमूक अमूक सामाजिक काम केलें व सध्या जें वही इतर लोकोपयोगी करीत असेन तें का केले व करतों असा प्रश्न स्वतःच्या मनाला भी विचारला म्हणजे 'प्रवृत्ति निया मन प्रवृत्ति' हे एकच उत्तर मला सुचतें. ज्ञान पुष्कळ असतात, पण त्यातलें आपलें कोणतें हें त्या मन प्रवृत्तीनें ठरतें.

तथापि माझे जीवनाविषयक तत्त्वज्ञान यादून काहीं उरत नाही. प्रत्येक पिढी अज्य अज्य माणसची, अशा दहा सहस्र पिढ्या भरिप्यकाळानून 'एक दोन, एक दोन' जम करीत भूतकाळात निर्मिती झालेल्या आहेत. वेगळे हें अफाट मानव्य ! यातील जे अगदीं ताडमाड उच होते तेसुद्धा या रंगा व्हात दडपून गेलेले आहेत. मग माझ्यासारख्या सुद्धा माणसाची काय कथा ! त्याचें वसलें तत्त्वज्ञान आणि वसलें जीवित ! लिहिण्याची व छाप-खान्याची कला निघाली आहे म्हणून चार दिवस ते कदाचित् टिकून राहिल एरवीं टिकण्यासारखें यात काय आहे ? परंतु प्रकाशक मित्रांनीं हा विषय दिला व लिहायलास मागितलें स्वतःच्याच जीवितापासून थोडें दूर सरून, या जीविताला काहीं टिकाऊ विचारांचा म्हणजे तत्त्वज्ञानाचा आसरा होता का असें मनाला विचारलें व चक्कच बुद्धीन पाहिलें तेव्हा मला हे परिच्छेद लिहावेसे वाटले आणि मानवी प्रपंचात स्वतःचें लघुच किती आहे याचा मनाला नेहमी जाचणारा प्रत्यय पुन्हा एकदा आला !

माझ्या कामांची रूपरेषा : : : ३

श्री म माटे

या पुस्तकाच्या संपादकांनी आपल्याला पडलेली एक अडचण मध्य सांगितली. ती ज्या अनेक सार्वजनिक चळवळी गेल्या तीस वर्षांत केल्या आहेत, त्याची हकीगत सारांकाच्या मनात या पुस्तक व घडामोडी होती परंतु ती कोणी लिहावी हा प्रश्न त्यांना पडला. आजवर शेकडो विद्यार्थी माझ्या संगतीत राहून गेलेले आहेत परंतु या चळवळींचे सामान्याने आणि समताने अवगोळून केलेला एकही विद्यार्थी सध्या सांगड्यासारखा नाही कोणा कही बरे, कोणा काही बरे असे माझ्या संगतीत राहून गेले, अर्थात् त्यांना त्या त्या बरोतुर्ती माहिती असेच, पण एखाच लेखक जवळजवळ तीस वर्षांची हकीगत संगत येणे हे मान कोणासाठी घेवय नव्हते म्हणून अगतिक होऊन संपादकांनी मलाच सांगितले की, तुम्हा स्वतःच ही हकीगत लिहून घ्या. माते स्वतःचे चरित्र मी पुढे मागे केव्हा तरी लिहिणारच आहे आणि त्यात या सगळ्या हकीगती पुष्कळ खलासातून मी सांगणार आहे परंतु आत्मचरित्र लिहिण्याची बळ इतकी नवीक नाही आहे असे मला मजून वाटत नाही. आता तें जेव्हा लिहायच तेव्हा तर असे वाटू लागले की, हे लिहिण्यात काही स्वरूप नाही तर तो वेग मी सोडूनही देईन पण पुढचे काही का होईना आताची सारांकाची अडचण दूर करायला काहीच दोष नाही असे मला वाटते मग या देणमुख यांनी 'माते जीवितचरित्रक तत्त्वज्ञान' या शिष्यावर मला लिहायलाय सांगितले होते तो लेख पुढे वसत माझ्याच्या संपादकांनी प्रसिद्ध केला परंतु पुस्तकाच्या संपादकांनी तो यात आरंभाचे ठावला आहे त्या ठावातले मजबुतला जर पूर्तता याबद्दल हवी अनेक तर मी केव्हाच त्या बरोतीला स्थानमोठ्या चळवळीचा छोटोसा इतिहास येथे मज्जा मीच द्या हे संपादकांना सोयीचे आणि प्रसंगात उचित ठरेल असे वाटते

१९१५ साली भी एम्. ए. झाल्यानंतर अ र्मीच्या लेखात सांगितल्या-
प्रमाणे, पुण्यासच राहाण्याचा निश्चय मी कायम करून टाकला. पुण्याच्या
न्यू इंग्लिश स्कूलमध्ये मी बारा सालच्या शेवटीच नोकरी घाली होती. आणि
शिक्षक म्हणून माझा जम फार लौकर बसला. तेव्हाचे सुपरीटेंडंट के. विष्णु
बळवंत नाईक याची अवेझा अशी असे की, शिक्षकांच्या पलीकडे विद्यार्थी
वर्गासाठी किंवा जनहितासाठी शिक्षकांनी आणखी काही काम करावे. जनहिता-
साठी काही कांते हे लो. टिळकाच्या चरित्र नेच तेव्हाच्या सर्व तरुण
लोकता माहीत जाले होते. इतरान सांगण्याचा काही विशेष अधिक
फार प्रो. नाईक स्वतः रुडे उधी घेतदि नसत त्यातल्या त्यात त्याचा
जास्त आयद हा की शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांसाठी काही करावे पौढाच्या
यशाच्या पलीकडे आपल्याला काही करता यावे या हेतूनेच मी जाणूनबुजून
पुण्यास राहिलो हातो, म्हणून प्रो. नाइकाच्या प्रेरणेने विद्यार्थ्यांच्यात व्याया-
माची आवड पसरविण्याचा उपयोग मी हाती घेतला, आणि विद्यार्थ्यांकडून
व्यायाम करून घेण्याच्या कामी त्यांच्यावर सक्ति करावी लागली तरी ती
आपण करू अशी उमेद प्रो नाईक यांनी घाली. No exercise no food,
म्हणजे व्यायाम केला नाही तर देवायचेंही नाही हा मंत्र के गणुकाका बक्षे
मास्तर यांनी अ म्हाला दिला. त्याची छापील काडे काढून ती विद्यार्थ्यांना वाटली
आणि सर्वोचा मिळून असा व्रत ठरला की चवथ्या यत्नेपासून सात्तरीयत्ते
पर्यंतच्या सर्व विद्यार्थ्यांना नगान्यांना ठकपास जे काढण्यात लागावयाचे, न्यू
स्कूलचे तेव्हाचे मोठे होशी तालीम मास्तर श्री दातार थानी आणि मी विद्यार्थ्यांच्या
बरोबर जे काढण्याचे आश्वासन दिले रमणचोमत उत्तरेच्या कुसवाला लागून
जो लाबलचक कहा होता तो झाडून, साक करून, सरवून जे काढण्याला लायक
करण्याचे ठरले. परंतु, कोठे माशी शिजली हे मला बळले नाही आणि
नाईक यांनी या जागेचा वेत बदलला पुढे वसुंतरसान्याच्या उत्तरेला समो-
रच कारखान्याची एक मोठी जागा आ. ई. सोसायटीने घेतलेली होती. तेथे
हे जे काढण्याचे काम सुरू करावे असे ठरले. परंतु नाईक यांच्या मार्गात,
कोणीतरी व्यत्यय आणत होते हे खास. त्यामुळे तीही वेत रहित झाला. आणि
मी या उपयोगात मतप्रचारासाठी जे बरेच दिवस घालविले होते ते वाया गेले.
यानंतर प्रो नाईक यांचे रुग्ण शाखातील रुच-याच्या पेथ्याकडे गेले.

तीस वर्षांपूर्वीची त्याची अवस्था आजही शिथळ आहे. योग त्या म्युनिसिपल अधिकाऱ्याकडे गेला नाईक, प्रो. एम. के. जोशी व मी या विषयावरची बोल्ड आलो. आणि शाळेतील विद्यार्थी व शिक्षक यां जर शहरातील सराउतेच हे काम आणण होऊन हाती घेत आहे तर म्युनिसिपलिटी त्यांच्याशी खासच सहकार्य करील असे आश्वासन त्यांनी दिले. परंतु आमच्या पश्चात कामाची तयारी आणि त्यांच्या पश्चात सहकार्याची माहिती ही जी असली तरी म्युनिसिपल अधिकाऱ्यांनी सांगितले की बेराच्या देण्या पुन्हा पुन्हा उपसल्या तरच रस्ते स्वच्छ होतील आणि या देण्या पुन्हा पुन्हा उपसून नेम्यास पुरेद्या बेलगाड्या हत्या, व म्युनिसिपलिटी गरीब असल्यामुळे इतक्या पैसागाड्या ठेवणे तिच्या संपत्ती वरी शक्य नही. कोणत्या रस्त्यावर काम सुरू करायचे आणि केव पेश्यातच टाका असे ठिराणा विनयावयाचे याचा आमचा नकारा तयार झालेला होता. या रस्त्याची आम्ही पहाणी करूनही आलो होतो, आणि स्वयंसेवकाची योजनाही झाली होती. परंतु म्युनिसिपल वेलाच्या अमाजी आम्हाला हे काम सोडून द्यावे लागले. याही कामी विद्यार्थी यांना मतप्रचारासाठी मला बरेच दिवस घालवाने लागले होते. परंतु ते आताच सांगितलेल्या कारणामुळे वाया गेले !

यानंतर मी शाळेतल्या भानगडेत पडलो नाही. कोणत्याचा कारणाने श्री. हरिभाऊ पाटक यांची आणि मास्ती ओळख झाली आणि प्रो. नानासाहेब हर्डीकर यांच्या सहकार्याने आम्ही एक कन्स्युमर्स असोसिएशन काढण्याचे ठरविले. या मंडळातील सर्व समासदाना माहिण्याच्या माहिण्याला किती माल लागतो हे पहाण्याचे व पाऊक शीतीने तो खरेदी करून या सदस्यांना वाटून टाकावयाचा. अर्थात् वाजारातल्यापेक्षा हा माल गिन्हाइकाना खासच स्वस्त मिळणार होता. परंतु, प्रापंचिक लोकांना स्वस्त माल मिळवून देणे हा या चळवळीतील आमचा मूळ हेतु नव्हता आम्ही असे ठरविले की काही नफा सदस्यांना द्यावा, पण दरलेला नफा वाजूस ठेवून मुळाना व्यापारी शिक्षण देण्याच्या कामावर तो खर्च करावा. त्यावेळीच सुशिक्षित तरुण लोकाना नोकऱ्या मिळण्याची ददात पडू लागली होती आणि म्हणून त्यांचे मन व्यापाराकडे चळविण्याचा आमचा हेतु होता. मतप्रचाराचे काम आम्ही जोराने सुरू केले. पण आम्ही दोघे किती सागपार? मग एका

सदस्यानें ती संदेश दुसऱ्याला पोंचवावा, दुसऱ्यानें तिसऱ्याला पोंचवावा असा प्रचार सुरू झाला आणि आमच्या या मंडळात सुमारे पन्नासही सभासद जमा झाले. आम्हाला मोठी उमेद वाटू लागली आणि लोक प्रापंचिक असले तरी स्वतःचा थोडा तरी नफा तरुण पिढीच्या शिक्षणासाठी रचव करारा ही बुद्धि त्यांनी घरायी घाई आणि मोठेच कौतुक करू लागले. शेवटी एकदा श्री. जोग यांच्या वाङ्मयात या सर्वां सदस्यांची सभा आम्ही भरविली, आणि आज कायमचा निवाळ लावून माल रोखेदीला सुद्धात करावयाची असेंहि ठरविले. पण सभा भरतच प्रापंचिक म्हणजे शोण आणि लोकहिताची इच्छा बाळगणारे म्हणजे कौण याचा एकदमच निवाळ झाला. जमलेल्या लोकांतील बहतेकांनी असे आमच्यानें सांगितले की जरा तमची ही कल्पना चांगली असली तरी ती आम्हाला पतकरता येत नाही, कांदा सगळा नफा होईल तेवढा आमचा आम्हाला मिळाला म्हणजे आम्हाला मला खूपच स्वस्त मिळेल ! हरिभाऊ, मी आणि हर्दीकर केवळ संदेह होऊन गेलो. एका भ्रातिष्ट आकडेवारीच्यानें आपले नेहमीचे घादग सुरू केले आणि स्वार्थत्यागाला आर्षीच विमुक्त असलेल्या लोकांना कही व्यावहारिक तरतु शानाचीहि जोड करून दिली आमचा सगळा इमला हातोहात बोलखून पडला. आलेल्या अनुभवाने शस्त्रे होऊन आम्ही शकवून दूर सरलो आणि तुम्ही नसलात तरी आम्ही ही संस्था चालवू अशी वेढाई मारणाऱ्याच्या हाती आम्ही ती संस्था केली परंतु त्यांना काहीच करावयाचे नव्हते. दोन लोक जर फुकटच्या पात्रट रवावयास तयार असले तर राखून घेऊन लागणारा माल जास्ततित जास्त स्वस्त मिळविण्याची व्यवस्था त्यांना हवी होती ! हे लोक बारा वाटा निघून गेले आणि आकडेपद्धितांना पुढलायणी देण्याचे श्रेय मात्र लाभले तथापि, हरिभाऊंनी व मी ही व्यापारी शिक्षण देण्याची कल्पना एकदमच टाकली नाही. वशी जमवाजमव केली, हे आतां मला आठवत नाही. पण थोडासा पैसा उभा करून आम्ही एका तरुण विद्यार्थ्याला नाल, वाजू इ शिक्षणाची खरेदी किती कशी करावी. त्याची पारख कशी करावी याचे ज्ञान संपादन करण्यासाठी म्हणून गोव्याकडे पाहिले. बरेच दिवस म्हणजे च गेले दोन महिने झाले तरी त्याच्याकडून एक अवाधर लिहून येईना. तेव्हा व्यापारी शिक्षणाचे एक वेळ असो, फक्त

या माणमाला तरी काही बरे वाईट झाले नाही ना अशी चिंता आम्हाला पडली शेवटी गोव्याला गेलेल्या गृहस्थांचे पत्र पदरपुराडून आले ! त्याने लिहिले की “ मी फार आजारी आहे, येथे येऊन पडलों आहे ” अर्थात् व्यापारी ज्ञान संपादन करण्याचा नवा हिस्सा या माणसाने केला नाही आमची ही चळवळ येथे सगला हा प-याऐशी गि हाडके जमविण्याच्या कामी हरिभाऊ आणि मी आम्ही इतके हेलपाट घातले होते की आमचे एकेक तरा वहाणाचा जोड रचवित फाटला असेल

वाच्याच आगेमागे वेव्हातरी घनवारपठेत नातू-या हीदासभोर कोणत्याशा एका घरात आम्हा एक भोक्त वाचनालय काढले आणि त्याचे नाव ‘ आर्य भोक्त वाचनालय ’ असे ठेविले त्या वेळी विकडेतिक्ड भोक्त वाचनालये काढण्याची वाचवळ उठली होती वाचनालय भोक्त अस यामुळे अर्थात् वाचकाचा तुटवडा वेव्हाच पडला नाही परंतु, वेव्हा ते आना आठवत नाही पण हे वाचनालयही गावातीत इतर अनेक भोक्त वाचनालयांरोबरच नाहीत झाले

या सग्या चळवळी जरी आम्हा करित आलों तरी अस्पृश्यता-निवारणाच्या प्रश्नाने त्यावेळी जामचे मन फारच व्यग्र झालेले होते लो दिव्दक यांनी फार वर्षांमागे म्हणजे वदाचित् १९०५ व साली असेल, वर्नांत्यातील गुल्लंडुसर या एका दूरच्या गावी आरगान देताना अस्पृश्यतानिवारणाविषयी फार कडकडीत विचार प्रगट केले होते महाराष्ट्रात या प्रभाविषयी प्रार्थना समाजाचे लोक अघून मघून चालत असत परंतु, रारा पद्धतशीर प्रयत्न केले विद्वत्प्राय शिंदे यांनी सहा सालापासून सुरू केला होता याच्याशी आधी पुणे शहरात अस्पृश्य लोकांच्यासंपर्काने काही चळवळी झालेल्या होत्या परंतु त्या सग्या इतिहासातून सांगेल्या होत्या प्रत्यक्ष काम विद्वत्प्राय शिंदे यांचेच काय ते होते स्वामी भद्रानंद, लाला लजपतराय, प मालवीय, म गांधी हे सर्व या विषयाच्या संपर्काने फार कळकळाने चालत आण हा प्रश्न निकालात निघाला पाहिजे असे पुढा पुढा आग्रहाने मागत दिव्दकानां तर एकदा असे विधान केले की प्रत्यक्ष परमेश्वराने जर सांगितले की अस्पृश्यता पाळणे बरोबर आहे, तर मी परमेश्वरच नव्हेत असे मी त्याला सगन हा विषय परिधाने केले मिनारामराय दयकर यांच्या तोंडून मी शब्दित असतानाच मला माहीत

झालेला होता. राजकारणात जे जे मरतो यावी ते तों या प्रिययाची बांध त्याला कुठेतरी लागे. सत-वाढ्याय मी चांगले वाचलेले होते. त्यातही मला हा प्रिय लक्षात भरण्याइतक्या आढळला होता. पण सगळ्यांच्यावर म्हणजे माझ्या घरच्या मूळच्या गरिबीने या गरिब लोकांच्या दुःस्थितीकडे माझे लक्ष आकर्षित केले. अमूक माणसाने सांगितले आणि म्हणून मी हे अस्पृश्यतेचे काम करू लागलो असे मुळीच नाही. जाताच सांगितलेली विविध कारणे खरी पडली आणि शेवटी त्याच्या दैन्याच्या जाणिवेने मी प्रत्यक्ष कामाला लागलो. हिंदुसमाजातील इतर कोणी लोक गरिब असले तरी नशीब वाढाव-यास त्यांना धर्म जाड देत नाही आणि म्हणून बाकीच्या गोष्टी जर अनुकूल असल्या तर आज लहानपणीं गरीब असलेला मनुष्य म्हातारपणीं सुखासमा-धानात रहाताना दिसतो. अस्पृश्य लोकांना ही नशीब काढण्याची संधि मुळीच मिळत नाही; धर्मनेच त्यांना दूर ठेवलेले आहे. माणसाच्या अंगा-तील बीजरूप धर्माचा विकास होण्याला त्याला संधि मिळणे अवश्य आहे. परंतु ही संधि आपल्या धार्मिक चालींमुळे त्याला मिळत नाही व म्हणून तो कायमच्या दैन्यात राहतो. अस्पृश्यतेने या लोकांचे जर कोणचे खरेखरे नुक-सान केलेले असले तर ते हे आहे की त्यांच्या गुणविकासाला कसलीही संधि त्यांना मिळत नाही आणि विकसित झालेल्या गुणांच्या पापरालाही मिळत नाही. ही संधि त्यांना मिळवून दिली म्हणजे त्यांच्यावरची आपत्ति गेली असा अस्पृश्यतानिवारणाचा अर्थ मी केला. सामाजिक आचार म्हणजे काय, आणि समाज बांधणीची तत्वे म्हणजे काय यातील फरक आपण ओळखलाच पाहिजे. अस्पृश्यतानिवारण म्हणजे काही ठरलेले सामाजिक आचारविचार मोडणे येवढाच अर्थ रुढ होऊन बसला होता. परंतु, ते आचार मोडले तरी अस्पृश्यताची तशीच अस्ती असें मला यादत नाही. काही लोकांना उत्कर्षाची संधीच नाकारणे हे जे हिंदुसमाजाच्या बांधणीतील एक तत्व होते ते नष्ट केव्हावर हा प्रश्न सरासरी सुटला असें होईल असा विचार आपल्या मनाशी ठरवून मी कामाला लागलो.

हा तात्त्विक फरक जरी लक्षात घेण्यासारखा असला तरी अस्पृश्यतानि-वारणाचे नित्याचे काम करावयाचे म्हणजे शिक्षणाच्या मार्गानेच जाणे भाग होते. म्हणून १९१७ साली, मद्दिना आतां आठवत नाही, टिळकरोड

घरील मागवाड्यात, पिंपळाच्या कव्यावर भी माझी पहिली शाळा सुरू केली. त्यावेळी ' टिळक रोड' नव्हता. ठकडी पुलावरून रवायच्या गेटाकडे जाव-
याचें म्हणजे सदाशिवपेठच्या रस्त्याने वृषभारच्या चौकात किंवा रामेश्वराकडे
जेंव्हा आणि तेथून राराच्या गेटाकडे जावें जशी चाल असे. हा मागवाडा
टिळकरोड मध्ये घुसल्याने आता दुमगटेला आहे. पूर्वी तो सलगच पडसे.
पावसाळ्याच्या दिवसात नव्या पेठेकडून येणारे सारे पाणी या मागवाड्यातून
नदीकडे वहात जात असे. भाळी अगदी घाणेरडी, दिवावत्ती चुकूनसुद्धा
अज्ञानयाची नाही अशी मोठी चमत्कारिक वस्ती ही होती. परंतु आता मी
जास्त तपशील देत बसत नाही.

येथील शाळा चांगली चालू लागल्यावर राली मदेघाटाच्या अलीकडे एक
चामारवाडा आहे, तेथे दुसरी एक शाळा आम्ही चालू केली. हरिमाळ फाटक
हे या कामात माझ्या बरोबर असत. पुढे काही दिवसांनी नदी काठी नारायण
पेठेत सध्या जेथे अनाथ हिंदू महिलाश्रम आहे तेथे पिडाडीच्या बाजू आम्ही
तिसरी शाळा सुरू केली. नंतर मगळगर पेठेत एका रुझनशा चटार महरा-
राची वस्ती आहे तेथे महादेवाच्या देवळात चवथी शाळा चालू झाली. आता
अनुक्रम न देता येरदेंच सांगतो की, चिमण्या गणरतीशेजारील चामार-
वाडा, हत्तीमहालातील चामारवाडा, कसग्यात कागदीपुऱ्याच्या अल्फिंडील
चामारवाडा, कागदीपुऱ्याच्या पगीकडील ओढ्याच्या काठचा मागवाडा,
भीठगजतील चामारवाडा, सान्याच्या मागवाड्यातील मागवाडा, धोरपेठेपेठ-
तील चामारवाडा, रवेगर पेठेतील होरवाडा, कामाटी पुऱ्यातील महरवाडा,
गुलटेकडीवरील मागवाडा, भानुडर्यातील मागवाडा, भानुडर्याचा महरवाडा,
गणेशपेठ नागशरी चामारवाडा, गाडीतळ महरवाडा, कातडलाना मागवाडा
इ. ठिकाणी केव्हा केव्हा वाढीत शाळा पण नेहमी अठरा शाळा आम्ही
चालू लागले. पहिल्या पहिल्याने माझ्या हाताखाली शिकणारे विद्यार्थी
या ठिकाणी शिकवण्याचे काम करू लागले. मठप्रचाराचा माझा केवळ
पडादा होता. जागि शाळेतील विद्यार्थी हे माझे बळ होते. परंतु, लवकरच
मला दिवू लागले की आज दोघानी शिकवावयास जावे, उद्या दोघानी शिक-
वावयास जावे असे वेष्टाने कामात सातत्य राहत नाही म्हणून हळूहळू मी
शिष्यांच्या कायमच्याच नेमणुका करून टाकल्या. इतक्या शाळा एकदम

निघाल्या नव्हत्या हे लक्षात हवे. हे नेमलेले शिक्षक, ज्यांना या माझ्या कामाचे महत्त्व पटलेले आहे प्रज्ञा माझ्या विद्यार्थ्यांतीलच असत. या शिक्षकांना मी पगार देऊ लागलो. वाचकांनी क्षमा करावी. मला खरे तें सांगितलें पाहिजे. या पगाराचा बीजा मीच उचलू लागलों. हळुहळू म्युनिसिपॅलिटीने आम्हाला प्रॅट्टो दिली. परंतु, प्रॅट्ट भिळाली कीं आणि आस्त सध्या काढून मी माझा व्याप वाढवू लागलों. आणि अशा तऱ्हेने होत होत हे काम बावीस शाळापर्यंत गेलें, काम सुरू झालें तेव्हा माझा मासिक पगार समोर पाठवून रुपये असावा आणि पुढे दिलेले सर्वेपर्यंत, म्हणजे मी नोफरीफरून निवृत्त होण्याच्या आधीं दोन तीन वर्षेपर्यंत तो एकशेंपिसाच्या पुढें कधीही गेला नाही. परंतु, माझा एक इंग्लीशचा खाजगी श्रास होता. आणि ती माझी कामधेनू होती. तिच्या प्रसादानें मला हा येवढा खर्च करता येऊ लागला. एखाद्या वेळीं अजलें पडकें तर श्री. अण्णासाहेब भोपटकर याच्याकडून मी थोडेसे पैसे आणी, पण हे केरळ अपरादावाचल होय. माझ्या ह्यासाठी काही काही वेळा तर मंडीच अडीचशें मुलें असत. त्यामुलें डिप्रेस्ड क्लासेसचे विद्यार्थी, अनाथ विद्यार्थी, गृहवासील मुलें आणि इतर काही गरीब मुलेंहि सोडून दिली तरी या क्लासतून मला चांगला पैसा मिळें. माझे सुदैव असें कीं हा पैसा निराश्रित लोकांच्या घन्यासाठी खर्चाचा ही बुद्धि मला झाली आणि टिकून राहिली. या सर्व शाळांत मिळून केव्हा केव्हा पंचवीसापर्यंत पण नेहमीं बीसवावीलापर्यंत शिक्षक असत. आणि मुलें आणि मुल्य मिळून सार्वजनिक विद्यार्थी असत. या सर्व शाळा रात्रीच्या चालत हें ध्यानात हवे. मी स्वतः त्यांच्या अनेक शाळांत शिकविलें आहे. रत्री आठ वाजता घरून निघां आणि हा शिक्षकांचा उपयोग आंखून जकरा वाजता परत यावे असें वर्णानुरूप चाललें होतें. मात्र पुढें, पुढें इतक्या योग्यता झाला तपासण्याचें काम करणें हाच उपयोग मला कराना लागला.

आमच्या घरीं एक मांढें गिरगातेंच सुरू असें पाण्या, पेन्सिली, वड्या, पुस्तकें, दीती, नफाशे, फळें, दिवे, कुलंब, सामानाच्या पेण्या हें सर्व सामान आम्ही कुवटच पुरवीत होतो. या सामानाचा मोठा साठा माझ्या घुरीं टेरावा लागे. अर्थतू हे शिक्षक पाठ्यासाठीं आले, हे शिक्षक दिव्यासाठीं आले, असा प्रकार सांगता चाले. शाळा म्हटली कीं ती त्या त्या वर्तीत एका

नव्या संदेशाचे बंद्र प्रतून राही आळोर्वाळ सगळ्या तऱ्हाची या ठिकाणी मास्तराच्या फडे जमा होत आणि मास्तर लोक त्या माझ्याकडे आणून गुदरीत. घर्तनीत वाही साय चोरो उद्भवली तर भोवपाची योजनाही आण्यो करीत अगू अणि एकादशीच्या दिवशी प्रसन्न करण्याचाही प्रघात आण्यो देवडा होता, मिळून कामाची मोठा घूम असे

पण एकीकडे हे शाळाचे काम चालू असताना मतप्रसारासाठी येवढ्या काळात निरनिराळ्या प्रसंगाला मिळून मी शेकडों सभा केल्या असतील. शाळा, कॉलेजे, निरहामडळे, गणपति उत्सवाच्या जागा, म्हणजे जेथे कोठे हा विषय माझ्या येईल, तेथे तेथे तो माझ्या हे मी आपले कामच बनविले होते. काही सद्या जाणव होऊन मला बोलणीत आणि काही ठिकाणी मी मुदामच जात असे. स्फुरण लोकाना अस्फुरयतानिष्कारणाची कल्पना पटाविणे हा जसा एक फार मोठा उद्योग होत। ससाच अस्फुरण लोकाना दिशणाचा, स्वच्छ-तेचा व स्वसने सौष्ट्याचा महिमा पटाविणे हाही एक तितक्याच महत्त्वाचा प्रसंग होता. आणि यासाठी घर सांगितलेल्या निरनिराळ्या अस्फुरण वस्त्यात आमची व्याख्यानार्थी भोविसच असे, याशिवाय, परिपदा भरविणे, लोकांनी भरविलेल्या परिपदेत आपला विषय नेऊन चालणे, विद्वानाच्या बैठकी भरविणे हे उद्योग करावे लागत मला जाता वाईट वाटते की, मी माझ्या कामाची दैनंदिनी ठेवली नाही नाही तर या बोल वर्षांच्या चळवळीचा वारीकसारीक तपशिलाने मंडगन भरलेला केवढातरी इतिहास मला लिहिता आला असता. असो ब्राह्मण परिपद, विद्वत् परिपद, शंकराचार्यांच्या भेटी, परगावाहून आलेल्या शास्त्रीमंडळीबरोबर चर्चा, हेही प्रकार सारखे चाललेले असत

मतप्रसारासाठी पुण्याच्या बाहेर म्हणजे महाराष्ट्रात मी पुढळ हिडलो. ज्या गावाना मी गेलो त्यातील बहुतेक गावी अस्फुरयता-निरारण हा विषय लोकांच्या कानावर पाहिल्यानेच पडला, असे मला निश्चिन्तपणाने सामता येईल कोणत्याही गावाला गेलो म्हणजे दुपारी जमल्यास एखादी सभा शाळेत करीत असे सध्याकाळी सर्व गावाची म्हणून येता, चर्मशाळा, किंवा चौक या ठिकाणी सभा करी आणि रात्री अस्फुरयत्याच्या वस्तीत तिसरी सभा करी. या वेळा त्या त्या लोकांच्या सोयीच्या म्हणून ठरविलेल्या असत या प्रचाराच्या जोडीला आळदीच्या यात्रेतील फडक्याच्या गाठी घेणे हेही काम मी करी.

प्रत्येक फडक्याची शिष्यशाखा बरीच मोठी असते त्याच्या मनात जर या विषयाचा रिवाज झाला तर त्याची शिष्यशाखाही आपल्या मताची वनेल असा माझा भोळाभाव होता, पण इतक्या वर्षांत एकहि फडकरी मला बघला नाही आणि अर्थातच त्याच्या अनुयायांनी आमच्या या प्रचाराबद्दल दुकूनही पाहिले नाही भरले या जगाचा प्रचारासाठी फायदा करून देणे हेही अवश्यच असे. अशा ठिकाणी काही वेळा ठरावही होत, परंतु हे ठराव केवळ आगंधीच करीत होत आणि त्यांना ठराव हे नच देत होत ! तथापि एक गोष्ट खरी ही मतप्रचाराचे काम मानाने सशय होत असे सांगायला हरकत नाही की माझी मतप्रचाराची पद्धति कधी आक्षेपाई नसे अगदी कट्टर सनातनी समानापुढे सुद्धा माझी झालेली भाषणे आहेत, पण त्याने ती संपर्णे, इतकेच नव्हे तर फार विचारपूर्वक ऐकून घेतले. आहेत मतप्रचार प्रत्यक्ष सुरू करण्याच्या आधी मी रस्त आणि माझ्या स्वयंसेवकांनी सुमारे शंभर अस्पृश्य घस्त्याची संपरीक्षण पहाणी केलेली होती. बीसपचवीस प्रभाची एक यादी केलेली असून त्या प्रत्येक प्रभाला अनुसरून प्रत्यक्ष डिप्रेरड वरतीत चौकशी करावी आणि मिळालेली उत्तरे तक्त्यावर उतरून प्यार्श असा शिरस्ता ठेवला होता. या सर्व तक्त्याच्या परिशीलनाचेच मी माझी मते वनविलेली असल्यामुळे कोणी मला कोट्टे हटवील अशी भीति वाटत नसे, आणि स्पृश्य समानात तर मी जमले. आणि वाटले. असल्यामुळे त्याची मते तर मला चांगलीच माहीत होती त्यामुळे अपुऱ्या माहितीमुळे प्रविषादनात उद्भवणारे दोष माझ्या मतप्रचारात उमटल्याचे मला आठवत नाही

या विषयाला अनेक वाजू आहेत इतिहास, आर्थिक स्थिति, सामाजिक बांधणी, धर्मशास्त्राची वाजू, मानव्याचे नवे उत्थान, सेवावृत्ति, सत्तांनी आपल्या याद्वसयात काढलेले या वादवीतील उद्गार, खिस्ती मिशनन्याचे प्रयत्न, मुखलमानाचे आक्रमण, व्यसनाधीनता, यक्षाची हत्ताली, अस्पृश्यता-निवारणाचा इतिहास असे कितीतरी घोटविषय या कार्या अभ्यासण्यासारखे आहेत. त्याचा ययाशक्ति अभ्यास करून जेथे जो अध्याय सुरू करणे युक्त आहे तेथे दिसेल तेथे तो मी सुरू करित असे वारकन्यापुढे सतवचनाच्या आध्यायने बोलानयाचे, कॉलेजचे विद्यार्थी असले तर आधुनिक हकाच्या दृष्टीने बोल-

घ्याचें, श्रोते कोणी अर्थगदी असले तर घ्याच्या दृष्टीनें बोलवयाचें, सनातनी समाज असला तर आपण जसेच्या तसे राहिलों आहेंत आणि आरव्या चालीरीतींत आणि धर्मकरपनात यत्किंचितही फरक पडला नाही असें मानणें म्हणजे केवळ भ्रम आहे, हें उदाहरणांनीं दाखवून घ्यावयाचें, शास्त्री पांडितांशी प्रसंग असला तर स्मृतींतील वचनें आणि आर्थधर्मांतील उदार तत्त्वज्ञान यांच्या आधाराने बोलण्याचें, डिप्रेस्ड समाजच असला तर दुरुसना घीनता, नागरिकत्वाचे हक्क प्राप्त करून घेण्याची आवश्यकता, व्यसनापासून निवृत्ती इत्यादिकांसंबंधाने बोलण्याचें अशी बहिवाट भीठेवली होती समकालीन लोक किंग पुढल्या वाळ्यातील लोक कितपत माहितगारानें धोळील याचा अंदाज मला करवत नाही. परंतु, हा प्रश्न सोडविण्याची महाराष्ट्रात ज्या ज्या लोकांनीं खटपट केली असेल, त्या लोकांच्या रागेंत ते मला कुठेंतरी बस वितीत असा मात्ता भटान जाहे

अस्पृश्यतानिवारक मंडळ च्या घोरणासंबंधानें सर्वच लोकांत एक तद्देधी अप्रियता असे आणि याचें कारण इतकेंच कीं, या लोकांच्या ज्या ठरलेल्या पठडी होत्या त्यांच्याहून काहींतरी निराळें आमचें मंडळ बोलून जसे सनातनी समाजाला असे वाटे कीं हें काम केवळ वाटेण्याचें आहे, आणि जरी हे पूर्वीच्या साधुगतांच्या आणि धर्मसुधारकांच्या वाङ्मयाचा आश्रय घेत आहेत व म्हणून याचें बोलणें जरी लक्ष देण्यास पात्र असलें तरी आपला मूळचा मुद्दा आपण सोडता उपयोगाचा नाही कारण शास्त्राप्रमाणें आणि आपल्या भावनेप्रमाणें अस्पृश्यता टिकलीच पाहिजे जुन्या पिढीतील सुधारकांनीं अस्पृश्यता निवारण, जातिभेद, आहारविहार, विवाहसुधारणा या सर्वांची गरजत करून बोलण्याचा परिपाठ ठेवण होता आणि त्याला यातील एका गोष्टीची सुधारणा हवी असेल त्याला आपल्या बाकीच्या सुधारणा माय शारत्याच पाहिजेत आणि तरच तो सरा सुधारक असा त्याचा आग्रह असे आणि डिप्रेस्ड लोकांना तर असे वाटे कीं, हा ग्रहरूप काम पुष्कळ करतो हें खरें, पण हा जुन्या समानावर तुटून पडत नाही, आणि आपल्या यांच मत सांगताना जालीम एकातिकपणा दाखवीत नाही, व म्हणून वेदि मनातून नारूपच असत. परंतु याला आमचा काही इलाज नव्हता. हिंदुसमजाच्या पोटात राहूनच म्हणजे एखादा नवा पय न वाढला हें काम करता येईल असें आमचें मत

आहे जुनी प्रोक गोष्ट दाकाऊ आहे आणि म्हणून तिच्यावर हल्ला चढविला पाहिजे असे आम्ही समजत नाही. जुनी संस्कृति ही उपेक्षेला किंवा अवहेलनेला सदैवच पान आहे असे आम्हाला वाटत नाही. सरासार विवेकाने आणि आपला बुद्धि चालवून जुन्या संस्कृतीतील ज्या गोष्टी ठेवून घ्याव्यात ह्यात त्या ठेवून घेतल्याच पाहिजेत व ज्या नवीन व्यावधान्या त्या नीट तपासून घेतल्या पाहिजेत असे आम्ही व्यापाराने म्हणतो आणि याच आमच्या मतानुसार नालनी सुधारक हे नाव मी दिले. कनेक लोकानी या शब्दगुहतीची टक्कळी केलेली आहे, पण ते जेव्हा गर्भार विचाराला प्रवृत्त होतील तेव्हा त्यांना बळून येईल की या सद्गतीला फारच मोठा अर्थ आहे. माणसाना विचाराच्या गुतागुतीचा फार स्वरूप कटाळा येतो आणि त्याच्या वाईटाचा झालेला सत्तर निषङ्गाचे काम त्यांना नकोसे होतं त्यांना काहीतरी निकालाचे हवे असते, मग ते किती का एकानिष्ठ असेना ! पण, सुधारणापूर्वीचे वेवडा कडकडीत निकाल पुढा पुढा लागू शकत नाही आणि वाईट मते तेवढी जुन्या लोकांच्या प्रतिभेला व चारलीं मनें मात्र नव्या लोकांच्या प्रतिभेला स्फुरलीं असें तर स्पष्टितच झालेले नसते म्हणून अस्पृश्यता निवारण म्हटले तरी माणसाने ताडून जुन्याची काडीमाडच केली पाहिजे व सर्व संस्कृतिक कल्पनांवर एकदा हल्ला रग पाहिजे ही भूमिका तर्काला विमुक्त आहे असेच आम्ही मानतो. या घोरगाने आमच्या मंडळाचे काम चालू असल्यामुळे आमच्या सवधांचे ममत्व कोणच्याच मर्यादा फारसे उत्पन्न झाले नाही ही गोष्ट अत्यंत खरी आहे.

फार तरातीताने शिक्षणाचे नाही असे ठरलेले असल्यामुळे आणखी एकच परिच्छेद लिहून विषयाची ही बाजू मगवितां मी हा सगळा उद्योग जरी मनोमार्गे, अग मोडून आणि सर्व प्रभारचें शक्तिसर्वस्व खर्च करून करीत होती, तरी बुद्ध डिप्रेन्ड समाजातही माझा प्रयत्नासवधाने अवहेलनेची बुद्धि वाळगणारे पुष्कळ लोक होते आणि स्फूर्द समाजात तर, काही थोडेसे आरथे याईक लोक थोडेसे तर, कोणी माझ्याकड उपधेनें पहाण, कोणी तुच्छतेनें पहात, हा भ्रमकार मागविणारा आहे असे कोणी समजत, व अधिकार नसताना याने भगवाच कामाला हात घातला आहे अशी पेट कोणी आणीत. पण थोड थोडसे हे सारे मी पचविले शेवटीं असे दिसून येऊ लागले की डिप्रेन्ड लोकांना त्याचे दार वेच खद पुढारी मिळाले व देव, स्फूर्द समाजाचे

पुढारी एकातिर आणि निर्गामीची भाषा बोलू लागते आहेत; या कामाने करावे लागणारे प्रत्येक शरीरकष्ट माझ्याच्याने पदव्यासारखे होत नाहीत, आणि शेवटी, स्वर्च करूनवाच लागणारा पैसा राहत. मिळविणे हे अशक्य होत आहे. तेव्हा मी आपण होऊन या प्रश्नतून बाहेर पडलो, कारण जेथे आपली जगती नाही तेथे जोई देऊन रहाणे, किंवा एकातिरपाणे प्रोत्साहनाचा स्पर्श पुढाच्यानी पुढारलेली मते साध्यावर घेऊन गावांत सागत सुटणे हे माझ्याच्याने होण्यासारखे नव्हते. अलीकडे अलीकडे मात्र डिप्रेस्ड समाजाच्या मनात माझ्याविषयी पुन्हा अनुकूल फारक पडू लागला आहे! जे पूर्वी विद्यार्थी होते, ते आता पुढारी बनलेले आहेत, त्यांना माझी मते, माझ्या कार्यपद्धती आणि मी केलेले श्रम ही पूर्णपणे व जवळून माहीत झालेली होती अर्थात् ते जेव्हा जेव्हा बोलवितात तेव्हा तेव्हा ते वीणचे वैचारिक सहाय्य मला करता येईल तेवढे मी अजूनही करीत असतो.

या अस्पृश्यतानिवारणाच्या खटपटीतूनच एक निराळी सध्या मला काढावी लागली. तिचे नाव समाजविचारमंडळ. अस्पृष्टाच्या प्रभावा विचार करीत असताना मला एकदर हिंदु समाजाच्या संघर्षाने पुढळव वाचन कराने लागले. प्रातःप्रातःच्या तमाम लोकांचे पहाणी त्या त्या ठिकाणच्या सरकारने केली व प्रत्येक प्राताच्या प्रत्येक जातीविषयी हस्त-देवी माहिती देणारे मोठमोठेले ग्रंथ त्या त्या प्राताच्या सरकारने प्रसिद्ध केले गेले. आज कित्येक वर्षे होऊन गेली आहेत ज्याला हिंदुसमाजाचा अभ्यास करावयाचा असेल त्याने हे वाङ्मय वाचलेच पाहिजे त्याप्रमाणेच अठराशे एकाहत्तर सालापासून जे शिरणगतीचे रिपोर्ट्स प्रसिद्ध झाले आहेत तेहि फार उद्बोधक माहितीने गडगड भरलेले आहेत याचेहि वाचन तितकेंच अवश्य आहे. अस्पृष्टाचा प्रश्न पहाता पहाता हिंदु समाजातील जातिसंस्था, खुद्द हिंदुधर्म, इत्यादिकांचे सूक्ष्मावलोकन करणे मला प्राप्तच झाले. आणि म्हणून धर्मशास्त्राचे मुख्य मुख्य ग्रंथ, महामारत व आताच सांगितलेले जातिविषयक ग्रंथ, शिरणगतीची इतिवृत्त आणि अनेक युरोपियन लोकांनी हिंदुसमाजाविषयी लिहिलेले ग्रंथ याचा अभ्यास करणे हे केव्हा होई म्हणून आणि केव्हा अवश्य म्हणून आपोआपच घडून आले. या ग्रंथात मिळालेली माहिती, आलेली मते, व याच्या विचाराने मला काढता येण्यासारखी अनुमाने ही

समानाच्या पुढे माझ्याचा उपक्रम मी सुरू केला शिवाजी मंदिर हे आमचे मुख्य व्यासपीठ होते। आमची जातिस्थिती, आमची स्थिती, अमेरिकेतील जातिभेद, आमचा आधार, युरोपियन लोकानी केलेल्या जातिस्थितीच्या मॉमसा अशासारख्या विषयावर मी पचवीस दीड तरी व्याख्याने सहज दिली असतील याचाच अनुषंगाने त्या रातडे याचे सामाजिक आणि धार्मिक विषयावरचे ग्रंथ आणि सामाजिक परिपद निघाल्यापासून महाराष्ट्रातील थोर थोर सुधारकांनी समाजसुधारणेसंबंधाने आणि धर्मसंबंधाने प्रगट केलेल्या विचारांचे सामाजिक परिपदेने प्रसिद्ध केलेले रिपोर्टस यांचेहि अध्ययन मला करणे लागले व त्याच्या आधारेने या समाजविचार मंडळात मला जी काय मते सांगता आली ती मी सांगू लागलों.

त्या कामात अस्पृश्यताचा प्रश्न सवय येत नसेल, पण ज्याला सामाजिक महत्त्व मान आहे, त्या कामाच्या खटपटी समाजविचार मंडळातले काही सहकाऱ्यांच्या साहाय्याने मी करू लागलों हे सहकारी मुख्यतः माझ्या निधार्थीवर्गातूनच पुढे आलेले असत ज्यांना अस्पृश्यतानिवारणाचा प्रश्न इतकाच महत्त्वाचा घाटत नसे, पण हिंदुसमाजाची ज्यांना थोडीबहुत काळजी वाटे, ते लोक या समाजविचार मंडळात मोठ्या आस्थेने काम करीत या दिवसात मी जी अनेक प्रकारची टिपणे करून टाकली त्याचा मला अजूनही उपयोग होत आहे शक्यतेच्याचे वाद, शास्त्राविषयाचा वाद, ब्राह्मण समाजासंबंधीचे वाद, येथील सनातन धर्माभिमानाची मंडळींनी उत्पन्न केलेले वाद, येथे निवा बाहेर भरणे या ब्राह्मण समाज, हिंदुधर्म समाज यात उद्भवणारे वाद हे रोळावयास आणि सुधारणेची बाजू, समाजापुढे मांडावयास या समाजविचार मंडळाचा उपयोग आम्हाला होत असे बऱ्याच तरुण लोकांच्या समूहापुढे या सर्व विषयांच्या सवधाने मी दर रविवारी तपशीलवार बोलण्याचा क्रम ठेवला होता, आणि या कामी मते सांगण्यापेक्षा तरुण लोकांना माहिती जास्त सांगायी यावर माझा कटाक्ष असे माहिती पेक्षा माणसाना मतच जास्त असतात, आणि म्हणूनच ती पुढेचदा चुकीची ठरतात माहिती जर भरपूर असली तर अनुमाने काढावयास फारसे शक्यपण लागत नाही. निदान एखादे मत लवकर समजावयास या माहितीचा उपयोग फारच होतो म्हणून या तरुण लोकांना मी मते फारशी सांगतच

नसे. शिवाय येवढ्या लहान वयात मोठमोठ्या विषयाच्या संवधाने मते ठाम करून टाकणे हे त्या तरुण लोकांच्या मनाच्या वाढीच्या दृष्टीने सुद्धा गैरच झाले असते. पण मी असे एक पाहिले आहे की, या जामच्या समाजविचार मंडळात अनेक वर्षे टिकून राहणारे तरुण लोक मला भेटले नाहीत. कोणी अभ्यासाच्या शाखाच बदलत, कोणी नोकरी परीत, कोणी स्थलांतर करीत, पण मुख्य म्हणजे धार्मिक अभ्यासाला वटाळणारे लोक फार. ते प्रसंगोपेक्ष उत्पन्न झालेल्या एखाद्या खटपटीत सामील होतील, पण टिपणें काढणें, निरनिराळ्या माहितीची तुलना करणे, अर्थसिद्धीसाठी वीस उलथेपातये करणे आणि शेवटी खरे म्हणजे शुद्ध ज्ञानाच्या अभ्यासाची लजत घरणे हे गुण फार थोड्यांच्या अर्गी असतात. डॉ. यु. ग. गदतबुद्धे आणि श्री रा. ना. नातू हे दोनच तरुण लोक असे आढळले की ज्यांच्या ठिकाणी आताच सांगितलेले सर्व गुण उत्पन्न झालेले आहेत. हे लोक कोणचीं मते पत्करतील व तीं सांगतील वही हे मला सांगता येणार नाही. पण ते अभ्यासू पाहिले होतेला यांत काहीच शंका नाही.

अभ्यास हे या समाजविचारमंडळाचें एक प्रमुख अंग होते, म्हणून वेद या अभ्यासासाठी एखाद्या जातीची बाबकाईने पहाणी करची असे आम ठराविले. जातीची पहाणी करणे, हे फार अवघड काम आहे त्या त्या जातींतील माणसाचें परिपूर्ण सहाय्य असल्याशिवाय हे काम कधीही तडीस जावयाचें नाही आमच्या येथे असे आहे की कुणाला काही थोडी माहिती विचारावयास जा, की तुम्ही कोण आहाला विचारणार असा प्रश्न त्याने केलाच म्हणून समजावें, म्हणून त्यातल्या त्यात पुढारिल्या जातीपैकी एखादी घ्यावी असा विचार आम्ही आपल्या मनाशी ठराविला. अस्पृश्यतानिवारक मंडळ आणि समाजविचारमंडळ, या आमच्या दोनही मंडळात प्रथम जातीतील विद्यार्थी पुष्कळ असत आणि चळवळीत प्रत्यक्ष सहकार्य करणारे या जातीतील कितीतरी तरुण लोक मला लामले होते प्रमुखात ही सरव्येने लहान पण उत्तम सुशिक्षित आणि माझा मित्रपरिवारही या जातीत मोठा. म्हणून याच जातीची पहाणी करण्याचा बेत मी मनाशी केला. परंतु माझे प्रभुमित्र आणि सहकारी व. नानासाहेब शिंदेकर यांनी मला सांगितले की हे काम यशस्वी व्हावयाचें नाही. तुम्हाला ही माहिती प्रभुसाठीच दून मिळावयाची नाही. ते

त्यांचे म्हणणे मला खरे वाटले कारण प्रभु अभ्यासकांनी जर ब्राह्मण समाजातील पहाणीचा पेत घेला असता तर ब्राह्मण समाजातील लोकानिष्ठता त्यांना ही माहिती पर तब दिली गेली अभ्यासकांची भूमिका ही जातिनिरपेक्ष असू शकते हे ब्राह्मणांच्या जातीतही मला आढळून आले नाही ! अर्थात् नानासाक्ष्यांनी मिळणं सद्द भो प्रमाण मानला आणि ब्राह्मण समाजाची पहाणी कण्याच ठगवले पटव्या, मूळवस्ती, कल्याण, शाखाप्रवर, इतिहास, इतिहासातील महत्त्व अभ्यास, साक्षात्क स्थिति, सध्याचे व्यवसाय, स्त्री पुरुष मुले याची मर्यादा, मुलांच्या वयाताल अंतर प्रमा इ अनेक प्रश्नांच्या समधाने चिंतन व चर्चा करून आम्ही एक प्रश्नावलि तयार वेली वास्तविक पहाता या प्रभावाने आत्मगर्ह गेले काही नव्हते एवढी गोष्ट मान तरी की काही ठराविक म ठरा साकाना या कामात पुढारीपण किंवा महत्त्व देऊन मगच सुरुत तराव तस दवी होती पण, ते वरग्याची आवश्यकता मला पहिल्यान तरी वाटला नाई येथाल सनातनी मंडळींनी आणि त्यांच्या सुवि पित पुढा गनी-आणि यातल काही तर वर्तमानपरवर्ते देशमत्त म्हणूनही गाजलेले इत- । आमच्या योजनेला अगदी विवराचा विरोध केण आम्ही आखाडा तर खूर माटा माडला ! आमचा नेमका हेतु कोणचा आहे, ही योजना निरपवाद कदा आहे, या अभ्यासाची उपयुक्तता किती आहे, आपल्या कडे आलेले पात्रा कधी भरून यावी इत्यादि विषयाची समजूत घालून देण्यासाठी पदरावास पोत वयाचे वस्ते निवडले आणि पडापेठातील देवळातून त्याची व्याख्यान करावली पण आम्ही जों जों जास्त यत्न करू लागलो तो तो विरोधकानाही जास्त पार चढला आणि होता इता हे काम यशस्वी होणार नाही अग मला खच्छ दिसू लागले पुढे नरच दिवय गेल्या नंतर श्री कृष्णराय मराठ यानी येथाल ब्राह्मण सभेच्यामार्गे ठुमणे लावले की “ तुम्हा काहीच करित नाही, ब्राह्मणसमाजाची पहाणी करणे हा फार महत्त्वाचा विषय आहे व म्हणून ते काम तरी तुम्ही हाती घ्या ” सभेने हे मान्य केले पण, प्रत्यक्ष काम करणार कोण हा काय तो नेहमी प्रश्न असतो ! तेव्हा कृष्णराय यांनी सुचविले आणि सभेने पसद केले की हे काम माटे याच्या हाती द्यावे मग आम्हाला पुन्हा एकदा स्फुरण चढले की प्रो नाईक, कै नानासाहेब आगाये, बाबासाहेब पोतदार, कल्याणहाचे श्री शकर-

राव दाते, भी रत, वृष्णराव मराठे, हत्यादींचे सहकार्य सुरू झाले. आमच्या जुन्या प्रचारलीतील अधिराईता-बांदी असलीच तर-या पोत लोकांनी काढून टाकली व नवी प्रभावलि तयार झाली. आणि पुन्हा प्रचाराचा गुमपन्नाका सुरू झाला.

परंतु या हे कामांत पुन्हा एक विंग आले. ब्राह्मण-समाजात पोटनाति आदेशच. ऋग्वेदी देशस्थाने पुढारी ग्दणाले की, आग्दी आमची पहाणी स्वतंत्रणे करणार आहे. यजुर्वेदी देशस्थानीं सांगितले की अमुक एका जातीला जर तुम्ही ब्राह्मणांत घरणार असाल तर आम्ही सहकार्य करणार नाही. ती ह्दनाशी जात माय आमच्या या कामाकडे कारव ममत्वाने व्दलागली. आमची अगदी मूळची योजना दशविध ब्राह्मणांच्या पदाणीची होती. चार-स्वध ब्राह्मणांच्या काही पुढारी मडळींनीं आपला नकार आम्हाला मागेच कळविलेला होता. असे होता होता कोंकणस्थ व व्हाडे हे दोन प्रकारचे ब्राह्मण शिष्ट राहिले ! त्यात पुन्हा आगरी एक तट पडला. पुणे शहरातील ते जे जुने खानदानीचे सरदार लोक, श्रीमंत लोक, त्यांना या पहाणीची काय जरूर असणार ! अर्थात् त्यांनी हा प्रश्न पुत्कारूनच लावला शिवाय, जी गरीब बुडुबे, त्यांना तर या पहाणीचे महत्त्व मुळातच वळेना जे विशेष विद्वान् कॉलेजात शिकानगरे, पंडित ग्दून प्रसिद्ध त्यांना घाटले की ही मडळी कोण ! हे लोक काहीं आपल्या तोलाचे नाहीत ग्दून त्यांनीहि उपेक्षाच केली वास्तविक पहाता, भी व्दचित् सामान्यापैकीं असेत, पण नाईक आगशे, पोतदार हे काहीं सामान्य लोक नव्हते पण या विद्वानांनी केवळ गुर्मीवरच आम्हाला दूर ठेवले रहाता राहिले मध्यम प्रतीचे या दोन जातींचे लोक ! याच्याकडे पत्रिका गेल्या परंतु, या कामाची काहीच आस्था नसल्यामळे दोनदोनदा तीनतीनदा पत्रिका देण्याचा काहीं लोकांनी प्रसन्न आणल्या माहिती गुत ठेवण्याची अगदी काटेकोर व्यवस्था केलेली होती भरून आलेली माहिती कोष्टकरूपाने लिहून काढण्याचे काम मग मी सुरू केले. मुमारे शहाण्ण ठाव या कोष्टकांनीं भरले बेरजा करून सरासऱ्या काढल्या आणि समितीकड रिपोर्ट सादर केला पण रिपोर्ट सादर करताना निघालेल्या सरासऱ्यावरून मला जी अनुमाने काढावीशीं वाटली तीही मी लिहून दिली. पुढे कमिटींत असा घूट निघाला की हे तरुण लोक आपल्याला हवीं आहेत तशीं

अनुमाने काढतात म्हणून पोत लोकांच्याकडे हे काम सोंपवावे. श्री. यशवत-
राव दाते आणि चिंतामणराव कर्वे यांनी काढलेली अनुमाने आमच्यासारंगीच
होती. पण ते जे पोत लोक त्याची अनुमाने सरावर निरवनात त्यांच्या
घरी रोटे घालणे हा भासा एक पदाच बनला. शेवटी एका अगदी अस्मल
सनातनी विद्वानाकडे हे प्रकरण गेलं. त्यांना सगळे जगच चुकलेले आहे
व म्हणून तुच्छ आहे असे म्हणण्याची शरय आहे. त्यांनी या लोकाना
कळविले की, या कामातील घेरजा चुकीच्या आहेत मग एक डॉक्टर महाशय
या उद्योगात फिरल शेवटी नै. नाईक हे मोठे गणित आणि समघात
विचाराचे होते म्हणून त्यांनी याचा विचार करवा असे ठरले म्हिन्यामार्गे
म्हिनने गेले तरी या कामाला हात घालायला नाइकाना उत्ततच होईना.
पुढे हॉटमाचे प्रकरण उद्भवले काही दिवसांनी नाईक दिवंगत झाले.
माझ्या घरी असलेल्या त्या हजारों पत्रिकांचा गडा मी म्हणराय मराठ्यांच्या
कडे रवाना केला पुढे त्या तक्राचे आणि गद्यचे काय सल्ले ते देवाला माहीत !
मी स्वतः आणि माझ्या विद्यार्थ्यांनी महीनोन्महीने वेढेले सगळे भ्रम अगदी
पाण्यात गेले

एक गाष्ट मात्र मला सांगितली पाहिजे पत्रिका भरून देण्यात ब्राह्मण
समाजात जी आस्था दाखविली ती केवळ अनुकंपनीय होय. मी विस्तार
करीत बसत नाही पण ती पाहिल्यानंतर ब्राह्मण जातीच्या पुढारलेल्या
शत्रूंची माझा भ्रम अगदी नाहीसा झाला युरोपातील लोक अशा प्रका-
रच्या पहाणीला माहिती पुरविताना जी आस्था दाखवितात ती पाहिली
म्हणजे त्यांच्या प्रगतिपरत्वाचे खरेखर नवल वाटते ब्राह्मण जात पुढार
लेली असेल, पण ती हिंदुसमाजातील इतर जातींच्या मानाने पुढारलेली आहे
इतकेंच या जातीचे मन केवळ राजकारण प्रस्त आहे असो आमच्या
पहिल्या वाया गेलेल्या प्रयत्नाच्या वेळी पुणे शहरातील पत्रास डॉक्टरांना
आणि पचवीस वैज्यांना रोग्याची माहिती एकत्र करण्याची विनंती केलेली होती.
आणि ती गुप्त ठेवण्याची सगळी योजना त्यांना कळवलेली होती. त्यात मला
दीन डॉक्टरांनी आणि एका वैद्याने अनुकूलता दर्शविली बाकी सधे उत्तर
पाठविण्याचे सौजय सुद्धा कोणी दाखविले नाही. समाजविचार मंडळाच्या
बारीकसारीक कामाविषयी आता लिहीत नही लिखाची अपमद्र निदा
करणारी नाटके बद करणे, जातिविद्वेष भाजविषाया कपन्यावरुद्ध सर

कारात खटपट करणें, अशा सारखीं कितीतरी सामाजिक महत्वाचीं कामें आही त्या वेळीं वेळीं असतील. आमच्या समाजविचार मंडळाच्या अनेक कामां तील एकाची हकिगत येथें देतों. आधुनिक काळात सामाजिक सुधारणे सवधानें ज्या त्या कल्पना पुढें येतील, त्या त्या सर्वोना विरोध करणें हें आपलें काम आहे असें समजणारे बरेच सनातनी लोक पुण्यात आहेत. हे लोक आपले विरोध दाखवीत, परंतु त्यांना आधुनिक शास्त्राचा आधार हवा होता. हा आधार पुरविण्याचें काम येथील बाही सुशिक्षित लोकांनीं घालू केलें. जातिभेद कमी करण्याचा मुद्दा असो, पुनर्विवाह करण्याचा मुद्दा असो, मुलाना देवी टोचण्याचा मुद्दा असो, कोणचाहि नवा विचार पुढें येवो, त्याला विरोध करण्याचें सनातनी समाजाचें घोरण भौतिक शास्त्राच्या दृष्टीनें बरोबर आहे असें कसें ना कसें सिद्ध करून देण्याचा या मंडळींनीं विडाच उचलला. यांच्यातील एक दोषे मूळचे खरोखरच दृढिमान आहेत. त्याच वाचनही दाडगें आहे आणि पारणाही मोठी आहे. परंतु, या सर्वशक्तीचा उपयोग त्यांनीं आताच सांगितलेल्या गोष्टींकरिता करण्याचें घोरण ठेविलें. यामुळे त्यांचे आणि आमचे नेहमींच वाद चालत. एवढा असें झालें की, दारदा कायदा हाण्याच्या आधीं मुलींचें लग्न कोणच्या वधाच्या आत होता उपयोगाचें नाहीं, याची शाश्वत शिक्षा करण्यासाठीं सरकारनें एक कमिटी नेमली होती. या कमिटीच्या कामासवधानें सर्व देशभर जोराची चर्चा चालू होती. पर सांगितलेल्या सनातनी मंडळींनीं आणि त्यांच्या पाठिंब्याच्या भौतिक शास्त्रवेत्त्यांनीं असा आमद्द सुलू केला कीं आठ वर्षांची जी पूर्वीची मर्यादा सांगितलेली आहे तीच बरोबर आहे. बारा वर्षांपर्यंत मुलींच्या लग्नाची वधोमर्यादा आणणें हें आधुनिक शास्त्राच्या दृष्टीनें सुद्धा अगदीं चूक आहे. युरोप अमेरिकेंत सुद्धा बालविवाह करण्याचीच प्रवृत्ति वाढत आहे आणि तिकडील मोठमोठाले शास्त्रज्ञ याच मताचे आहेत. वॉर्स सँडर्स असें म्हणतो, बर्ट्रँड रसेल तसें म्हणतो, ईन्सॉक एलिंग असें म्हणतो, प्रॉइड तसें म्हणतो अशी शास्त्रज्ञांच्या नावाची आणि त्यांच्या अभिप्रायाची बरसातच या लोकांनीं घालू केली. शास्त्रज्ञांचीच नांवें घेतलीं आणि त्यांचीच यथार्थ उद्धृष्ट वेर्लां म्हणजे लोक अपोआपच विचकतात आणि मूळ प्रथात जीं तीं घाबरूं कोणच्या उदमांनें आलीं होतीं हें पाहवयास तर कोणीच जात नाहीं, हें या लोकांना

ठस माहीत होतें अर्थतूच त्याच्या या शास्त्राच्या देसाच्यामुळे सियाच्या वास्तविकत्या त्याच्या कुग्राम मताना मोठीच मायता मिळण्याचा सभव उपन झाला. एकदा तर या मडळीच्या शास्त्रवेद्यानीं असें चव सांगितलें कीं मुलीचें वय बारा वर्षांचें झालें म्हणजे त्यांच्या मन फलकावर परंपराची प्रति-
 दिनें उमट लागतात आणि हाहि एक व्यक्तिचरच आहे. येथें शास्त्रज्ञानाचा अगदीं वळन झाला असें आश्चर्य वाटू लागेल. शास्त्रसंदर्भ पुरविण्याच्या कामीं या लोकांची पाटशिवणी करणें हें थोडक्या देळत सर्वथा अशक्य होतें मला असें घाटे कीं, याच्या या बालिश कल्पना भौतिक शास्त्राना माय नसल्या पाहिजेत. पण, हे ज्ञानाना प्रकाश्यास कशचीं आणि ग्रंथाचीं नांवें देत, त्याचें मत ताबडतोब स्पष्टून पडणें हें आता सांगितल्याप्रमाणें अशक्य होतें म्हणून मी एक निगळाच इराज योजला. या लोकांचे म्हणणें मी लिहून काढलें आणि युरोपातील निरनिराळ्या शास्त्रज्ञ जे ते पाठवून दिले व त्यांना विचारलें कीं, आपल्या नांव वर हीं मते देणें विकलीं जात आहेत तर आपण याला जितपत समर्ती आहे थोडे दिवसांनीं मला उत्तर देऊ लागलीं. कॉलॉडसे, हॅव्लॉकएलीस, ब्रूटॅडसल म्हणजे त्यांचीं नांवें या लोकांच्या जिह्वाप्रार नेहमींच असत अशा सारख्या सहा मोठमोठ्या शास्त्रज्ञांची उत्तरे माझ्याकडे आलीं. त्यात त्यांनीं वर सांगितलेल्या लोकांच्या मताचा स्पष्ट इन्कार केला. बालविवाह हा आश्चर्य मुलींच माय नाही असें त्यांनीं आग्रहानें सांगितलें आणि बारा वर्षांच्या मुलीच्या मन फलकाचें हें एक अभिनव ज्ञान यांनीं प्रस्तुत केले होतें, तें आश्चर्य माहितहि नाही आणि मायहिं नाही असें त्यांनीं स्पष्ट लिहिलें. मग मी पाठविलेलें सूक्ष्मपत्र, व त्याला आलेलीं या शास्त्रज्ञांचीं उत्तरे हीं भाषांतरासह 'रत्नाकर' मासिकात सठीक प्रसिद्ध केलीं. आपल्या किल्ल्यावर हा अगदीं अनपेक्षित बाबून आलेला भलताच इला पाहून आपले हे तोंठे शास्त्र अगदीं गडबडून गेले आणि लोकांचीही रात्री होऊन चुकली कीं या लोकांचे शास्त्राप्रार आपण जरा जपूनच ऐकावयास हवे.

माझ्या सार्वजनिक कामातील तिसरे महत्वाचें काम म्हणजे प्रमरचनेचें होय. १९३० सालीं केसरी पत्राला पत्रास बघें पुढें होत होतां त्या वेळीं या पत्राचा सुवर्णमहोत्सव करावा अशी कल्पना केसरीच्या अभिमानी लोकांत निघाली.

लो. टिळक दिवगत झाल्याला दहाच वर्षे झाली होती. पण ते अजून जिवंतच आहेत असे वाटण्याइतक्या त्याची स्मृति महाराष्ट्रात जिवंत होती श्री. तात्यासाहेब केळकर यांनी म. गांधी यांच्याशी मोठा जोराचा झगडा केसरी पत्रातून या काळात केलेला होता आणि म. गांधींची लोकप्रियता जरी भार-भर घादत चालली होती तरी महाराष्ट्रातील लोकांचे केसरीवरचे प्रेम अबाधित राहिले होते. उत्सवात ज्या अनेक गोष्टी करावयाच्या त्यात एक ग्रंथ करण्याची कल्पना निघाली. या वेळेपर्यंत टिळक पक्षातील लोकांत मला थोडा बहुत मान उत्पन्न झालेला होता आणि लेखक म्हणूनही माझ्यासबंधी बरे मत बनले होते. होता होता हा ग्रंथ तयार करण्याचे काम माझ्याकडे आले. ग्रंथाच्या आरम्भी पाच सरादकांची नावे घेतली आहेत हे खरे, परंतु, त्याच्या संपादनाची सर्व जबाबदारी माझ्याकडेच आली. हा समारंभ केसरीच्या पाचक वर्षांतकें घ्यावयाचा होता व म्हणून खुद्द केसरी सद्येचा या कामात फारसा संबंध रहावयाचा नाही असे ठरले होते. श्री. ज्ञानासाहेब भोपटकर हे आम्हाचे पुढारी होते या माणसाच्या अर्गा पडाडी आणि रेटकपणा हे गुण फार मोठे आहेत उत्सवाची वाकीची तयारी त्यांनी मोठ्या हिंमतीने चालू केली, पण माझ्याकडे संपादिलेल्या कामात नसती टक्कळटक्कळ त्यांनी कधीही केली नाही. कै. लोकमान्य आणि केसरी यांच्यासंबंधाने केवळ निष्ठापर किंवा अभिनंदनपर असे लेख या ग्रंथात घालण्याचे मी अगदी नाकारले, आणि ग्रंथाची कल्पनाच निराळी घापली. जोराने विषय आर्चेच्या पत्रास वर्षांत केसरीत येऊन गेले होते तेवढ्यासंबंधाने जो जी माहिती किंवा जी जी मते केसरीत आलेली होती ती सर्व सारांशरूपाने या ग्रंथात द्यावी अशी योजना आम्ही ठरविली परंतु हे व्हायपास हवे तर पत्रास वर्षांच्या फायद्यात एका एका विषयावर कोट कोट लिहिले आहे हे पहिले भागच होते, म्हणून शेवटी पत्रास वर्षांत केसरीत आलेल्या विषयांची सूचि करण्याचे काम ठरविले. श्री. श्रीपाद रामचंद्र टिनेकर या कटर्चा माणसाच्या हाताखाली थार महिने हे काम चाललेले होते. मग या सूचीवरून एकेक विषय कोट कोट जालेला आहे त्याच्या याद्या तयार केल्या, तेव्हा दिग्गज खाँ की एशीनचवद म्हटल्याच्या विषयावर तरी केसरीने उद्बुध लिखाण केले आहे आणि ते संकल्पनास पात्र आहे. एकेक विषय एकेकाने घ्यावयाचा तर इतके लेखक या

ग्रथाच्या कामात प्रविष्ट व्हायचाच हवे होते. कै. टिळक, श्री. तात्यासाहेब केळकर आणि केसरी ह्यांची छेवप्रियता येऊन की, मी ज्या ज्या लोकांना भिन्ती केली त्यानीं त्यानीं हें काम करायचाच मोठ्या हीसेनें पत्करले. शिस्त अशी होती कीं लेखकांनीं कचेरीतच यावे, आपल्या विषयाचे सुर्वीतील सर्व उद्देशल मूळ फायलात उधडून पहावे, त्याचा अभ्यास करायचा, टिपणें करायची व शेवटीं एकलून करावे. बहुतेक लेखकांचीं टिपणें मी कचेरीतच ठेवून घेत असें. जमा झालेल्या लेखकांपैकीं काही लेखक माझ्यापेक्षा अधिकारानें व पदवीनें श्रेष्ठ होते. परंतु सर्व काम वेळ लोकांसाठींच्या नात्यानें आणि विना-मोसदना चाललेलें होतें. शेवटीं शेवटीं मी तर एक महिना रजाच घेतली होती.

या ग्रथाचें नांव केसरीप्रबोध असें ठेविलें. जे कोणी हा ग्रंथ वाळजी-पूर्वक वाचतील त्यांना दिसून येईल कीं केसरीच्या पहिल्या पत्रास वर्षांतील महत्त्वाच्या सर्व लेखातील मूर्तिवांचे, मुद्याचे व विचाराचे सफलन यात झालेले आहे. झाडून घ्या-या लोकांनीं माझ्याशीं उत्कृष्ट सहकार्य केलें. उत्स-वाच्या बाकीच्या अंगाशीं प्रत्यक्ष कामाच्या रुपानें माझा परसा सवध नव्हता. परंतु ही एक नवीनच कल्पना बसवून हिंमतीनें ती मला यशस्वी करून दाखविता आली, यामुळे माझा स्वतःच्या शक्तीचातुद्रा काहीसा नवा प्रत्यय मला आला. माझ्या हाताखालून शिकून गेलेले, पण आता चांगले विद्वान् बनलेले तरुण लोक, बौद्धिक व्यवसायात आपत्त्याचीं फार उत्सुकतेनें सहकार्य करतात हें दृष्टोत्पत्तीस आलें. प्रस्तुतची हकिगत माझ्या कामासबर्धीची असल्यामुळे या कामातील अवांतर गोष्टी मी सागत बसत नाहीं. पण एवढें मान्य रीती कीं असृश्यता निवारणाच्या कामात त्या विषयातील उदात्तपणामुळे जसें शेकडों लोकांनीं माझ्याशीं सहकार्य केलें तसें या सामुदायिक बौद्धिक व्यवसायात पुरेसा आटोप जर आपण दाखविला तर अनेकांच्या सहकार्यानें मोठाले उपयोग उरकता येतात हें मला ब लोकांना दिसून आलें.

यानंतर श्री. तात्यासाहेब केळकर यांच्या एकसष्टीचा समारंभ आला. माहीवेळीं एसादा ग्रंथ प्रसिद्ध करवा अशी योजना ठरविली. केसरीप्रबोधाच्या रचनेमुळे, ग्रंथ करवणाचा म्हणजे तें काम माझ्याकडे यावयाचें हें ठरल्या-सारखेंच होऊन बसलें. केसरी-प्रबोधात ज्याप्रमाणें रा. टिकेकर याचें त्याप्रमाणें केळकर यांचा इतिहास-संशोधक श्री. शंकरराव जोशी यांचें

मग सहकारितामळे किंवा मराठी मजगुसची निरुद्ध करण्याच्या दृष्टीने शक्यताच पोरी यानी माझ्यापेक्षाही जस्त काम केले परंतु प्रघाची सवादकीय जबाबदारी उभ्या माझ्यावर होती. ज्यांना केळकराच्या वाङ्मय वा अभ्यास कराभ्याच! असेल त्यांनी या पुस्तकात टाळिलेले अनेक अपिकरी लेखकाचे लेख मुदाम अभ्यासले पाहिजेत तसेच केळकर याच्या वाङ्मयाची पुरेशी ओळख ज्यांना करून घ्यायची असेल त्यांनी या प्रघात दिलेले वेचे मन-पूर्वक पाचपि. केळरी-प्रघोपात 'केळरीचा नवा सप्रदाय' आणि केसरीचे 'पाच सवादक' हे दोन लेख मी लिहिले आणि केळकर प्रघात 'केळकराचे सन कारण आणि वाङ्मय' यावर एक विस्तृत लेख लिहिला.

दरम्यान महाराष्ट्र साप्ताहिकाची कल्पना रूप पावू लागली होती श्री. तात्यासाहेब केळकर यांच्या मनात प्रचारकाना उपयोगी पडेल अशा माहितीचे एक शायरीनजा पुस्तक तयार करायचे होते येता येता ती कल्पना श्री. अण्णासाहेब यांच्या द्वारा माझ्यापर्यंत येऊन पोचली शायरीनिक चळवळीत मी बरेच दिवस घालवले असल्यामुळे मलाहि असल्या पुस्तकाची पाण भासतच होती पण ती लिखात ठेवण्यासारख्या रोजनिशीद्वारा पुस्तकाने भागेत असे मला वाटते, म्हणून मी एक फार मोठी योजना आखली थोड्याशा चर्चेनंतर ती तात्यासाहेबाना पमत पडली आणि मग माझी कामाला प्रयत्न सुरुच केली याहि प्रघाच्या वेळी एका हाती कारमार ही माझी प्रास्ताविक अट होती आपण कर कर करावे आणि आपल्या हातातील कामात जो फारसे लक्ष घालीत नाही अशा एखाद्या माणसाने ठवळा ठवळा करावी किंवा त्याच्या शेवटच्या रूपाचा निर्णय करावा हे मला अगदी आवडत नाही कदाचित् हा माझा दोषहि असेल आणि हा प्रघात मी तर पाडग नसता तर सामुदायिक अभ्यासाच्या रूपाने जी सकलनात्मक प्रघ रचना मी केली, ती कदाचित् यादूनही चांगली झाली असती झाला नसती असे निश्चयाने म्हणवत नाही परंतु या प्रघातामुळे माझे काम अगदी निर्वेच चाले आणि तात्यासाहेब केळकराच्या सारख्या श्रेष्ठ साहित्यिकाने जेव्हा या प्रघाविषयी फार पसंतीचे उद्गार काढले तेव्हा केरळ भरून पावला असेच मला वाटले केसरी-प्रघोष आणि केळकर प्रघ ही कॉम जशी मी केवळ हेसने अगावर घेतली तसेच हे साप्ताहिकाचे कामहि घेतले. मोवदना

येन्ना काम करण ह्या विचारांदि मला आतापर्यंत शिरला नव्हता. अस्पृश्यता निवारणाचें काम मी यांस वर्यें केलें, त्यांत मी जर तन-मन घन यापैकीं तिच्या प्रकारांदि खर्चा पडले. नसतों, तर मला त्या लोकसेवेची विशेष सत्संबंधी वाढली नसती. आणि माझ्या चित्ताला समाधान लाभलें नसतें, परंतु तें भाग्य मला लाभल्यामुळ मला कोणाचें भिवेण आलें नाहीं. केनरी-प्रबोध आणि वेळकर ग्रंथ यांच्या संपादनाच्या वेळीं संपादनाच्या कामावरून मी एक पैदि घेतली नाहीं. मिळव, वेसरी आणि वेळकर यांचा मला विशेष अभिमान, म्हणून ही गोष्ट मी वेचळ हीसेनें वेली. सावत्सरिकाच्या वेळींदि मला हेंच मत चालवावयाचें होतें परंतु तीसएवतीस सालापसून माझे इहच किरल्यासारखे झाले आणि माझ्याच प्रापचिक आपत्ती कार मोट्या आल्या. शेवटीं सावत्सरिकाचें काम विनाशेन फलन पुन्हा नव्या धनोत्पादनाला निराळा वेळ ठरविलें मला शक्यच नव्हतें ताच्याठोडेनाचा तर मला पहिल्यापासूनच आमद होता कीं मी काहीं घेत आंवें या माझ्या प्रापचिक अडचणीमुळें मला माझे मत सोडावें लागलें हें कामच टावून दण्या-यापेवजीं हें मत वेबढ्या-पुरतें सोडावें असें मी ठरविलें. आणि ग्रंथ बाहेर पडून त्याची सर्ग वजावाट होईपर्यंत म्हणजे सुमारे चौदा महिन्याचा पगार मी या वेळीं घेतला. परंतु मनोमिद्ध घेतल्या या मोवदल्याची छुटपुट पुढील दोन वर्षांत आणीआपच नाहींशी शाली वशी तें स्वकरच कळेल.

कुराची निपुलता ही पुस्तकातूनच पहाण्यासारखी आहेत तथापि या प्रया विषयी काही लोकांचे मत बरे पडले नाही हे मला मायच करावयास हवे. पण एखाद्या वेळी इतक्या वर्षांनंतरसुद्धा अजूनही त्या प्रयाला माझ्याकडे मागणी येते, हजार पानाचा राजशाही अकाराचा प्रय, सर्व उपागांनी नर लेला तेवळ तीन रुपयात मिळणारा, आणि मोठमाठ्या नाहिरातीच्या रूपाने आतील मजकुराचा आर्षाच रुग्णाचा झालेला, यामुळे या प्रयाच्या तीन हजार प्रति हातोहात उडाल्या. बेसरी प्रबोध बेसरीच्या नावामुळे गेला, कळकर प्रय केळकराच्या नावामुळे खपला-अर्थात् त्या प्रयाचे स्वयम्भू मोल नि सशयक मोठे आहे परत, टिळक व केळकर यांच्या नावाचा कायदा त्यांना सासच मिळाला हे सापत्सरिक मात्र, केवळ अगत्या गुणावर खपले आणखी दोन हजार प्रती जरा आम्ही जास्त काढल्या असल्या तरी वर्षसहा महिन्यात त्याहि उडाल्या असल्या

हे सापत्सरिक दरवर्षी काढावे अशी योजना मी केली आणि तिची सर्व प्रकारची जबाबदारी मी माझ्याच शिरावर घेतली. १९३४ आणि ३५ या दोन वर्षी दोन्ही व अडिचरी पानांचे प्रय प्रसिद्ध केले परंतु, या प्रयाना कायमचे गिन्हाईक मिळेल आणि दोन्ही वर्षी मी अगदी नीत्यात असे व म्हणून तो उपक्रम मी सोडून दिला पहिल्या साव सरिकाच्या वेळी आपण जे वेतन वेतले होते त्याचा वचपा अशा रीतीने निघाला, यामुळे मिषेणालून मी मोकळाच झालो असे मला वाटू लागले या सावसरिकाच्यासाठी देशी देशांच्या वगैरे वकिलाती मुर्दस असतात त्याच्याशी ऋणानुबंध नोडण्याचे काम मी सुरू केले होते परंतु, सापत्सरिकाची कल्पनाच टाकावी लागल्यामुळे हे सर्वच गिन्हाईक घटण्याची आवश्यकताहि मला वाटली नाही

माझ्या प्रयनिर्मितीच्या कल्पना एकाच एक गुतूनच निघत होत्या आम्ही कॉलेजमध्ये असताना असे ऐकले होते की, मगळावर कालवे असावे असे खगोल शास्त्राचे मत झाले आहे आणि म्हणून अदिक शोषासाठी या ग्रहा वर आपल्या दुर्विणी रोखून ते बसले आहेत वीसपचवीस वर्षे होऊन गेली तरी या रोखलेल्या दुर्विणीतून त्यांना पुढे काय दिसले हे आम्हाला कळलेच नाही मला वाटे की आपण जरी एकदा सुविधित झालो असलो तरी आपण सुविधित रहात नाही हा विषय बळाबत जात जात मी आपल्या मनाशी

अशी योजना आसली की, मुख्य भौतिक धात्र्याची गति कोठपर्यंत आली आहे याचा आढावा एकदा पहिल्याने घ्यावा आणि पुढे दरवर्षी आधीच्या प्रमाणाने यावरील शालेय प्रगतीचा याच तऱ्हेचा विशेष आढावा आणि हे सारे, सरसकट सुनिश्चित अशा पाचक वर्गात घडेल आणि मनोवैज्ञानिक यादृश पद्धतीने करावे ही कल्पना निश्चित करून मी या उद्योगाला लागला आणि कचरी घाटून बसलो हे काम सार्वांचे व शारीरिक आणि बौद्धिक दृग्दृष्टीचे होते पण हा सर्व बोझ मी आपण होऊन सांभाळत घेतला परिणामावरून पहाता असे वाटते की, मी हे करायलाच नको होते कारण या कामात मला शालेय कर्जाचा शेरटचा एक हजार रुपयांचा इतका परवा कोलेचारून येवनिवृत्त होताना मी फेडला !

विज्ञानबोधाच्या दृष्टीनेही सर्व योजना माझी मीच केलेली होती. मुख्य मुख्य एवं भौतिकशास्त्राच्या अध्यायात वाढीला इतिहास शास्त्राच्या तत्त्व लोकाकडून मी लिहून घेतला. मला दूरत ला कोणवेंच शास्त्र घेत नाही परंतु, प्रत्यक्ष शास्त्र मला घेत नसले तरी अनेक शास्त्राविषयी माण मी बरेच वाचनल आहे ती सर्व माहिती माझ्या मनात बरेच दिवस नादल असल्या मुळ या विज्ञानबोधाला आपण एक चांगली भरघोस प्रस्तावना लिहावी असा स्वल्प मी या भोजनेतच केलेला होता. तपसिलाने मजकुराला बजन येतें हा त्याच सभेला माहीत आहे म्हणून आपल्या प्रत्येक विधानाला आणि अनुमानाला पोषक असा नानाप्रकारचा तपशील मी जमा केला आणि विज्ञानबोधाला चांगली दोनशें पानांची प्रस्तावना लिहिली या प्रस्तावनेत धर्म आणि भौतिकशास्त्रे यांच्या झगड्याचे विवेचन मुख्यतः केलें आहे आणि भौतिकशास्त्राचे जे सिद्धांत बाबित होण्याचा शक्तीचित्ताई संभव आता राहिला नाही त्या सिद्धांताना धर्माचीच थोरवी दिली पाहिजे असे मत प्रतिपादलें आहे. नदरीप्रमाणें शुद्ध मजकुराला आणि प्रस्तावनेतील सर्व मुख्य मुख्य मुद्दे मी जाहिरातीत घातले आणि त्यामुळें वाचकचंगाला प्रयाची यथार्थ कल्पना आली हा श्रम मी कै महादेव गोविंद रानडे यांच्या स्मृत्याला अर्पण केला आहे. ग्रंथाचा रूप सत्तम झाला आणि पडिल्या

साम्याल छात्रांना, नकाशे, कागद, इत्यादींचीं साठी दिले मला चुकती करता आलीं परंतु या पुस्तकाच्या करणावळीवर म्हणजे लेखकाचा मुशा-हिरा आणि काही महिने चाहू असलेल्या कचेऱ्याचा खर्च यावर मी दोन हजार रुपये खर्च केले होते ते लोकांमधून आणलेले वैसे मात्र किटावसाचे राहिले दरम्यान ग्रंथार्थी रिती अनेकप्रमाणे होत राहिलेली माहीत मला दिग्गज आले असे होण्याचे कारण मी पुढा केवढा तरी सांगन विज्ञानप्रोप माझ्या अगावर पडला पण पुस्तक जपळ जखर्यामुळे वेढा ना वेढा मागून बाहेर पडू असे मला राहून होते कारण या ग्रंथाच्या प्रस्तावोवर या ग्रंथाच्या चांगल्या लोकांनी पार जल्लुप्त अभिप्राय दिले होते, परंतु दैवयोग असा की पुढे वही वर्षांनी विज्ञानप्रोपच्या उरलेल्या या समज्या प्रती मातूच्या मार्गतीला पाह्याला लागलेल्या जगांत भरपूर होऊन गेल्या। एकाद्रे मूल ज माता येतें तें बापाच्या मुठार येत आणि आपणाइ म्हणून जातें तसाच प्रकार या विज्ञान प्रोपच्या धर्तीत झाला मीज असा आहे की तरुण लोकांची बचि या ग्रंथाकडे पुढा सभा बळलेली दिसते आणि जर त्या प्रती जिधत राहिल्या असल्या तर त्या जाता पाठ राहल्या अहत्या असा

मी अस्पृश्यतानिवारणाचे काम पध्दात घेणे केल्यानंतर आणि माझ्या जमळ या विषयाच्या धितनाची आणि अनुभवार्थी चांगली समृद्धी झाल्या नंतर 'अस्पृष्टाचा प्रश्न' हे पुस्तक मी लिहावयास घेतल माझा हा विषय जगदी तयार असल्यामुळे मी ही सडिसहाशे पाने पार खरेने लिहून काढली परंतु, येवढे पुस्तक प्रसिद्ध करावयाचे प्राण माझ्यापाशी नव्हते श्री शंकर-राव दाते म्हणजे सध्याच्या 'काळ'पत्राचे संपादक हे माझे जुने मित्राधी, सार्वजनिक चळवळीत मोठ्या हौसेने काम करणारे रहस्य त्यांनी हे पुस्तक प्रसिद्ध करण्याचे पत्करले आमच्या अस्पृश्यता निवारक मंडळाचे कायमचे अध्यक्ष श्री अण्णासाहेब भोपकर यांना हे पुस्तक मी अर्पण केले या विषयाच्या स्वघाने सुपच गाणावावा झालला होता, आणि महादेवशास्त्री दिवेकर, धावराशास्त्री पाठक, श्री दसरी, मुळे शास्त्री इ अनेक विद्वानांनी आणि कार्यकर्त्यांनी आपापली या विषयावरची पुस्तके याच सुमारास वेढा तरी आगेमागे प्रसिद्ध केली. के अण्णासाहेब शिंदे याचे पुस्तक, 'आधीच

प्रासिद्ध झाले होते या माझ्या पुस्तकातील एकेक प्रकरण स्वतःच पाहिले
 तर ते चांगले बघले आहे असे वाटते परंतु, सगळ्या प्रकरणाची प्रत्यक्षाची
 जी एकत्र वाचणी ती असावी तितकी सुसज्ज नाही, हा कोणी काढलेला
 आक्षेप अगदी सरा आहे असलेला दोष नाही म्हणण्यात काहीच मतलब
 नाही पण तो का उघड झाला असावा हे सांगण्यास हरकत नाही ते
 प्रगाढ दिस होते आणि प्रकरणे जशी जशी हातील तशी तशी छापण्यात
 पाठवून प्रथम पुरा दरणे अगदी अवश्य होते शिवाय समाप्त झाल्यावर ते
 काही दिवस क्षताशी राहिले असते तर पुनर्वाचनेने मला त्याचे दोष दिसून
 आले असत आणि प्रकरणाच्या न बदलाच मनाकुराचा सुद्धा अनन्य
 बदलता आला असता नारायणशास्त्रा मराठे, सेनापती शिंदे या अगदी
 निराळ्या लोकांनी आणि सार्वजनिक जीवेतात वापरणाऱ्या कित्येक तरी नेह
 मीत्या लोकांनी या पुस्तकाचा फारच तारीफ केली आणि मला अगदी
 असे वाटते की, ज्या काणात हा विषय सांगोपास समजून घ्यायचा असेल
 त्याने हा प्रथम अवश्य घ्यावा अस्पृश्य समाजातील पदघातक तरुणांनी या
 प्रथाचा मनापानून केल्या तारुण्य माझ्या वार्ता आणि म्हणजे मला सरा
 आनंद होता, कारण त्याच्या चांगलेपणाचा हीच सरा कसाढा आहे
 दरम्यान स्वर्गाच्या रणावर महाराष्ट्रदशाला न भेटवें या मिळालेले हे
 पासून तो आजतागायत म्हणजे महाराष्ट्राच्या दिग्दर्शक वधाचा इतिहास
 लिहावा ही कल्पना माझ्या मनात साकार बनत चालली होती आणि म्हणून
 त्या दृष्टीने माझ वाचनाई चालू झाले होते आधी निवास पाठवून ह्या
 विद्यार्थ्याने या प्रपार्थी टिपणे करण्याच्या कार्ये मला फार मोठे साहाय्य
 केले इतिहासमंदिरातील या कालखंडावराल पुस्तके वाचून टिपणे करणे हेच
 मुख्य काम होते प्राक्तिक सरकारने दरवर्षी प्राप्त केल्या रिपोर्टम, निर
 निराळ्या वळी बघल्या कमिशनारी प्रासिद्ध केलेले अहवाल, वसुने आपल
 पुस्तक वगैरे सातारच्या दतारवर आधारले आहे त दतर, सहायकांनी प्राप्त
 केलेला या काळातील प्रत्येकद्वार लहानमोठ्या लोकांची प्रासिद्ध झालेली
 चरित्रे जमानीचा माझणी आणि पहाणी या मज्जाने सरकारन केल्या प्रयत्नाचे
 रिपोर्ट, सत्तावन सालच्या फ्रातयुद्धाचा इतिहास, मुंबई विश्वविद्यालयाची स्थापना

ध तिची अद्ययावत वाढ याचा इतिहास, महाराष्ट्रातील निरनिराळ्या संस्थांचे इतिहास, मराठी भाषेची या वाळात झालेला प्रगति, वर्तमानपर्यंत व मासिक याचे इतिहास, धार्मिक व सामाजिक सुधारणांचा इतिहास इत्यादि विषयांचे भरपूर वाचन मी केले आणि टिपणेंही तयार केली परंतु, ग्रंथ लिहायचा घ्यावा तर तो प्रसिद्ध करण्याच्या साधनाचा अभाव, आणि, प्रकाशकाच्या रिपयी आलेला बराच विपरीत अनुभव यामुळे कामाला हात घालायला मन तयार होईना. शेवटी दुर्दैव असे की वर ज्याच्या नावाचा उल्लेख केला आहे तो अतिशय प्रतिभाशाली आणि चपल बुद्धीचा विद्यार्थीच ताधाने मरण पावला यामुळे तर माझा हातच थोडल्यासारखा झाला. सकलपेक्षा प्रयाच्या टिपणाचे एक मोठे थोरले गाठोडे माझ्यापाशी अजूनही पडून आहे पुन्हा कधी योग आला तर हा ग्रंथ मी अजूनही लिहून काढीन असे मला वाटते.

पुण्यास अखिल भारतीय हिंदु महासभेचे अधिवेशन भरायचाच ठरले या प्रसंगी हिंदु समाजाच्या सबधाने एखादे प्रसंगीचिंत असे पुस्तक प्रसिद्ध करण्याची कल्पना परिपक्वमितीने बघली. आणि ते काम नेहमीच्या बहिष्कृती प्रमाणे माझ्याकडे सोपविले. वर सांगितलेल्या पुस्तकांपैकी एका कोणत्याही पुस्तकाच्या रचनेत मी गुंतलो होतो, त्यातच हे नवे काम आले. परंतु जमवाजमव करून हिंदु समाजदर्शन या नावाचे पुस्तक मी संपादिले. हिंदु समाजाच्या दृष्टीने पुष्कळ उपयुक्त मजकूर यात एकत्र केला आहे. मात्र प्रत्येक प्रकरणाला मी एक एक छोटीशी स्वतंत्र प्रस्तावना लिहिली आहे. मी शालेय नोकर म्हणून हे पुस्तक श्री. अण्णासाहेब भोपटकर यांच्या नावावर प्रसिद्ध झाले. पुढे या पुस्तकावर जतो आला. आणि या जतीचे लोण मुंबई इलाख्याच्या बाहेरील एका संस्थानातून इकडे आले अपिलाचे काम वेळी जयकर यांनी फारच चांगले चालविले आणि शेवटी बरीच कोटोत हे पुस्तक मुक्त झाले. परंतु जतीच्या आधीच या पुस्तकाच्या प्रतीची वाटावाटा होऊन चुकलेली होती यामुळे त्यातील मजकूर आरमीसुद्धा वाया गेला नाही.

येथील वसंत व्याख्यान-मालेत परशुराम या विषयावर चार वर्षांपासून मी एक व्याख्यान दिले होते. तेव्हापासून मी फर्ग्युसन-चरित्र लिहावे असा आग्रह माझे

स्नेही हा तागूनकर यांनी चालविला होता परंतु, अनेक खेगटीमध्ये जाली आणि हे चरित्र लिहिण्याचे काम आठनऊ वर्षे रोगळत पडले परंतु १९३७ सालीं मी हे काम पुरे करावयास एकदा माडी ठोकून बसलों आणि तागून कर याना हे पुस्तक लिहून दिलें. हे मी तात्यासाहेब केळकर याना अर्पण केलें आहे या पुस्तकाला परशुरामचरित्र हें नाव देण्यात मी मोठी चूक केली असें मला वाटते. पुस्तकाच्या नावावरून लोकाना असें वाटतें की, हे एक पौराणिक चरित्र असेल. पण या पुस्तकाच्या १८४ पानांपैकी केवळ पहिली तेराश पाने परशुराम चरित्राला लागवली आहेत बाकीच्या एकशेंसाठ पानात परशुराम-चरित्राचा अर्थ सामाजिक दृष्ट्या बसाविला आहे. याच पुस्तकाला पंचमानव हिंदुसमाज असें दुसरे नाव दिलें आहे आणि तेंच जास्त समर्थक आहे कारण हिंदुसमाज हा याच निरनिराळ्या लोकांचा बनलेला आहे हे या पुस्तकात परशुराम कथेच्या अनुरोधानें दाखविलें आहे.

१९३० सालापासून काही रचना सकलनामक केली आणि काही स्वतंत्र लेखनाची केला. केसरीप्रबोध, केळकरप्रथ, सावसरिक तीनखंड विज्ञान बोध, हिंदुसमाजदर्शन हे सारे सकलनामक कारण होतें. सकलनामक असले तरी माझे स्वतःचें म्हणून स्वतःचें लिखाण यात पुष्कळच आहे, आणि अष्टगुणाचा प्रश्न, विज्ञानबोधाची प्रस्तावना, परशुरामचरित्र हा माझी स्वतःची तीन पुस्तके याबरोबरच झाली. शिवाम, दादले, नपौचा महाराष्ट्र या संपूर्ण प्रयाण्या टिपणाचे दत्तर हे हे याच काळात तयार झाले. म्हणजे १९३० पासून १९३७ पर्यंत एवढी रचना माझ्या हातून झाली. या कामामुळे मला चांगली प्रतिष्ठा प्राप्त झाली. पणोपादन हा माझा हेतूच नसल्यामुळे तें मला मिळाले नाही हे म्हणण्यात काहीच मतलब नाही. अष्टगुणाचा प्रश्न आणि परशुराम-चरित्र ही प्रकाशनाची छापली गेलीची मी मूळ मानले आणि विज्ञानबोधात तर मी हाक घुडालों. आता माझ्या बाकीच्या लिखाणाची इकिमत सांगतों. याचकाच्या हे मात्र प्यानात हवे की, हा साण उपयोगी मी करीत असताना शाळेतल्या माझ्या नाकराचे काम चालूच असे व अष्टदमता-निवारक मंडळाचे कामाह चालूच होते.

साकर मासिकात लहान लहान चरित्रे या नावानें मी एक चरित्रमाळा

च तिची अचरावत राड गापा इतिहास, महामाझीतील निरनिराळ्या रचने इतिहास, मगढीभारेची या काळात झालेली प्रगति, वर्तमानपत्रे व मासिके याचे इतिहास, दार्शनिक व सामाजिक सुधारणांचा इतिहास इत्यादी विषयांचे भरपूर वाचन मी केले आणि टिपलेहि तयार केली. परंतु, मध्य लिहायपद्धत्या तर तो प्रसिद्ध करण्याच्या साधन,चा अभाव, आणि, प्रकाशकांच्या विषयी आलेला बराच विनाशित अनुभव यामुळे कामाला हात घालावयास मन तयार होईना. शेवटी दुर्दैव असें की वर उद्याच्या नावाचा उद्भूत वेश आहे तो अतिशय प्रतिभाशाली आणि चपल बुद्धीचा विद्यार्थीच तापांनीं मरण पावला. यामुळे तर माझा हातच मोडल्यासारखा झाला. स्वल्पवेक्ष्या प्रथाच्या टिपणाचें एक मोठे घोटले गाढोड माझ्यापशीं अनुनाई पडून आहे. पुन्हा कधी योग आला तर हा मध्य मी अजूनहि लिहून काढीन असें मला वाटतें.

पुण्यास अखिल भारतीय हिंदुमहासभेचें अधिवेशन भरावयाचें ठरलें. या प्रसंगी हिंदुसमाजाच्या सबधानें एखादें प्रसंगोचित असें पुस्तक प्रसिद्ध करण्याची कल्पना परिषदसमितीनें केली. आणि तें काम नेहमीं-या बहिष्काठी-प्रमाणें माझ्याकडे सोंपविलें. वर सांगितलेल्या पुस्तकांपैकी एका कोणत्याशा पुस्तकाच्या रचनेत मी गुंतलों होतो, त्यातच हें असें काम आलें. परंतु जमवाजमव करून हिंदुसमाजदर्शन या नावाचें पुस्तक मी संपादिलें. हिंदुसमाजाच्या दृष्टीनें पुष्कळ उपयुक्त मजकूर यात एकत्र केला आहे. मात्र प्रत्येक प्रकरणाला मी एक एक छोट्याशी स्वतंत्र प्रस्तावना लिहिली आहे. मी शालेंत नोकर म्हणून हें पुस्तक श्री अण्णासाहेब भोपटकर याच्या नावावर प्रसिद्ध शालें. पुढें या पुस्तकावर जशी आली. आणि या जतीचें लोण मुबई इत्याख्याच्या बाहेरील एका संस्थानातून इकडे आले. अखिलचें काम वें जवळच रात्री फारच चांगले चालविलें आणि शेवटीं बरीच कोटांत हें पुस्तक मुक्त शालें. परंतु जतीच्या आधींच या पुस्तकाच्या प्रतीची वाटावाटा होऊन चुकलेली होती. यामुळे त्यातील मजकूर आरमीसुद्धा वाया गेला नाहीं.

येथील वसंत व्याख्यान-मालेत फस्तुसम या विषयावर पारमर्षीमार्गे मी एक व्याख्यान दिलें होतें. तेव्हापासून मी पशुसम-चरित्र लिहावें असा आप्त माझे

स्नेही रा ताम्हनकर यांनी चालविला होता परंतु, अनेक खेगटीमध्ये जालीं आणि हे चरित्र लिहिण्याचे काम जाठनऊ वर्षे रेंगाळत पडलें परंतु १९३७ सालीं मी हे काम पुरे करावयास एकदा माठी ठोकून बसलों आणि ताम्हन कर याना हे पुस्तक लिहून दिलें हे मी सात्यासाहेब केळकर याना अर्पण केलें आहे या पुस्तकाला परशुरामचरित्र हे नाव देण्यात मी मोठा चूक केली असें मला यादतें पुस्तकाच्या नावावरून लोकाना असें यादतें की, हे एक पौराणिक चरित्र असेल पण या पुस्तकाच्या १८४ पानांपैकी केवळ पाहिलीं तेजीस पाने परशुराम चरित्राला लागतील आहेत बाकीच्या एकदश्याष्ट पानात परशुराम-चरित्राचा अर्थ सामाजिक दृष्ट्या बसाविला आहे याच पुस्तकाला पंचमानव हिंदुसमाज असें दुसरे नाव दिलें आहे आणि तेंच जास्त समर्थक आहे कारण हिंदुसमाज हा पाच निरनिराळ्या लोकांचा बनलेला आहे हे या पुस्तकात परशुराम कथेच्या अंतरीचानें दाखविलें आहे

१९३० सालापासून काही रचना सकलनामक केली आणि काही स्वतंत्र लेखनाची वेला केसरीप्रबोध, केळकरप्रथ, सावसरिक तीनपड विज्ञान बोध, हिंदुसमाजदर्शन हे सारें सकलनामक लिखाण होतें सकलनामक असलें तरी माझे स्वतःचें म्हणून स्वतंत्र लिखाण यात पुष्कळच आहे, आणि अस्पृष्टांचा प्रश्न, विज्ञानबोधाची प्रस्तावना, परशुरामचरित्र हीं माझी स्वतंत्र तीन पुस्तकें याबरोबरच झालीं शिवाय, दादरें बघोचा महासाद्र या सकलनामक प्रथेच्या टिपणाचे दप्तर हेहि याच काळात तयार झालें म्हणजे १९३० पासून १९३७ पर्यंत एवढी रचना माझ्या हातून झाली या कामामुळे मला वागण्या प्रतिष्ठा प्राप्त झाली मनोपादन हा माझा हेतूच नव्हतामुळे तें मला मिळालें नाहीं हे म्हणण्यात काहीच मततय नाहीं अस्पृष्टांचा प्रश्न आणि परशुराम चरित्र हीं प्रकाशकांनी छापलीं यातच मी भूषण मानलें आणि विज्ञानबोध तर मी साक बुडाला आता माझ्या बाकीच्या लिखाणाचा इच्छित सफा होवयाचा आहे मात्र पणानात हवें की, हा सारा उद्योग मी बरीच सकलनामकालाच्या माझ्या नाबरीके काम चालूच असे व अस्पृष्टता-निवारक महा-छावें कामाई चालूच हातें

खनाकर मासिकात लहान लहान चरित्रे या नावाने मी एक चरित्रमाला

लिहिली होती. पाश्चात्य पुरुषधेष्ठ या नावाने ही चरित्रे मी एक केली या चरित्राच्या भाषेसंबंधाने अनेक रसिकानी प्रशंसापर उद्गार काढले त्यातील काहीनी ग्दले की ही खास मराठी भाषा आहे. लहानशी प्रस्तावना लिहिताना खास मराठी भाषा या शब्दप्रयोगात अवतरण चिन्हे मी घालायचे विसरले जाता क्षणभर असे जरी मानून घाटले की, माझ्या भाषेत मी खास मराठी भाषा असे ग्दले तरी तो फार मोठा गुन्दा होत नाही, पण के बापूगोहेच आवेपर यांनी या दोन तीन शब्दांचे मोठेच यारोळ केले आणि माझ्या भाषेवर मोठा कडाका उडविला. परंतु आता इतकी वर्षे नव्यतरी गेल्यान्तरसुद्धा या पुस्तकाच्या भाषेचा मोठ्या मनोने गौरव करणारे डोकडो लोक मला भेटतात. या पुस्तकाच्या पाचसहस्री प्रती विज्ञानबोधाभरीकरच जळाल्या. परंतु त्याला अजूनहि विहाईक असल्यामुळे मी हे पुस्तक पुन्हा छापिले आहे.

पुढे माझे विद्यार्थी पु. रा. भिडे यांच्या आग्रहावरून मी शंवार पत्रात लिहू लागलों. श्री. वि. श्री. मोडक, व श्री. रा. ना. नातू यांचा मला सारखा आग्रह असा की, मी काही तरी ललित लिहावे. भीतभीतच मी हे लिखाण करू लागलों. लघुकथा म्हणजे काय हे मला डमजी खातरीला त्या कथा शिवविण्याचा प्रसंग आला तेव्हा कळले. तोंपर्यंत मला या वाङ्मयप्रकाराची माहितीच नव्हती. परंतु, जरी लघुकथेच्या तत्राविषयी स्पष्टरूप माहिती मी मोळा केली तरी प्रत्यक्ष लिखाणात या माहितीचा उपयोग मी केव्हाच केला नाही. विबहुना लघुकथा हे नाव माझ्या ललित लेखनाला देतादि पेणार न होई. मरस घाटेल असे कथारूप वाङ्मय लिहावयाचे मी सुमनात केली. शंकर पत्रातून या कथा येऊ लागल्यानंतर तदण पाचक वर्गाचे जे अभिप्राय माझ्या वानावर येऊ लागले ते पाहून माझ्या अंगात कदाचित् यमत असलेल्या कथन-कौतुकाची मला नवीच प्रतीति आली, आणि वाङ्मयाच्या एका निराळ्या दिवाण्याच्यात आपण शिरत आहो असे मला वाटू लागले. उपेक्षेनाचे अंतरा हे पुस्तक प्रसिद्ध होताच त्याचा सगळीकडे वेचळ जयजयकार झाला. लहानापासून घोरपयंत आणि विद्याप्यांपासून विद्वानांपर्यंत घटकाच्या स्त्री पुरुषांनी या पुस्तकाची वाढवा केली.

ज्ञान मानवी जीवितांत कायमचें रुजून गेलेलें आहे. इतकें की, तें ज्ञान आहे याची जाणीवही आपल्याला नसते. त्याच्या खालोखाल असलेल्या विवाद्य ज्ञानाचा पसारा फारच मोठा असतो. ज्ञानाच्या प्रत्येक शाखेत आणि उप-शाखेत, मग तें ज्ञान सूक्ष्मशाखांचें असो किंवा स्थूलशाखांचें असो, त्यात कितीतरी वाद (controversies) असतात. यांतील सर्व मुख्य वाद एकाच कोशांत जाणून ठेवावे असा माझा फार दिवसांचा हेतु आहे. साधनाची अनुकूलता झाली तर हिंदुत्वकोश आणि ट्रॅटस्कीचा इतिहास यांच्या मागोमाग या वादकोशाच्या रचनेसहि मी हात धारून. सध्यां तरी असा वेत आहे. पुढें काय होईल तें होईल.

रसवंतीची जन्मकथा

: : : ४

डॉ. ग. य. चिटणीस, माजी संपादक 'चित्रा'

प्रो श्रीपाद महर्षदेच माटे यानी 'रसवंतीची जन्मकथा' हें पुस्तक १९४३ च्या नोव्हेंबरमध्ये स्वतःच प्रकाशित केले. पुस्तक मसिद्ध झाल्या नंतर एक दोन दिवसांनीच त्याची एक प्रत माझे मित्र श्री मंभाकर पाध्ये यांच्या घरी मी पाहिली. सहज कुतुहलाने मी ती चाळू लागलों. चाळता चाळता या पुस्तकाने माझे मन वेष्टून घेतलें. मी तें पुस्तक पाह्याच्याकडून मागून घेतलें आणि दोन तीन तासांच्या आतच भराभर वाचून काढलें. त्यानंतर हें पुस्तक संपूर्ण असाव म्हणून मी त्याची एक प्रत बाजारतून विकत आणली आणि सावकाशीत हेंच पुस्तक मी पुन्हा वाचून काढलें. हें पुस्तक वाचून माझ्या मनावर काय परिणाम झाला तो मी एक दोन मित्राजवळ बोलून दाखवला. त्यांनी या पुस्तकावर खचितच आभिप्राय मी लिहावा अशी इच्छा प्रदर्शित केली. पण काही कारणांमुळे बरेच दिवस मला या पुस्तकावर लिहिता आल नाहीं. मुबई साहित्य-संस्थाच्या विद्यमान झालेल्या एका चर्चेत प्रो. वि. द. कुलकर्णी यांनी या पुस्तकावर चोखेर हसून चढवला. अर्थात् या पुस्तकाचे समर्थन करण्याचे काम माझ्याकडे ओघाओघाने आलें आणि ते मी आनंदाने स्वीकारलें. प्रो. कुलकर्णी यांची टीका पूर्वग्रहदूषित होती असे मला अजूनहि वाटत इतकच नव्हे तर टीका करण्यापूर्वी त्यांनी हें पुस्तक नीट वाचलें नसाय असा मला दाट संशय येतो.

यानंतर काही दिवसांनी 'चित्रा' सप्ताहिकाच्या स्तंभांत याचे विषयावर

मी एक लेखमात्रा गुरू केले. वाच्यासंबंधाने मी माटे यानी स्वीकारलेल्या भूमिकेशी सदमत असल्यामुळे या लेखमात्रे मी त्याची भूमिका निरनिराळ्या तऱ्हेने विवाद करण्याचा प्रयत्न केला. माझी अशी कल्पना होती की, मी वि. ६ कलकर्णीगाररी या पुस्तकाचे टीकाकार उत्तर देण्याचा प्रयत्न करील. त्यांनी तसं केले नाही. यावरून मी माटे यानी आपल्या पुस्तकात मांडलेले भुरे विनवीट आदि असं म्हणायला मुळीच हरकत नाही. माझ्याची भूमिका रिक्त करून विद्या इतर अवांतर मार्गांचा अवलंब करून त्याच्यावर टीका करणे सोपे आहे आणि अशी टीका त्याच्यावर झालेली आहे. परंतु शास्त्रीय दृष्ट्या या टीकेला मुळीच महत्त्व नाही. हे असल्या टीकाकारांनी ध्यानात घेऊन माझे भिन्न मी या ल. कुलकर्णी आणि मी या मी जोग यानी या पुस्तकावर जे लिहिले आहे, त्याचा परामर्श मी याच लेखात घेणार आहे.

‘रसयतीची जन्मकथा’ हे पुस्तक वाचल्यानंतर मी माटे याच्या विषयी - माझ्या ज्या काही पूर्व कल्पना होत्या, त्या सारक्या कोसळून पडल्या. माझा आणि त्याचा प्रत्यक्ष परिचय नाही. म्हणूनच हे पुस्तक वाचल्यानंतर मला आश्चर्याचा धक्का बसला. माझे जन्म आणि विकास कसा झाला याचा शास्त्रगुढ दृष्टान्त विचार करणारे मी माटे हे महाराष्ट्रात तरी पेहिले गृहस्थ आहेत असं म्हणायला मला बिल्कुल दिक्कत वाटत नाही. आध्यात्मिक किंवा पारमार्थिक तत्त्वांचा आधार घेऊन माझे मीमांसा अनेकांनी केली आहे, परंतु उत्क्रांति तत्त्वांचा आधार घेऊन माझी उत्पत्ति आणि विकास नैसर्गिक रीत्या कसा झाला असला पाहिजे याच मी माटे यानी केलेले विवेचन मनोरंजक तितकच उद्बोधक आहे. आज आपण नव्या जगात वावरत आहोत, न्यूटनन प्रतिपादिलेल्या निजी नियमानुसार विश्वाचे व्यापार चालत नाहीत तर विश्व हे सान्त आणि असीम (finite and boundless)

असून ते आतिवेगाने कुठ तरी जात आहे याची जाणीव आहे रट-सारखा
 शास्त्रज्ञाने आप्हाला करून दिली आहे. विश्वाची ही गतिमानता सर्व ठिकाणी
 दृष्टीस पडते. मानवी समाजावर तिचा परिणाम झालेला जाणून १९४८
 दिसून येतो मानवी समाज हा स्थिर नाही. तो सारखा बदलत आहे.
 त्याचप्रमाणे मनुष्याच्या ज्ञानाच्या मर्यादा सारख्या वाढत आहेत. प्रो. माटे
 म्हणतात त्याप्रमाणे ज्ञानाच्या आपल्या अनेक वस्त्रा लुप्तप्राय झाल्या
 आहेत. अशा परिस्थितीत तत्त्वज्ञान, समाजशास्त्र, मानसशास्त्र, अर्थ-
 शास्त्र, रसायनशास्त्र, पदार्थविज्ञान इत्यादि शास्त्रांच्या शाखोपशाखामध्ये
 बदल घडून आल्यास नवल नाही. घडून यासबब्याचे जे टोकळ सिद्धत पूर्वी
 पासून चालत आले आहेत ते आज चूक ठरू पहात आहेत. म्हणूनच
 याद्वय म्हणजे काय याची नवी व्याख्या करण्याची जल्मी आज आप्हाला
 तीमतेन मासू लागली आहे.

प्रो. माटे यांनी आपल्या पुस्तकात काव्याची नवी व्याख्या आपल्याला
 दिली आहे. 'रसात्मक वाक्य काव्यम्' ही काव्याची जुनी व्याख्या काव्या-
 लाच नव्हे तर इतर वाङ्मयप्रकारांना सुद्धा लागू पडते काव्य म्हणजे तेथे
 वाक्यरचना असते प्रो. माटे आप्हाला झडझडून सांगतात. गेयतेखेरीज
 काव्यामध्ये जे अनेक गुण असतात ते इतर वाङ्मय-प्रकारातही आढळतात
 म्हणून काव्याची व्याख्या करताना त्या व्याख्येमध्ये त्या गुणांचा समावेश
 करता येत नाही परंतु काय असेल ते असो प्रो. माटे यांनी ही केलेली व्याख्या
 बऱ्याच कवींना आणि त्यांच्या चदात्यांना पसंत नाही. गेयता हे काव्याचे
 व्यवच्छेदक लक्षण मानले तर काव्यात काहीच उत्तर नाही, अशी त्यांची
 तर्कार आहे परंतु नुसती तर्कार करून काय उपयोग ? गेयतेखेरीज काव्याचे
 दुसरे व्यवच्छेदक लक्षण कोणते हा प्रश्न कवींना विद्या त्यांच्या चदात्यांना
 विचारला तर त्याच त्यांना उत्तर देता येत नाही, हे आपण लक्षात ठेवले
 पाहिजे.

प्रो. माटे यांच्या भूमिकेचा आपण थोड्या निराळ्या दृष्टीने विचार करू. सुप्रसिद्ध वग कवि रवींद्रनाथ ठाकूर यांनी आपल्या पूर्ण वयात उत्कृष्ट दर्जाचे काव्य लिहिले हे आतां सर्वोभावे ठाऊक आहे १९१२ साली त्यांनी आपल्या गीताज-गीला इमजी पेहराव घेतल्या. हा अनुवाद गद्य होता हे आपण विस्मरता कामा नये. १९१३ साली या इमजी अनुवादाला नोबेल पारितोषिक मिळाले. आणि त्यामुळेच ते जगात मान्यता पावले या इमजी अनुवादात इतर काव्यगुण असले तरी गेयता नाही. म्हणून त्याला आपण गद्य समजतो. इतर काव्यगुण या अनुवादात आहेत. परंतु त्यामुळे ते काव्य ठरत नाही. प्रगल्भी गीताजलीला याच काव्य म्हणूनच सर्वोपेक्षा येईल कारण या पुस्तकात गेयता आपल्याला प्रकर्षाने दृष्टीस पडते. ज्यान बंगालीचा मोठा-कार अभ्यास केला आहे त्याला लगेच कळून येईल की, रविब्राह्मण रचलेली गीत गेयतेमुळेच लोकप्रिय झालेली आहेत त्याच्या प्रत्येक काव्यात शब्दसौंदर्य आणि स्वरसौंदर्य याचा उत्कृष्ट मिलाफ झालेला आपल्या दृष्टीस पडतो. त्याच्या काव्यातील स्वरसौंदर्य काढून टाकल तर आज त्याच काव्य आपल्याला जितकं सुंदर वाटत तितकं ते वाटणार नाही दुसरी लक्षात ठेवण्यासारखी गोष्ट ही की रविब्राह्मणाचे काव्य-संसार जरी मोठा, असला तरी काव्यलेखनापेक्षा गद्य लेखनच त्यांनी अधिक केले आहे काव्याच्या दृष्टीने जर त्यांना आपल्या भावनांचा आणि विचारांचा पूर्ण आविष्कार करता आला असता तर त्यांनी गद्यलेखन मुळीच केले नसत परंतु काव्य करताना अनेक अडचणी उपस्थित होतात अनेक बघन पाळाशी लागतात हे रविब्राह्मणा माहित होत म्हणजे एखादी विधिष्ट भावना किंवा विचार आहे तसाच काव्यामध्ये व्यक्त करणे शक्य नसत. इतकंच नव्हे तर यमक, अनुप्रास इत्यादींची बघन सोभाळताना त्या भावनेला किंवा विचाराला मुळ झालेली लागते याची जाणीव रविब्राह्मणमागे इतर कवींनाही होत चालली आहे म्हणूनच आधुनिक कवि गद्याचाच अधिकाधिक अवलंब करू लागले

आह! मराठी काव्य-विकासाचा जर आपण विचार केला तर आपल्याला असं आढळून येईल की, पूर्वीच्या अक्षर, गण, मात्राकडून पद्य-रचनेकडे मराठी कविता शुद्ध लागला आहे माझी अशा कल्पना आहे की मराठी काव्याचा यानंतरचा आविष्कार मुत्तल्लद, मयकाव्य आणि मय अशा क्रम न अधिकाधिक प्रमाणात होणार आहे हेच दुसऱ्या शब्दात सांगायचे म्हणजे गेयतेपरीत काव्यातील इतं गुण गद्यान आमसात केल्यामुळे बहुतेक प्रतिभावान छंदक गद्याचाच अधिकाधिक उपयोग करू लागतील

या नियमाला काही अपवाद असणारच श्री पु म लाड यांनी आपल्या 'मधुपर्क' नावाच्या काव्य-संग्रहात एक प्रस्तावना लाडली आहे आपले जीवनविषयक अनुभव काव्याच्या द्वारेच आपण यापुढे प्रगट करणार, अशी धमकी त्यांनी आम्हाला या प्रस्तावनेत दिली आहे त्याचा काव्य-संग्रहाचाचर्यानंतर मान अस पाहू लागत, की श्री लाड हे पद्यपेक्षा गद्यच अधिक सुरस लिहू शकतात याचा अर्थ इतकाच की मारून मुटवून कुणी कवि होऊ शकत नाही हे तितकं खरं आहे, तितकंच कवीची प्रतिभा परिणत होऊ लागली म्हणजे तिला काव्याच माध्यम अपुर पडतं हेही खरं आहे तरी मुळात कितीक लेखकाना काव्य करण्याचा इच्छास असतो तो का? याच कारण हे की, गेयतेन त्याची मन मारून गेली असतात गेयतेमध्ये रसवत्ता मुळचीच असते नीरस वाक्यरचना गेय बनवली म्हणजे गेयतेती* रसवत्तेचा फायदा वाक्यरचनेला आपोआप मिळतो आपण रचलेल्या शब्दपत्तीतील रसवत्ता किती आहे आणि गेयतेतलं रसवत्ता किती आहे हे कळण्याइतकी चिकित्सक बुद्धि कवींमध्ये नसते याचा परिणाम असा होतो की गेयतेतील रसवत्ता ही आपल्या शब्दपत्तीतील मुळचीच रसवत्ता आहे असा भ्रम त्याला होतो आणि तो गद्यलेखनाकडे तुल्यतेन पाहू लागतो प्रा माटे म्हणतात त्या प्रमाणे एखाद्या उत्कृष्ट काव्यामध्ये मुळचा रस किती आहे आणि गेयतेमुळ त्यात आलेला रस किती आहे हे पाहण्याच झाल्यास ते काव्य आपण गद्यात लिहून काढाय म्हणजे आपोआप कळून येईल

‘सत्यमेव’च्या नवेंबर १९४४ च्या अकांत प्रो वा ल कुलकर्णी यांनी काव्यास पद्य किंवा गेयता अपरिहार्य असण्याची दोन कारणे सांगितली आहेत ते म्हणतात की काव्यातील मावानुमानाचा समावेष असा आहे की त्यांना तत्त्वज्ञतेचा स्वीकार करूनच आविष्ट होतो येत एरव्हा त्याचा आनिष्कार होत नाही ते असेही म्हणतात की, काव्य ही कलाकृती असल्यामुळे नादर्थ हा त्याचा भिन्न आहे सौंदर्यास प्रमाणबद्धता, समतोलपणा इत्यादि आहूति, गुण आवश्यक असतात हे आकृतीचे सौंदर्य पद्यातच आढळत म्हणून काव्य हे अपरिहार्यपणे पद्यरूप धारण करत या त्याच्या भूमिकेवर प्रो वा ली जोग यांनी म १९४५ च्या सत्यमेवमध्ये टीका केली आहे आ जोगाची टीका समर्पक आहे परंतु त्यामुळे श्री कुलकर्णी यांच्या मूळ भूमिकेचा बाध येत नाही कारण तर इतरच म्हणता येईल, की श्री कुलकर्णी यांच्या विचारसरणीत बराच शिथिलपणा आहे मला अस वाटत की काव्यामध्ये अशाच भाव भावना प्रगट होतात की त्यामुळे त्यांना पद्यरूपारण आवश्यक होते गेयता, तालबद्धता आणि लयबद्धता हेच शब्द श्री कुलकर्णी यांनी समानार्थी वापरले म्हणूनच आ जोगाना त्यासारखी टीका करायला याव मिळाला वास्तविक पाहिले तर गेयता, तालबद्धता आणि लयबद्धता ही एक नव्हत ज्याला आपण इंग्रजीत Rhythm म्हणता ती गायतही अशु शकते लयबद्धता म्हणजे एक प्रवाहच आशेलेन किंवा हेलकावा हा हेलकावा भाषासाच्या जीवनात ये प्रयही अनुभवाला येतो म्हणून हेलकावा किंवा लयबद्धता हे काव्याचेच मुख्य गमक आहे वास्तव म्हणता येणार नाही ज्या लिखाणात मुळीच लालित्य नव्हे त्या लिखाणापासूनही लयबद्धता अलित राहत नाही

- श्री कुलकर्णी यांनी आपल्या लेखामध्ये अप्रत्यक्ष रीतीने किंवा अनापत्ता प्रो श्री म माटे यांनी जी भूमिका काव्यासंबंधाने स्वीकारली आहे तिचेच

समर्थन के ल आदे 'रसवती'या जमदग्ने'वर आतापर्यंत रे वईट अभि
 प्राय आले प्रो जोग यानी साहित्य पत्रिकेतल्या पुस्तकाचा परामर्श घेताना
 जस म्हणल आदे की, ऑरिस्टॉटलन काव्याची नी व्याख्या केल्ला आहे,
 त्या व्याख्येच्या अनुराधानें मला असें म्हणता येईल की, श्री माटे यांनीं
 केलेली काव्याची व्याख्या अपुरा ठरते ' मला लिहायला खे वाटते की प्रो
 माटे यांना काय म्हणायच आहे तेच प्रो चोगाना कळल नाहीं प्रो माटे
 स्पष्ट शब्दात आम्हाला ज्ञानातात, की का यातीस गेयता जर क हून टाकली
 तर गेयताविरहित काव्य हा च ह्मयाचा निराळा प्रकार ठरत नाही म्हणजे
 वाङ्मयामध्ये गद्य हा तो प्रकार आहे त्या प्रकारामध्ये गेयताविरहित काव्य
 विलीन होत वाङ्मयाची व्याख्या करताना वाङ्मयाचा essence आणि
 differentia याचा अन्वय उल्लेख झाला पाहिजे, परंतु काव्य हें गैमता
 वज्रतमुल्लेख वाङ्मयाचा निराळा प्रकार ठरत म्हणून काव्याचा व्याख्या
 करताना essence चा उल्लेख न करता differentia चा उल्लेख केला
 म्हणजे काम भागत ही साधा गोंधळ प्रो जोगा'या लक्षात कशी आला नाहीं
 याच मज आश्चर्य वाटत घराची व्याख्या करताना व्याख्येमध्ये essence
 आणि differentia या दाहीचाहा समारेश झाला पाहिजे हें मला कबूल
 आहे, परंतु मी जर चौकोना घराची व्याख्या करू लागलों तर ज्या घरा या
 चारी बाजू सारख्याच लाव, रुंद आणि उंच आहेत तेच चौकोना घर अशी
 मी व्याख्या करीन या व्याख्येमध्ये मी घराचा व्याख्या गृहीत परला आहे,
 आणि चौकोना घराचें जे व्यवच्छेदक लक्षण म्हणजे घराचा चारी बाजू
 चौकोना असण एवढच मी माझ्या व्याख्येत सांगितल ललित वाङ्मयाची
 व्याख्या गृहीत घेऊन फक्त काव्याच व्यवच्छेदक लक्षण काय आहे तेवढच
 प्रो माटे यांनी आम्हाला सांगितल आहे

पूर्वीच्या काळी मुद्रणकला अस्तित्वात नव्हती लोकाना पाठ करायला

सुलभ जार म्हणून छंदोचरना केली जात असे. आज मुद्रणकलेमुळे छंदो बंद लिखाण करण्याची जरूरी पडत नाही. आजच्या काळात गद्याला अधिक महत्त्व का प्राप्त झाले ते यावरून सहज लक्षात येईल. गद्य हे काव्य किंवा पद्याइतकच श्रेष्ठ आहे असे प्रो. माटे म्हणतात ते मला कबूल आहे. तरीमुद्धा काव्यापेक्षा गद्याची योग्यता अधिक आहे आणि विचारसौंदर्य गद्यामध्ये जितक्या प्रभावी संतीन दाखवता येत ते छंदोचरनेत दाखवता येत नाही, हा विचार प्रो. माटे यांनी आपल्या पुस्तकात ठिकाठिकाणी धनित केला आहे. त्या विचाराशी मी अधिक सहमत आहे.

दोवटा मला इतकच लिहायच आहे की, प्रो. माटे यांनी हे १८८ पानांचे पुस्तक लिहून मराठी टीकावाङ्मयात अत्यंत मोलाची भर घातली आहे. त्याच्या विचारसरणीतील सडेतोडपणा, त्याचा शालिशुद्ध दृष्टिकोन, आपला मुद्दा विशद करण्याची त्याची विशिष्ट शैली इतर टीकावाङ्मयात आपल्याला दिसत आढळून येईल आज महाराष्ट्रात अनेक चोसदळ टीकाकार आहेत. परंतु त्यांनी मुद्धा वाङ्मयाचा मूल्यामी दृष्टीन विचार केलेला नाही. प्रो. माटे यांचो विवेचन पद्धति सार्थी, सरळ आणि सुलभ असल्यामुळे या विषयाचा अभ्यास न केलेल्या माणसाला मुद्धा हे पुस्तक सहज समजण्यासारखे आहे अधिकारी वर्गांना हे पुस्तक मार्गदर्शक होईल यात तर मुळीच शक्य नाही. इतकच नव्हे, तर काव्यमीमासेच्या बाबतीत श्री. माटे यांनी जो प्राप्तीचा टप्पा गाठला आहे, त्या टप्प्याच्या पुढे जाण्यास हे पुस्तक तरुण पिढीला मदत करील असा मला दृढ विश्वास वाटतो.

समाजशास्त्रज्ञ : : ५

टॉ. पु. ग. सहस्रमुद्धे, एम् ए. पीएच्. डी.

१९१७ सालीं प्रा. श्री. म. माटे यांनी अस्पृश्यता नियारण्याच्या कार्यास धाडून घेण्याचें ठरविलें. ही प्रेरणा आपणास वशी झाली याचें वर्णन त्यांनी स्वतःच 'अस्पृष्टाचा प्रश्न' या आपल्या ग्रंथात केलें आहे. त्या घेळीं लो-
टिळकानीं पुनश्च जोरात सुरू केलेल्या स्वराज्याच्या चळवळीमुळे सर्वत्र उल्हा-
साचें वातावरण निर्माण झालें होतें. स्वातंत्र्याची स्वप्ने पारीं होणार असें देशाला वाटू लागलें होतें. अशा वेळीं, या आनंदाचे निनाद सर्वत्र ऐकू येत असता मधूनच कोण्या एका वर्गाचें कण्हणें ऐकू येत असे. या वर्गाला असें वाटे कीं, स्वराज्य आलें तर आपलें भवितव्य पूर्वीप्रमाणेंच या उच्चवर्णीय हिंदूंच्या हातीं जाईल आणि तसें झाल्यास आपल्याला पूर्वीप्रमाणेंच दारुण, अवमान, दारिद्र्य या पक्षात खिन्नपत्र पडावें लागेल. ज्या वर्गाच्या पोटात ही भीति उभी राहिली ती वर्ग म्हणजे अस्पृष्टाचा होय. ही त्याची भीति रास्त आहे, आणि स्वराज्य आल्यानंतर त्यांना पुन्हा पूर्वावस्था प्राप्त होणार नाही अशी त्या वर्गाला स्पृश्य हिंदूंकडून हमी मिळणें अवश्य आहे, तसें शालें नाही तर आपलाच त्यात घात होईल, हा विचार प्रा. माटे यांच्या मनात पक्का रुजला व देशाचे पुढारी राजकीय क्षेत्रात मग्न आहेत, त्यांना इकडे लक्ष यावयास वेळ नाही, तेव्हा आपण हें काम अगाधर ध्यावें असे ठरवून त्यांनी त्या उद्योगास प्रारंभ केला.

या काळाच्या पूर्वीच आपल्या देशात समाज सुधारकांच्या दोनतीन पिढ्या होऊन गेल्या होत्या व समाजसुधारणेची काही तत्त्वे, तिच्या काही पद्धति व तिचें स्वरूप हें ठरून गेलें होतें. रानडे, लोकहितवादी, भांडारकर, यांनी या विषयावर पुष्कळसें लिखाण व वक्तृत्व करून समाजसुधारणेचे मार्गहि निश्चित

भरान्गडात वर्णाने, रुपाने, रत्नाने व वर्तुत्वाने अगदी भिन्न अशा जमाती एकत्र आल्या त्या सर्वांना एकाच नादान्याचे होते. त्यातील जे त्रैवर्णिक होते त्यांच्या स्वतः इतरात मिळून जाण्यात आल्या वशात फार मोठा घोका आहे, नव्हे आख्या वर्तुत्वाचा तो मृत्यूच आहे, हे त्यांच्या ध्यानात आल व त्यामुळे त्यांनी ही वास्तव्य केली आपल्यातल्याच काही लोकाना इतक्या होत स्थितीला पाचशियातक ते प्राचीन त्रैवर्णिक काही देवान नव्हते असे प्रा. माटे याच मत आहे 'अस्थानाचा प्रश्न' या प्रकाशने त्यांनी याचे सविस्तर विवेचन केले आहे

जुन्या व्यवस्थेची ही उत्पत्ति सांगून तिचे समर्थन करायें असा त्याचा ध्येयभर हे हेतू नाही त्रैवर्णिकांनी येथील आदिब्रह्मविद्वाना अस्तुर्य लेखून त्यांच्या उत्कर्षाच्या सर्वे रुचि नष्ट केल्या हा अत्यंत घोर असा अन्याय झालेला आहे असे स्पष्ट शब्दात बापूभाईबांनी सांगितले आहे आणि जुनी शाळे बाजूस राहून प्रापण या वर्गाला समसाधे दिली नही तर त्यांची मानवता प्रगल्भ होणार नाही व आपल्या राष्ट्राचा घात होईल असेहि त्यांनी प्रतिपादन केले आहे पण भिन्नरी लोका हिंदूंच्या प्राचीन समाजचर्चेवर टीका करून युरोपीय व विशेषत इंग्लिश समाजचर्चा श्रेष्ठ आहे व ते लोक भारत उदार व घोर आहेत, हे जें मत प्रस्थाप पादात, आणि आपल्या सुधारकांनी जें विनवचनसंपन्न स्वीकारले होते त्याचा प्रा. माटे याना उच्छेद करायचा होता. उत्तर अमेरिकेंत, दक्षिण अमेरिकेंत, जेथ जेथ असल्या प्रानांना युरोपीयनाना लोंढे घातले गेले, आणि दक्षिण आफ्रिके सारख्या ज्या ठिकाणी अद्यापि यावे लागत आहे, तेथे तेथे युरोपीयनांनी हांचे वांशिक श्रेष्ठतेची, आत्मरक्षणार्थाची, नीति अवलंबित्वा आणि जी श्रुता, जी अधमवृत्ति जो सेतानीपणा प्राचरणे त्रैवर्णिकांच्या स्वभावातहि आले नसते, तोहि त्यांनी आग्रह व अचूकहि आचरित आहेत, हे दाखवून, येथल्या दलितोचा ह्मण उदार करणार आहेत हा भ्रम नाहीता कराय हा हे विवेचन करण्यात हेतू हाता 'मीनेस ऑफ हिंदू इमिग्रेशनलिझम' या नावाचे स्वाधीन धर्मतीर्थजी महाराज या गृहस्थानी एक पुस्तक १९४१ साली लिहिले आहे हिंदुस्थानात आज दहा हजार वर्षे ब्राह्मणांची साम्राज्यशाही आहे राम, अशोक, चंद्र न निराच बळी पडले व कॅप्टिवर तिर्थाचे छाप आहे. असे

त्यात मातीपादन केलेले आहे पण मीच अशी काँ, या गृहस्थाने हे पुस्तक अमेरिकेला अर्पण केले आहे व अर्पण पत्रिकेत 'गुलामाना स्वतंत्र्य देणारी, लोकसत्तेचे समर्थन करणारी भूमि' असा तिचा गौरव केला आहे. त्रैवर्णिकानी येथे आदिद्रविडाना म्हणजे सध्याच्या अस्पृश्यांना ज्या तऱ्हेने वागविले त्यापेक्षा अमेरिकन लोक गुलामाना फारच सदयतेने वागवितात अशी या गृहस्थाची कल्पना दिसते अस्पृश्यांमध्ये, स्पृश्यांमध्ये, सुधारकांमध्ये ही जी भ्रामक दुर्भेदाची कोळिष्टके माजली आहेत, ती नष्ट करावी हाच जस्पृश्यतेचा इतिहास सांगून जावरून सिद्ध होणाऱ्या वास्तविक उपपत्तींचे विवेचन करण्यातला मुख्य हेतु आहे बरील चारही पुस्तके पाहिल्यावर त्याचे महत्त्व निती आहे हे स्थानात येईल

इतिहासाच्या व समाजशास्त्राच्या अभ्यासाने नव्या सुधारकाचा बुद्धि निश्चय होऊन सुधारणेला बळ चढावे येवढाच वातला हेतु आहे. आणि म्हणूनच जुन्याची भूमिका व त्याचे प्रतिपादन कसे चुकत होते ते त्यांनी ठायी ठायी दाखविलेले आहे. आधुनिक सुधारणेच्या मावनेने प्रेरित होऊन काही हिंदुधर्मातील संताने अस्पृश्यतेचा आणि जातिभेदाचा निषेध केलेला आहे, असे दाखविण्याचा प्रयत्न करतात. तो कसा भ्रामक व प्रमाणहीन आहे हे तुझ्यामागेच व इतर संवाचे जातिभेदाविषयीचे सर्व उतारे देऊन त्यांनी स्पष्ट केले आहे. ज्या दृष्टीने आपण आज जातिभेदाकडे पहातो ती दृष्टि संताना नव्हती. ते समता प्रतिपादीत ती कदा परमार्थापुरती असे, व्यवहारात सत हे जातिनाशाला नव्हे तर सहभोजनालाहि अनुकूल नव्हते असे संतचर्चानाच्या आधारे त्यांनी दाखवून दिले आहे. आपणास जातिभेद मोडायचा, अस्पृश्यता निवारण करायचा तर आपल्या विवेकबुद्धीच्या आश्रयाने तसे प्रतिपादन करणे हेच श्रेयस्कर होय असा सडा मा. मटे यांनी प्रतिपादकाना दिला आहे.

आपल्या समाज सुधारणेला शास्त्रीय अभ्यासाचे अधिष्ठान प्राप्त करून देणे हे जसे मटे यांच्या कार्याचे वैशिष्ट्य, तसेच अस्पृश्यता निवारण, जातिभेदाचा निरास या सामाजिक चळवळींचा व स्वातंत्र्यसंपादनार्थ चालू झालेल्या राजकीय चळवळीचा परस्परपरोक्ष तर नाहीच, उलट या सामाजिक चळवळी हा राजकीय चळवळीचा एक महत्त्वाचा भाग आहे, त्यांना तेज चढव्यावाचून, त्यांचे उद्दिष्ट साध्य झाल्यावाचून राजकीयमोक्ष प्राप्त होणे जवळजवळ अशक्य आहे हे सप्रमाण दाखवून देऊन सामाजिक चळवळीत पाऊल टाकणे, हे त्यांचे दुसरे वैशिष्ट्य होय. जुन्या पक्षापैकी जहाल ऊर्क राष्ट्रीय पक्षाचे लोक तर सामाजिक सुधारणांची अवहेलनाच करीत; निदानपक्षी त्यांची सध्या जरूर नाही असे तरी म्हणत. पण त्या सुधारणांचा आग्रह घरणारे लोक सुद्धा त्यादिपक्षी जे समर्थन करीत ते अगदीच आचारकाढापुरते करीत. इंग्रजांच्याजवळ आपण स्वराज्य मागतो तेव्हा आपली मागणी न्याय्य ठरावयाची असेल तर आपणहि आपल्या वर्तमाने अस्पृश्यता आपण अन्याय करीत नाही असे दाखवून दिले पाहिजे; आपण त्यांना गुलामगिरीत ठेवतो, श्रियांना गुलामगिरीत ठेवतो, असे असताना आप-

त्याला स्वराज्य मागण्याचा वाय अधिकार ! अशी पृच्छा समाज सुधारक करीत म्हणजे सामाजिक सुधारणांची मौलिक महती त्यावेळच्या समाज सुधारकांनीही सांगितली नाही या सुधारणांचा त्यांनी गौरव केला आहे, गोडवे गाडले आहेत पण ते सर्व सूतदुयेच्या पाठीवरून सद्बुद्धीने प्रेरित होऊन पण जाधुनिक राजकारणाचे स्वरूप त्यावेळी त्यांना नव्हते, त्या सुधारणावाचून सध्याच्या राजकीय उत्क्रांतीला तोंड देणे अशक्य आहे असा पथ त्या सुधारणांच्या पुस्तकांपैकी कोणीच मांडलेला नाही

‘नवे युगमान’ या प्रकरणात ‘माणुसकीची किंमत आता वाढली आहे’ या विषयाचे विवेचन करताना प्रा. माटे म्हणतात, ‘राजे लोकांनी परचक्राच्या वेळी सर्वां लोकांस चला म्हणावे पण भोगाच्या वेळी त्यांनी व त्यांच्या सगळ्यांनी मात्र भोगावे हे आजवरचे धोरण रांडायत जाऊन ‘तुम्ही ठेवढे भोगणारे कोण ?’ असे लोक विचार लागले व होता होता सर्व देश तेथे असलेल्या सर्वां लोकांचा असे ठरले. देशातील भोवतून लोकांच्या घाटणीला घेत नसे ते आता थेट लागले व त्यामुळे लोक एके खरे देशाभिमानी झाले. म्हणजे बसण्ड, देग व देशाभिमान ही सर्व एका व्याप्तीची झाली अमुक लोक अमुक एवढ्या परिघात रहाणार, व त्यातील प्रत्येक मनुष्य ‘हा देश इतरांपेक्षा माझा आहे’ असे म्हणणार हे ठरून गेले पूर्वी या (पाश्चात्य) देशातील लोक खरे खरे देशाभिमानी होण्यास एकच अडचण होती ती म्हणजे वारी एका मर्यादेच्या पलीकडील अत्यंत विस्तृत अशा लोकसमूहातील बहुतेक सर्व माणसाना सध्याच्या विपम वाटणीच्या आपत्ती सोळाव्या लागत. आता रातसत्ता जाऊन किंवा क्षीण होऊन सध्या सर्वांना मिळावयाची अस झाल्यावर देशाभिमान ही वृत्ति सार्वत्रिक झाली व म्हणून ही राष्ट्र उल्लिख झाली ..तेव्हा आता देशाभिमानाची ही कल्पना आपण जर सुविस्तृत केली नाही तर आपणावर होत असलेले इतरांचे आक्रमण उद पाडणे आपल्याला सर्वथा अशक्य आहे जर देशाभिमान विस्तृत करावयाचा असेल तर मन बुद्धीची बीजभूत सामर्थ्ये विकसित होण्यास व विकसित झालेल्या सामर्थ्यांच्या वापरास सर्वांना सरसहा परवानगी देणे हा एकच इलाज हिंदुस्थानच्या हाती आहे. ”

समाजकारण हे राजकारणास पोषक आहे, निव्वहुना जिला आपण सार्वभौम जागृति असे म्हणतो तिचे अधिष्ठान हे व्यापक समाजकारणच आहे हा विचार येथे स्पष्ट होतो. वास्तविक ही कल्पना अगदी साधी घ सोपी आहे. प्रिंटमधून पाच कोटी लोक अहित जमिनीत आठ कोटी आहेत यातल्या प्रत्येक माणसाला हा देश माझा आहे हा अभिमान स्फुरला तर तो त्या दशासाठी प्राणार्पणसिद्ध होता. म्हणजे जितकी लोकसंख्या तितक्या त्या राष्ट्राचे बळ जसे ठरते जेथे हा अभिमान नाही तेथे लोकसंख्या ही घातकच ठरते. म्हणून दिदुःस्थानात प्रत्येक व्यक्तीला हा अभिमान उत्तम हार्दल अशी समाजव्यवस्थाकरण हे राजकारणाच्या दृष्टीनेही अवश्य आहे. याचाच अर्थ असा की अस्पृश्यता निवारण, जातिभेद निर्मूलन हे राजकीयच प्रश्न आहेत. सध्याच्या जगात राजकीय प्रश्न व सामाजिक प्रश्न हे भिन्न असूच शकत नाहीत.

सामाजिक सुधारणेची मूळ प्रेरणा जी सद्बुद्धि तिला शास्त्रीय अभ्यासाची जोड देणे आणि ती सुधारणा म्हणजे राजकीय सुधारणेचे एक अंगच आहे हा विचार प्रस्थापित करणे ही प्रा. श्री. म. माटे यांच्या सामाजिक क्षेत्रातील कार्याची दोन वैशिष्ट्ये येथपर सांगितली आता आणखी एका दिशेपाचा विचार करू.

प्रा. माटे हे सनातनी सुधारक म्हणून प्रसिद्ध आहेत. या पदवीत ते स्वतः भूषणच मानतात. पण त्यांची नेमकी भूमिका न कळल्यामुळे पुष्कळ वेळा त्यांच्या सनातनी सुधारकपणाचा उपहास केला जाता. परशुराम चात्रिऱ्या अखरीस त्यांनी आपली ही भूमिका स्पष्ट केली आहे. ते म्हणतात 'नान्ति प्रतिगृहणे एका स्वतंत्र युगमानाच्या आरम्भी आवश्यक असते, हे खरे पण तसे करताना मागला दिशेवर सादता येत नाही. आपल्या जीविताची सर्वच्या सर्व सूर्ते एकदम कमजोर होतात असे मला चाटत नाही. आजवर होऊन गेल्या बुद्धिमान लोकांचे समुचित शिक्षणपण त्यांचे मानण्यास्तराई परिस्थिती सध्या प्राप्त झाली आहे असे प्रतिपादन केवळ अत्युत्साहाचे निदर्शक आहे. ते विवेकशीलतेचे निदर्शक आहे असे खासच म्हणता यायलाचे नाही. "

प्रा माटे सनातनी असले तर ते या अर्थाने ही नव्याच्या स्वागताच्या मध्यवर्तीत ते जुन्याची अवहेलना करू इच्छित नाहीत शतकानुशतक आपल्या पूर्वजांनी दीर्घ परिश्रम करून ज्ञानाचे जे मचित करून ठेविले आहे त्यातील अमर व चिरजीव तत्त्वाचा कडकटून अभिमान घेताच पाहिजे अशी त्याची भूमिका आहे असृश्यतेची त्यांनी जी उत्पत्ति लाविली आहे, प्राचीन काळाच्या त्रैवर्णिकाच्या वसरसणाच्या प्रपत्तीचे जे विवेचन त्यांनी केले आहे, परशुराम चरित्रात पाच भिन्न मानववशांची एकमूत करण्यासाठी प्राचीनांनी जे द्रोण व भव्य प्रयत्न केले त्याचा जो अर्थ विग्रह केला आहे, त्या सर्वांच्या मागे ही त्याची पूर्वपरंपरेच्या अभिमानाची सनातनी घुत्तीच दिसून येत

माना वशाच्या एकीकरणाचे प्रयत्न प्राचीन समाजशास्त्रवेत्त्यांनी वसे वेळ याचे विवेचन केले आहे आज ते पाच वश मिळून जो हिंदु समाज हांग आहे तो अगदी विलुप्त काढून गेला आहे पण म्हणून त्या वेळी प्राचीनांनी जे प्रयत्न केले, जे घोरण आणले त्याचा अविशेष करावा असे मते माना मुळाव वाटत नाही उलट ते प्रयत्न म्हणजे समजसंपणा व सहिष्णुता यांचे एक प्रगल्भ उदाहरण होते असे त्यांनी म्हटले आहे आणि त्यामुळेच या देशाचे प्राचीन काळी नदनरन झाले असे आपले मत सांगून टाकले आहे कार्मय सहायकरत्या परशुरामाच्या वृत्त्याचे त्यांनी असेच ऐतिहासिक दृष्टीने विवेचन केले आहे ' भावी काळात जी आपल्या बहुविध गुणानी मानवी समाजाला मूर्खभूत ठरली त्या एका जमातीचा स्वाभिमान टिकवून घरणारा महापुरुष म्हणून परशुरामाचे नाव सामाजिक इतिहासात विरजीव राहील ' असे त्यांचे मत आहे आजच्या काही सामाजिक वा राजकाय सार्वसाठी शिवाजी किंवा राणाप्रताप यांना चुकलेले देवमत ठरवून त्याची निंदा करणे हे अगदी अनैतिहासिक होय तथा वृत्तीने व्याख्यानाला आवर्पकपणा येतो, पण शास्त्री यता येत नाही आज मुसलमानांनी सत्य करावयाचे आहे म्हणून त्या पुराण्या काळी शिवाजीने केलेल्या वृत्त्याची निंदा करणे हे जसे सयुक्तिक नव्हे त्याचप्रमाणे आज ब्राह्मण तंत्रियाच्या ऐक्याचे आपण भोक्ते असले तरी या भिन्न जमातींचा जेव्हा मिलाज झालेला नव्हता, त्या वेळी परशुरामाने आत्मगणार्थ केलेल्या वृत्त्याची निंदा करणे हेही सयुक्तिक नव्हे

तेव्हा अशा ऐतिहासिक दृष्टीने त्रैवर्णिकाच्या, ब्राह्मणाच्या, मराठ्यांच्या त्या त्या काळाच्या पराक्रमाने, अभिमान घरणे व त्याचे योग्य मोठे ध्यानात ठेवणे यातच प्रा मटे याचा सनातनीत्वचा आहे

पण त्यामुळे त्यांच्या विवेचक दृष्टीला कोठेहि वाप आलेला नाही परशुरामाच्या पीठीकेचा जसा ते अभिमान घरतात तसाच तिची गरज संपताच विला उच्छेद करून टाकणाऱ्या समचक्राचाहि त्यांना अभिमान आहे त्रैवर्णिकाच्या प्राचीन पराक्रमाचा ते अभिमान वहातान पण त्यांनी त्या काळी-सुद्धा अस्पृश्यावर घोर अन्याय केला हे सांगण्यास ते कचरत नाहीत एतिहासिक दृष्टीने मंगली विवेचने करण्याचा हेतु असा हो, या समजाच्या बाबतीत हे दुवे नीट समजावे व त्यातील कोणचे दुवे आज व-चे झाले

आहेत हे ध्यानीं यांनीं आप आपल्या देशांत चतुर्वर्ग + अष्टपृष्ठ + व + मुसलमान + सिन्धी यांची न देशाची समव्याप्ति मानावयास हनी आहे असे त्यांचें मत आहे. (अष्टपृष्ठाचा प्रश्न पृ २४५) एवढें एकीकरण जर करायचें आहे तर पूर्वीच्या काळीं असच प्रयोग येथें कोणी कसे केले, त्यात त्यांना यशापयश कसे आले याचा अभ्यास करणें जरूर आहे त्या वस्तुतः जुनीं येथें विसरण्याची आवश्यकता, देवाण घेणाना करणाचें महत्त्व, आपआपल्या अभिमानाला मुरड घालण्याची आवश्यकता इ अनेक मामा जिक तत्त्वांची आपणामुळे कल्पना येईल व पुढा मागत्या चका होणार नाहीत

प्रा माटे यांच्या सनातनीपणाचा अर्थ हा असा आहे जुन्या रुढावर अयमति हा जो त्या शब्दाचा रुढ अर्थ तो कोणत्याहि अर्थानें त्याच्या प्रतिशब्दनाला लाव । येणार नाही तसें असतें तर ' फक्त आम्ही चतुर्वर्ग लोकच या देशाचे मालक आहो हा हद्द आमच्या धार्मिक तत्त्वज्ञान राखीतून गळ्याला पाहिजे ' असे त्यांनीं सांगितलें नसतें तसें असतें तर असवर्ग विवाहास धर्म्य गोष्टीचा समाविष्टता प्राप्त करून दिला पाहिजे असा अग्रह त्यांनीं घाला नसता तसें असतें तर ' अस्तुत्यता निवारणाला शास्त्रविरुद्ध असलें तरी ते आपण बिलकूल मानू नये ' असा उपदेश त्यांनीं केला नसता तसें असतें तर वर्णकर्मांची चिकित्सा करून त्यांनीं चातुर्वर्ण्याला पाखड ठरविते नसतें आणि तसें असतें तर अस्तुत्याच्या यस्तीत जाऊन त्यांनीं स्वतः शाड लोट केली नसती

पण प्रा माटे हे रुढ अर्थानें सनातनी नाहींत, त्यांचा मन विड जगदीं जवळ सुधारकाचा आहे याविषयी कोणास शक्य असेल तर विश्व नवोयास त्यांनीं लिहिलेली प्रस्तावना त्यांनीं वाचावी म्हणजे त्यांना सनातनी म्हणणाऱ्या लोकांच्यापेक्षा ते शतपटीनें जास्त सुधारक आहेत हे त्यांच्या ध्यानात येईल

या प्रघात प्रा माटे यांनीं शुद्ध भौतिकवादी समांतरचनेचा पुरस्कार केला आहे रानडे, भांडारकर प्रभृति पदिल्या निदोटील सुधारकांपैकी कोणीहि भौतिकवादाचे प्रतिपादन इतकें निशून केलेलें नाहीं आत्मा व परमा या यांना अस्तित्व असेल तर ते जडच असलें पाहिजेत, असे पूर्ण प्रान्तिकारक मत त्यांनीं प्रारंभीच सांगितलें आहे इद्रियाना आज त्यांचे आकलन होत नसेल पण पूर्वी शास्त्रावर साधनें नव्हतीं तर्हा अज्ञाच अनेक गोष्टींच आकलन

इन्द्रियानां होत नन्दते तस्यैव आज आत्म्याचें होत नाहीं. त्याला जर अस्तित्व असेल तर माघने वाढल्यावर केव्हा तरी त्याचें आकम्बन झालेंच पाहिजे, नाहीं तर त्याला अस्तित्वच नसलें पाहिजे, अशी ही विचारसरणी आहे.

यावर अक्षेप घेऊन कोणी म्हणेल कीं ब्रह्मविदाना स्वानुभवानें ब्रह्म वळलें आहे म्हणजे विश्वाचें ज्ञान झालें आहे तर त्यावर 'ती त्याची आत्मग्रहणा असली पाहिजे, ते स्वतःचीच फसणूक करीत असले पाहिजेत,' असें प्राण्याभ्याचें उत्तर आहे. विश्वज्ञेयाचें ज्ञान ब्रह्मवेत्त्यांना तर नाहींच पण देवालाहि नसतें हें 'भवानी तलपारीचें' उदाहरण घेऊन त्यांनीं स्पष्ट करून दाखविलें आहे. भवानी देवीला जर परमेश्वरच बाही प्रियेला ज्ञान असतें तर तिनें आपला प्रियभक्त जो शिष्यांनीं त्याला तलवार देण्याऐवजी मोठी तोंक विंश अणुवोंबच द्यावयास द्या होता पण तिलाच तो माहीत नव्हता म्हणून तिनें दिला नाहीं इतकेंच. आता मानवाला तो वळला आहे. वेढा अत्ता या पुढील शिष्याचाला पुढील भवानी अणुवोंब देऊ शकेल, हें रतें पण ती त्याच्याऐवजी भारी शस्त्र मान देणार नाहीं कारण ते अजून मानवाला उमगलेल नाहीं.

काम क्रोध इ. जे पांडिपु त्याची जुन्या वास्तव्याव नातस्ती करेली आहे पण मा माटे पाण्यामते पांडिपु हे मानवाचे मित्र आहेत अज्ञाचा अतिरेक ज्ञाना तर तें दिवातक ठरतें, तसे हें विचार मर्मादेवादेर मेण्यास पातक ठरतील पण एखादी तें अत्यंत उदात्त असून त्यावरच सखार पोसवी, सखाराचे सर्व ऐश्वर्य आणि वैभव त्यावरच अवलंबून आहे असें त्यांनीं प्रतिपादिलें आहे ते म्हणतात, 'काम हा शत्रु मानणें वास्तव्यी मोठी चूक नाहीं, जोपाचा उपयोग केवढा तरी आहे, लोभामुळे माणसें केवढ्या प्रचंड उद्योगास हात घालीत आहेत, 'मद' हा वैभवाच्या स्पर्धाळा उपयोगी पडतो आणि मत्सर हा तर सखाराचा रक्षिना आहे ' हें वाचल्यावर मला वाटतें, मा माटे ज्ञाना कोणी सनातनी म्हणू घजणार नाहीं.

आत्मा, मय, पालीकिकज्ञान यांच्याविषयी हें विचारण करून शेवटीं 'पार्थिव नियमाचें पालन हाच धर्म' असें आपलें मत त्यांनीं सांगितलें आहे. साधुसतांनीं प्रतिपादिलेल्या जगाच्या मिथ्यात्वाचा विचार आपल्या समाजातून हाकलून लावला पाहिजे व सखारावर लोभ जडविला पाहिजे असें

स्वतःपणे त्यांनी सांगितले आहे. पुढे अनुभवांनी व तर्कांनी त्या घर्म समनुती उत्पस्त केल्या त्या टाकावयास जाणाऱ्यांनी उद्युत झाले पाहिजे, कारण स्वतः म परिपूर्ण समजणे ही घर्मशास्त्राची मुळावरी धूक आहे असा या प्रयास त्यांनी उपदेश केला आहे.

समाजाची रचना, त्याची उत्पत्ति अवनति या विषयीचे सिद्धान्त, घर्मशास्त्र, विज्ञान याचे तेथेले अधिकार, राजकारण व समाजकारण याचे समर्थ, भिन्न समाजाचे एकीकरण, या विषयीचे आपले सर्व विचार या माटे यांनी अस्पृष्टाचा प्रश्न, विज्ञानाचा व पाशुरामचरित या तीन बटुमोल प्रयास सांगून ठवले आहेत. पाश्चात्यपैकीय पंडितांच्या प्रयास अक्षय्य, दंत केल्ला अभ्यास व दीर्घकाळचे मन चित्त ही पुण्याई त्या विचारांच्या मार्गे तर उमा आहेच पण पाश्चात्य प्रयत्न सामानिक क्षेत्रात उतरून कार्य केल्यामुळे मिळालेल्या अनुभवाची जोड त्या पुण्याईला मिळालेली आहे, हे विशेष होय.

तसे ते पत्रात ही वयाची ऐन उमेदीची वास वपे माटे यांनी अस्पृश्यता निवारणाच्या कार्यात प्रत्यक्ष खर्च केले आणि या काळात त्यांनी त्या कायासाठी अजरश तनमन आणि घनीह विजिविले आहे अस्पृश्यत्वासाठी त्यांनी झाला चालविल्या, त्यांनी देवालयप्रवेशासाठी वारक यांच्या मठापासून महा समाजीपर्यंत सर्वत्र खप्परी केल्या. मुसलमानांनी त्यांच्यावर आक्रमण करण्यासाठी केलेल्या कारनावा झालून पाडल्या. गाबोगाव जाऊन व्याख्याने दिली, स्तुष्ट्यांच्या सभा भरविण्या, अस्पृष्ट्यांच्या, महार, माग चाभार इ. निराशिराच्या जातींच्या परिपदा भरवून त्यांच्यात स्वतःच्या हक्काविषयी जागरूकता निर्माण केली, वर्तूत जाऊन तेथे स्वच्छतेचे सप्रयोग घडे दिले, कोणाचा विषयवृत्ति मिळवून दे, कोणाला नोकरी मिळवून दे या किरकाळ पण महत्त्वाच्या खटापटीहि केल्या, दारू, जुगार इ. व्यसनातून त्यांना मुक्त करण्याचे प्रयत्न केले, त्यांच्यापैकी काहीना गुहेगार जातीत गणतात हा अप्राय दूर करण्याचा प्रयत्न केला आणि या कामात असत्य निंदाप्रवादहि सोसले.

येवढ्या प्रचंड खटापटीपासून वापुसदेवाच्या शारया चित्तनशील प्रभावत पुण्याच्या मनाला मानव समाजाच्या हालचालीविषयीच्या किती सिद्धान्ताचे ज्ञानगमन झाले असेल याची आपणास सहज कल्पना करता येईल.

अस्पृश्यता निवारणाच्या अनुभवात माटे यांनी एक अनुभव सांगितला आहे.

एवढी नावाची एक मागाची दहा अकरावर्षांची मुलगी राधी व रा वाजता वाट चुकला होती. त्याच्या घरी येऊन, 'मला घरी नेऊन पोचवा' असं अगदी अकृत्रिमपणे यात्रमार्गेत तिनें वाना सांगितलं' माटे म्हणतात 'तिला पोचवून घरी येताना मला अत्यंत सुख होत होतें, कारण की चुकलेलें आणि भयभीत झालेलें मूल मी नेऊन आद्यापाच्या हवाली केलें होतें'

मा माटे याचा मूळ पिंड या दमागुदीचा व वात्सल्याचा आहे त्यामुळे दुसऱ्यासाठी अग शिजविण्याचाचून त्यांना चैन पडत नाही एवढा अस्पृश्यता निरारणाऱ्या एका चळवळीत अस्पृष्टांशीच त्यांचा मतभेद झाला व तेच लोक त्यांना अरमानू लागले तेव्हा त्याविषयी बोलताना ते म्हणाले, की माझ्या देशात माझी कोणालाच गरज नाही. असें झाले तर मी अन्यत्र जाईन, प्राचीनमध्ये जाईन मेक्सिकोत जाईन. तेथीलाना कोणाची गरज असेलच 'त्याऱ्यासाठी मी अग शिजवीन कारण त्याचाचून मला सार्थकता वाटतच नाही'

सद्गुदीची ही चोखेरणा हे त्याचे पहिले बळ आहे. प्रत्यक्ष कार्यातील अनुभव हे दुसरे बळ आहे. आणि दोन तपाऱ्या अवर्षांत केलेला पाश्चात्य पौराणिक पद्धतीच्या ग्रंथाचा अभ्यास हे तिसरे बळ आहे या विविध बळांच्या साहाय्येनें मनार्थी निश्चित झालेले सिद्धान्त या थोर समाजज्ञानज्ञाने आपल्या उपरिनिर्दिष्ट ग्रंथात ग्रथित केलेले आहेत त्याचें अध्ययन व आचरण करणें हाच त्याचे अल्पसे उतराई होण्याचा माग महाराष्ट्र जनतेच्या हातीं आहे

स्पष्टपणे त्यांनी सांगितले आहे. 'तुद्ध अनुभवांनी व तक्रांनी ज्या धर्म समजती उध्वस्त केल्या त्या टाकावयास भाषणांनी उद्युक्त झाले पाहिजे, कारण स्वतः स परिपूर्ण समजणे हा धर्मशास्त्राची मुळातच चूक आहे असा या ग्रंथात त्यांनी उपदेश केला आहे.

समानाची रचना, त्याची उत्पत्ति अवनाति या विषयीचे सिद्धान्त, धर्मशास्त्र, विज्ञान याचे तेथले अधिकार, राजकारण व समाजकारण याचे सत्रध, भिन्न समाजाचे एकीकरण, या विषयीचे आपण सर्वा विचार घ्या. माटे यांनी अस्पृष्टांचा प्रश्न, विज्ञानबोध व पाशुरामचरित्र या तीन बहुमोल ग्रंथात सांगून ठवले आहेत. पात्रांत्यपैकीत्य पंडितांच्या ग्रंथांचे अध्ययन, स्वतः केलेल्या अभ्यास व दार्पकाळचे मनन चिंतन ही पुण्याई या विचारांच्या मार्गे तर उभा आहेच. पण दाशिराय प्रचलित सामाजिक क्षेत्रात उत्तरेत कार्य केल्यामुळे मिळालेल्या अनुभवाची जोड त्या पुण्याईला मिळालेली आहे, हे विशेष होय.

तीस ते पन्नास ही बघाची ऐन उमेदीची वासवर्षे माटे यांनी अस्पृश्यता निवारणाच्या कार्यात प्रयत्न संचर्ष केली आणि या काळात त्यांनी त्या काळासाठी अप्रत्यक्ष तनमन आणि धनहि निजविले आहे. अस्पृष्टांच्यासाठी त्यांनी शाळा चालविल्या, त्यांनी देवालयप्रवेशासाठी धारकऱ्यांच्या मटापातून महात्माजीपर्यंत सर्वत्र खर्चपत्ती केल्या. मुसलमानांनी त्यांच्यावर आक्रमण करण्यासाठी केलेल्या कारनामा हाणून पाडल्या. गावोगाव जाऊन व्याख्याने दिली, स्तूतऱ्यांच्या सभा भरविल्या, अस्पृष्टांच्या, महार, माग चामार इ. निशेनिराळ्या जातींच्या परिवर्तन करून त्यांच्यात स्वतःच्या हक्काविषयी जागृति निर्माण केली, वस्तुतः जाऊन तेथे स्वच्छतेचे सप्रयोग घडे दिले, कौणाचा शिष्यवृत्ति मिळवून दे, कौणाला नोकरी मिळवून दे या किरकोळ पण महत्त्वाच्या एत पन्नाह कल्या, दारू जुगार इ. व्यसनातून त्यांना मुक्त करण्याचे प्रयत्न केले, त्यांच्यापैकी काहीना गुहेंगार जागीत गणतात हा आशय दूर करण्याचा प्रयत्न केला आणि या कामात असह्य निंद्यवादहि सोडले.

येथल्या प्रचलित सदाटोपातून गावुसदेवाच्यासारख्या चिंतनशील प्रभावित पुढ्याच्या मनाला मानव समानाच्या हक्कांसाठी विषयीच्या रिती सिधाताचे आगमन झाले असेल याची आपण स सहज कल्पना करता येईल.

अस्पृश्यता निवारणाच्या अनुभवात माटे यांनी एक अनुभव सांगितला आहे.

माट्यांच्या मनार वसली. कै. देवघर आगरकरांच्या तेजस्वी परंपरेतले. अर्थात् त्यांचे विचार तर्कशुद्ध आणि माट्यांची हातोटीहि अजब. तो विचाराचा कर्णस्वरणा माट्यांच्या मनात कायमचा रुजला. रामदासांची तर्काबद्दली सारी प्रमेये माट्यांना का प्रिय, त्यांचे हे रहस्य आहे. येथपर्यंत मनाची शानलालसा तृप्त होत होती. पण आपण केवळ शिक्षकाचा 'घदा' करणारे म्हणून मरणार नाही या प्रविशेमुळे त्यांचे मन स्वस्थ राहिले. कै. टिळकांच्या राजकीय विचारसरणीचा परिणाम त्यांच्यावर होणे अटळ होते. हिंदुसमाजाबद्दल तळमळणाऱ्या रामदास, विष्णुब्रह्म ब्रह्मचारी या महात्म्यांच्या हेतुप्रद चरित्रे स्वस्थ वसू देत नव्हती. तथात पिढ्याण दारिद्र्याचा अनुभव यांच्या घराण्यातील लोकांनी अनुभवलेला. दारिद्र्याचे दोन मोठे विस्मयण परिणाम होतात. दारिद्र्याच्या घण्यातून होरपळून गेलेला मनुष्य दारिद्र्याचा अपरंवार तिस्कार करू लागतो तर दुसऱ्या होरपळलेल्या हृदयात या दारिद्र्याबद्दल अनिवार्य ममत्व निर्माण होते. या माट्यांच्या मनार दुसऱ्या प्रकारचा परिणाम झाला. हिंदुसमाजातील अस्पृश्य म्हणून होण गणत्या गेलेल्यासबर्बा आपल्याला काय करता येईल असा विचार यातूनच निर्माण झाला. या विचाराचा प्रथोभ झाला आणि माट्यांनी अस्पृश्योदारांचे अस्तिपरायत पत्करले !

(४) १९१७ साली हा यज्ञ सुरू झाला एका सामान्य पण शान-स्पर्त गिरीकांनी हा सुरू केला यापुढची बीस वर्षे म्हणजे आपत्तीचा,

कष्टाचा, ध्येयसाधक्यासाठी तडफड्यांच्या आशावादी जीवांचा तिलास आहे. या बीस वर्षांत वैयक्तिक जीवनाचा देकार माट्यांनी पुरेपूर दिला. आजहि अस्पृश्यतानिवारणावर आम पातडणारे भेटतात तर त्या

इतरेजनाची वृत्ति काय असारी याची कल्पना येते. सुधारक म्हण

वेणाऱ्याची गर्त तीव्र होती, त्याची व या दलित वर्गाची गाठ नित्य पडे.

या द्या गाठीभेटीच्या जागा वेगळ्या असत. माट्यांनी मात्र त्यांच्या

आणि अतु करणात बरोबर प्रवेश केला. रोज रात्री आठान्या

उमारास हातात कदिल वेळून बाहेर पडारे, शहराच्या दुसऱ्या टोकाची जागे

नगरा वाचवाया आणि लमलेल्या किवा जमयिलेल्या निरक्षराना लिहिण्या-

माट्याच्या मनावर बसली के देवघर आगरकरांच्या तेजस्वी परंपरेतले अर्थान् त्यांचे विचार सर्वशुद्ध आणि माट्याची हातोटीहि अजब तो विचाराचा कर्णसरपणा माट्याच्या मनात कायमचा रुजला. रामदासांची तर्काबद्दली सारी प्रमेये माट्यांना वा प्रिय, त्यांचे हे रहस्य आदे येथपर्यंत मनाची भानलालसा तृप्त होव होती पण आपण केवळ शिश्वाचा 'यदा' करणारे म्हणून मरणार नाहीं या प्रतिश्ठेमुळे त्यांचे मन स्वस्थ राहिले ना के ग्लिहकाच्या राजकीय विचारसरणीचा परिणाम त्यांच्यावर होण अगळ होत, हिंदुसमाजाबद्दल तळमळणाऱ्या रामदास, विष्णुब्रूवा ब्रह्मचारी या महात्मांचा स्फूर्तिप्रद चरित्रे स्वस्थ बसू देत नव्हती. सदात विलक्षण दारिद्र्याचा अनुभव घ्याव्या घराण्यातील लोकानी अनुभवलेला दारिद्र्याचे दोन मोठे बिलक्षण परिणाम होतात दारिद्र्याच्या घणव्यातून होरपळून गेलेला मनुष्य दारिद्र्याचा अपरंगर तिरस्कार करू लागतो तर दुसऱ्या हातपळलेल्या हुदयात या दारिद्र्याबद्दल अनिर्वचनीय ममत्व निर्माण हात प्रा माट्याच्या मनावर दुसऱ्या प्रकारचा परिणाम झाला. हिंदुसमाजातील अस्पृश्य म्हणून झाले गणेशा गेलेल्यासबर्बात आपल्याला काय करता येईल असा विचार यातूनच निर्माण झाला या विचाराचा प्रगोभ झाला आणि माट्याची अस्पृश्योद्धाराचे अभिधारात पत्करले।

(४) १९१७ साली हा यज्ञ सुरू झाला एका सामान्य पण अन्न धरत शिष्टकामे हा सुरू केला यापुढची वीस वर्षे म्हणजे आपत्तीचा,

। कष्टाचा, ध्येयसाकल्यासाठी तडकडणाऱ्या आशावादी जीवांचा तिलास आदि या वीस वर्षांत वैयक्तिक जीवनाचा देकार माट्यांनी पुरेपूर दिला आजहि अस्पृश्यतानिवारणावर आग पाखडणारे भेटतात तर त्या माली इतरेजनाची वृत्ति काय असावी याची कल्पना येते सुवारक म्हण विना याची गत सोच होती त्याची व या दलित वर्गाची गाठ नित्य पडे

हा गाठीभेटीच्या जागा वेगळ्या असत माट्यांनी मान त्याच्या

। आणि अंतु करणात बरोबर प्रवेश केला रोम राष्ट्री आठाच्या सुमारास हातात कदिल घेऊन बाहेर पडायचे, शहराच्या दुसऱ्या टोकाली जावे नगरा राजवाचा आणि जमलेल्या किंवा जमविलेल्या निरधराना लिहिण्या-

वाचण्याचे खोटे पाठ द्यावेत केवढे बघावे, जिथिरीचें आणि पदोपदो निराशा उत्पन्न करणारे हे काम आहे पण, माटे एवढे करून भागणारे नव्हते त्यांना स्वच्छता शिववायची होती तर माठ्यांनी स्वतःच्या हाताने उकिरडे साफ करावेत, माठ्या झाडाच्यात आणि दलिताना घडे द्यावेत उच्च वर्गीय हिंदूंनी ज्यांना छळ कित्येक वर्षे केला त्या मानव्याच्या उत्कर्षासाठी ही सेवा त्यांनी सुरू केली या पुण्याच्या परिसरात क्वचित् बावीस आणि कधीकधी सतरा रात्रीच्या शाळा त्यांनी सुरू केल्या आणि बरोवरीच्या सहकार्यात मुख्य बाटा कुणाचा तर विद्यार्थ्यांचा ! थोरामोठ्यांची, श्रीमंतांची मुले या कार्यात हिथिरीने पडली होती माठ्यांच्या आदर्शावर त्यांचा इतका विश्वास होता पाहिले अशा खानीने मुले पाठवीत की या गृहस्थांच्या धर्मात आमच्या मुलांचे होईल तर दह्याणच होईल हे सारे छानगण या जीवनाच्या शाश्वत सार्वजनिक कार्याचा ओनामा या ठिकाणीच शिकले 'वणावणाने काम होते' या सूत्रावर माठ्यांचा पार विश्वास आहे कोणत्याही विद्यार्थी असे, त्याच्या कार्यक्षमतेचा उत्कृष्ट वापर ते करून घेऊन हे सारे करीत असताना त्यांनी आपले एकचित्त या कामाकडेच लावले होते सर्व सामाजिक सुधारणांचा बोझ एवढा उचलून कार्य अर्धवट ठाकून घावयाचें त्यांनी कदाचाने टाळले शिराय या कारणात कोणत्याही प्रकारचा 'मिशनरी पद्धतीचा 'बास' त्यांनी लागू दिला नही आणि हे सारे करीत असतानाच मानवी मनाची विविध दशने त्यांनी पाहिली तुझ्यामार्गे टाहो फोडून वर्णिले या सद्दानु भूतीची गंगोत्री त्यांना या ठिकाणी राबवली शुद्ध मनाचे मनोहर आवेष्टक त्यांनी हथेच पाहिले सामाजिक अप्रतिष्ठेमुळे तळमळणारे महात्मे याच ठिकाणी त्यांना भेटले लाकाभ्याच, लोककथाचे, संकेताचे आणि वाङ्मयाचे मुलधन त्यांना या उपाया मरुस्वतीच्या तळाशी गापडले 'सृष्टाने दिलेली मनुष्यांच्या सामर्थ्याची ती बाजे असतात याचा विकसनास आणि विकसित झालेल्या सामर्थ्याच्या वापरास प्रत्येक माणसाला सध्या मिळाली पाहिजे " या महात्म्याचा उगमहि याच पवित्र स्थळी झाला ज्या नव्या दृष्टीने अनेकांना मनुष्य कळे, त्या सामाजिक दृष्टीचा विकास याच ठिकाणी झाला या सामाजिक दृष्टीच्या उळावर गूढस्थळावर प्रकाश पडला अनेक

विद्यार्थ्यांना वा दृष्टीने पुनीत केले. या सामर्थ्यावर माट्यांनी विपुल वास्तव्य निर्मिती करून, नामवंत साहित्यमांडून मानाचा मुजरा मिळविण्या त्या सामर्थ्याच उगमस्थान हीच सामाजिक दृष्टि होय.

(५) पण याबरोबरच वैचारिक सिद्धताहि त्यांनी स्वरेने केली. 'दारिद्र्य हा माना सर्वश्रेष्ठ गुरू आहे' या माट्याच्या उक्तीला फार मोठा अर्थ आहे. त्याच्या खालोखाल जर कुणाचा परिणाम झाला असेल तर तो तुकारामाचा. 'इद्रायर्थाच्या तारावर' हा त्याचा लेख वाचून एका आदरणीय भगवद् भक्ताने त्यांना गौरवाचे भले मोठे पत्र पाठवून विचारले, "तुम्ही तुकारामाचा प्रवडा मूढम अन्दास केव्हा केलात ? तुकारामाच्या जीविताचे रहस्य आज आम्हाला फळेलं !" यापेरीन सर्व सतवाट्मयाचा सज्जोल अभ्यास त्यांनी केला. सरकारमाहत प्रसिद्ध झालेले आर्यल भारतातील सर्व जातीचे इतिहास व भले मोठे ग्रंथ त्यांनी चिकित्सेने वाचले. मनुस्मृति आणि महामारत तील शैलक्या प्रकरणार्ची पारायणे तर क्तितीतरी झाली. याच्या जोडीला अवातर घाचन तर विपुल झाले. पण अमका असे म्हणतो, याचें हें म्हणणें आहे, त्याला तसें वाटतें म्हणून त्यांनी कोणताहि विचार पकरला नाही. त्याप्रमाणे अप्रिय पण तर्कनिष्ठ विचाराला आपला कायमचा सोबती घनविसे काटलाहि ग्रंथ अतो, लेख प्रसो, व्याख्यान असो, 'तुम्हाला काय म्हणावयाचें आहे ?' हा त्याचा रोकडा सवाल असतो, अवतरणाच्या व आधारणाच्या डोंगरातून जेव्हा मूपरराज वाट काढताता त्यांना दिसतात तेव्हा मनापासून माटे म्हणतात, 'ह्यांना अतून स्वतंत्र विचार करायला शिकावच आहे' या त्यांच्या उद्गाराने निर्रेक तपाकयित विद्वानांना वेचून केले आहे. पण माट्याच्या मनातून कोणाला कमी लेख दे असे निश्चित नसतें. या सामर्थ्याचा परिणाम म्हणजे प्रयत्न अनुभवापेरीन आणि सर्काच्या निरहित एक अक्षरहि लिहिण्याचा मोह त्यांना टाळता आला. उत्कृष्ट लेखकाचें जीवनहि अनुभवाने समृद्ध असाने लग्नात विंगाल दहानुभूतीचा अखंड सारा त्यांच्या जीवितामोवती रोव्याश लागतो आणि नंतरची गोष्ट म्हणजे याचा आविष्कार लेखन आणि वक्तृत्व या दोन मार्गांनी, माट्यांनी महाराष्ट्राच्या उज्ज्वल परबरेत मोलाची भर घातली. साऱ्या महाराष्ट्रात त्याचे वक्तृत्व गाजले. मग कोलेजमध्ये आम्ही त्यांच्या वक्तृत्वाचा आनंद मनोमोक रुटला असल्यास काय नवल !

(६) आपण कुणागमोर घोलत आहोत हे ते कधीहि विसरत नाहीत, हाच त्यांच्या वक्तृत्वाच्या प्रभावातील प्रमुख घटक आहे. या घटकामार्गेच भाषा-विचार येतो. माण्याचे वक्तृत्व भिन्नत्वापी नाही. त्या वाङ्मयात घोषणा नाहीत. भरचरी कामाभुळे डोळ्यावर येणारी बुर्दाहि नाही. माल्याच्या वक्तृत्वात भयानक रणगर्जना नाहीत, अगविशेषहि नाहीत. अथाग सागराचा मंद घोष त्या वाणीच्या विलासात दिसेल. महाराष्ट्रातील गंगामोदेच्या परिसरातील दुनिया त्याच्या वाणीला कायमची अगभूत होऊन बसलेली आहे. कडाक्याच्या प्रतिपादनाच्या वेळी तो साह्याचा चारा वाईल पण तो वाग शिव भरच्या पळीत पावन झालेल्या रामदासाच्या कर्मभूमीतला ! वक्तृत्वाच्या ऐन मरात 'व्युत्पत्तीची' नाजूक शलाका फेंकून ऐकणाऱ्यांचे मन ते बेभान करतील ! बादाबिबाद सभेत गोविंदाप्रजाचा स्मृतिदिन होता अचार्य अभ्यानी परशुराम भाऊ कॅलेजमध्ये सभागृह पाऊण तास गर्जून टाकले. आणि नंतर माटे उभे राहिले. माटेपाचे भाषण सपल्यावर तब्बल दहा मिनिटे टाळ्याचा कवकडाट झाला. अत्रे सज्जित होऊन म्हणाले, 'माटे तुम्ही सभा जिंकलं !' पाहिल्या वर्गाचे मग्यावर त्यांनी जातिसरयेवर दिलेली तीन व्याख्याने आमच्या कायमच्या स्मरणात आहेत ! 'मराठी वाङ्मयाच्या आरम्भस्थानी पुरासता हा शब्द पायाच्या शिलाखडावर कोरलेला आहे' या उद्घाटनाने एकदा नुहवात झाली की बरस ! 'सत हे मूळचे कवी नव्हते. कवित्व त्यांनी नंतर स्वीकारलं. 'मूळचे ते मन,' 'निरनिराळ्या धन्यातील लोकानी वाङ्मय लिहायला लागले म्हणजे त्यात विविधता येईल, 'अलंकार वाढतील,' 'रामदास हा सताचा सत होता महाराज,' 'मोरोपंत दुर्बोध का याला सामाजिक कारणे आहेत,' 'पोवाडे म्हणजे स्वातंत्र्याच्या अश्रितेजातील निखारे आहेत,' 'जानेश्वराच्या गळवाला मुळी लागली याचा अर्थ वेगळा आहे,' 'हे दैवत जायत आहे ह्यालाही अर्थ दुमराच आहे,' 'महाराष्ट्रात अशोकवने तीन का शालाकारणे तशीच आहेत !,' 'वासुदेव, मुल्या, ग्रामनोशी, गोषळी ह्या आपल्या सामाजिक मर्या आहेत,' 'गड कन्याच्या नंतर अभ्यानी मिळविलेले यश नि सगले अष्ट दर्जाचे आहे,' 'शस्त्र हे अनार्यांचे दैवत, (मग्य गृहस्थही मला दया करा-) आहे पण ते पत्करले पाहिजे,' 'पंचमानव हिंदु समाज ही अभ्यसनीय वस्तु आहे,'

‘त्याचप्रमाणे सौंदर्य वस्तु अथवा कल्प सांगणे ही सर्वांगी कला आहे,’
 ‘तुमच्या विस्मरणशीलतेपरच माझा दृढ विश्वास आहे,’ ‘ट्रिपेण घेणे
 (शिरीषत मुलींना उडवून-) म्हणजे काककुनी नव्हे,’ ‘भीदि तुम्हात
 येणं आहे’ (नंतर-‘गार्गींना भेटायला’) दुसऱ्याची वस्तु आपलीच आहे
 असे त्याला वाटते त्याची समत्वबुद्धि माठी आहे सत आणि चोर हे या
 दृष्टीने एकच’ हे आणि घर उद्धृत केलेले उद्गार म्हणजे विविध विचार
 आणि विनोद निर्माण करणारी वारंजी आहेत या मनोहर जलक्रीडेचा
 आम्ही थोडे-ठोडे आनंद लुटला एकेका निवाराचे स्पर्शकरण मागे करूनलागले
 की, त्यांना स्फुरण येत असे शरीराच्या शर लक्ष्मीवाईच्या किंवा तत्सम शर
 स्त्रीच्या स्रवणात बोलताना त्याचा आवाज विस्मरण घटे, आणि मग वस्तु
 त्यातील सर्वस्व पणाला लावून ते स्त्रीजीवनाची महत्ता सात असत. मान्याची
 भाषा कृत्रिम आणि अरघड आहे हे म्हणणाऱ्यांनी त्याच्या कार्यक्षेत्राच्या
 पार्श्वभूमीचा बारकाईने विचार करावा जुने व चलन पायलेले शब्द जाणून
 भाषाप्रमुखाच्या नादाला ते कधीच लागले नाहीत. ‘अदिमता अविस्म-
 रणीय, लीलया, महात्मता’ असल्या पठिक पांडिताचा पाठपुरावा त्यांनी
 केला असता तर तो पोरतेळ ठरला असता ‘मुद्दिवादापासून अद्वैतपर्यंतचा
 प्रवास’ हे त्यांचे व्याख्यान मराठी शब्दमृष्टीतलं कोरीवपणे आहे व्यासित्व
 आणि वक्तृत्व या दोहोंचा मनोहर मिठाफ म्हणजे माटे ‘Style is the
 man’ हे सर्वार्थाने माट्याच्या वावर्तीत प्रत्ययाला येते अशा प्राध्यापकाच्या
 तात्ताला कोण रमणार नाही’ या ज्ञानाच्या सदावर्तातूनच आम्हाला उच्च
 शिक्षण मिळाले.

(७) उच्च शिक्षण ही शब्दमहती आपण फार वेळा योजतो पण तिचा
 अर्थ काय आहे हे आपल्या ध्यानात येत नाही थोर शिक्षणशास्त्रज्ञ या
 वावर्तीत काय म्हणतात याचा सर्वांगी प्रपच करण्याचे हे स्थळ नव्हे. पण
 प्रचीतीने ही गोष्ट वळते केवळ नेमलेल्या पुस्तकाचे विवेचन हाच अर्थ
 घेणे बरोबर नाही पण याचाहि अर्थ असा नव्हे की वाटेला त्या गप्पा मारणे
 म्हणजे उच्च शिक्षण उच्च शिक्षण हे की जे जीवनविषयक दृष्टिकोण
 पसर करते, अस्फुट गतीचा विकास करते, अष्ट प्रकारची संस्कृति निर्माण
 करते विचारांना चालना देऊन त्यातून नव्या कल्पना निर्माण करणे हे

उच्च शिक्षण किती तरी प्रकारची मुल्ले मुली आणि तीव्र वेगवेगळ्या परातली महाविद्यालयात येताना प्रत्येक त्या संस्थांना मनाला आवाहन करील अशी विचारमरणी प्रतिपादन करी व विद्यापीठांना कार्यप्रवृत्त करणं हे कार्य अवघड आहे माटे वर्गात कार्याच्या अभिनव कल्पना मांडीत आपल्या देशाच्या विविध कार्यविभागाची जेळवण करून देत स्वातंत्र्याच्या लढ्याचा आचरण करून घेण्या विविध मार्गांची मार्मिक चिकित्सा करीत व स्वातंत्र्यासाठी प्रेरणा काय करणं हे सांगत सामुदायिक शानमंडळे ही तर माट्याची प्रिय कल्पना या कल्पनेच्या बळावरच 'विज्ञानबोध' 'मानसिक' आणि लवकरच प्रसिद्ध होणारा 'हिंदुत्वाचे पुनरुत्थान' हे ग्रंथ तयार झाले या कार्यातून नवे लेखक महाराष्ट्राला मिळाले सामुदायिक जनार्जन या कल्पनेतून प्रत्यक्ष लढनाचे बडे आणि संपादनाची शास्त्रीय पद्धत जिझासूना लाभली माट्याचा विद्यार्थी शब्दप्रामाण्यावर कोणताही विधान पत्करणार नाही त्याच्या मनात निवड शक्तीची जोपासना आढळेल जीवनातील सक्कळाळी तो डगमगणार नाही आणि शेवटची व सर्वात प्रमुख गोष्ट म्हणजे तो आपल्या चारिण्याला सदैव अकरूकित राखील हे सर्व माट्याच्या सद्वासात अनेकांनी मिळवले यालाच उच्च शिक्षण म्हणणं मुळीच अयोग्य होणार नाही

(८) जी गोष्ट वस्तूवाची तीव्र लेखनाचा 'असृष्टा'चा प्रश्न हा ग्रंथ त्या विषयावरचा पहिला आणि अखेरचा शब्द आहे अनुभवलेली दुर्दैवी पाना पानातून प्रकट होऊन आपले हृदय सागत आहेत विज्ञानबोधाची प्रस्तावना म्हणजे माट्याच्या दृष्टिकोनातील अलौकिक पैलू आहे माटेंत लिहित साहित्य लिहायला लागले त्याला कारणीभूत देखील त्याचे विद्यार्थ्यांचे पालन पण लिहित साहित्यात किती वेगाने त्यांनी लोकप्रियता मिळविली याची साक्ष उपेक्षिताचे अंतरंग, अनामिका, आपआपले हितगुज, रसवताची नाम कथा ही पुस्तके देतील या केळकराच्या गणपद्यावरील अभंगाच्या अनुशेधाने माट्यांनी केलेली वाङ्मयान चारमक चटका लावणारी आहे जे जीवन त्यांनी अनुभविले त्याचाच पडसाद वाङ्मयात उमरला अर्थात् कृत्रिमतेचा प्रश्न त्यात उद्भवत नाही शिवाय लालन साईयात देखील त्यांनी सामाजिक दुखानाच वाचा फोडली त्यामुळेच त्यांनी निर्मिलेली

पात्र आपआपल्या वर्गाची बऱ्या बद्दाली उच्च रागाने सांगताना दिसतात. माट्यांनी त्यांचे अंतःकरण ग्रथम ओळखले. दुःखे समजावून घेतली आणि त्यांचे गान्धारणे त्यांच्याच उत्तनटत्वाने जगापुढे मांडले. हे स्वरान करीत असता नाच यातूनच सुद्धा चित्तनात्मक निव्वघहि निर्माण झाले. ' माझे मनोगात्र्य ' हा गद्योद्गार माट्याच्या शुद्ध ध्येयवादी मनाची ओळख करून देतो. ' सगर्जावुन ' ' विन्या ' ' देवकाई ' हीं वाङ्मय-सृष्टीतलीं पात्रे अने काव्या कायमची स्मरणात राहतील ! परंतु माट्याच्या वाङ्मयाचे सविस्तर रसग्रहण करणे या ठिकाणी प्रस्तुत नाही. आविष्काराच्या या एका प्रकाराचे ओझसते दर्शन व्यक्तित्वाची ओळख स्पष्ट व्हावी म्हणून घेतले.

(९) ' विद्यार्थी हेच माझे खरे मित्र आहेत ' हा उद्गार माट्याच्या परिचिताना अपरिचित नाही. आणि शेवटपर्यंत हा बाणा त्यांनी चालविला आहे. कोणताही गरीब विद्यार्थी येतो, माट्यांनी त्याला मदत केलेली आहे. गुणी विद्यार्थ्यांच्या गुणाचा त्यांनी उपयोग करून घेतला, त्यांना उत्तेजन दिले. कै. श्रीनिवास पाटणकर याची नुसती आठवण झाली तरी त्याचा जीव तगमगतो प्रत्येकाच्या ते आपले जवळचे मित्र वाटतात. याचा प्रत्यक्ष अनुभव फॉलेनमधून निघालेल्या सदर्लीच्या वेळी फार आरंभ पुरंदर, बनेबर, धेडर, अरणेश्वर, लोणावळा, जुन्नर इ. ठिकाणी त्यांनी केलेली मनोगतें डोळ्या-पुढे उभीं राहतात. अशा ठिकाणी ते स्वतः बऱ्या सविस्तर हकीगतें सांगत. तशीच विद्यार्थ्यांच्या जीविताची संपूर्ण माहिती मिळवीत द्रव्यार्जन करून गरिबीने विद्या करणाऱ्या विद्यार्थ्यांचे त्यांना रितभण घन्यता पाटे. पुरंदरवर एका उच्च ठिकाणी उभे राहून त्यांनी समोर पसरलेल्या महाराष्ट्राचे इतके उत्कृष्ट वर्णन केले की, आमच्या सदर्लीतले एक माननीय प्राध्यापक म्हणाले, ' माटे, तुमचे आजचे वर्णन ऐकून मी सहजाने झालो होतो ! ' घरहूत आणि मराठी वाङ्मयाचा दीर्घ व्यासंग आणि चिंतितपूर्वक विचार करणाऱ्या त्या प्राध्यापकाच्या उद्गाराला फार मोठा अर्थ आहे. तीच गोष्ट किराव्याची. ' फिरणे ही आमची एक सत्ता ' असे माटे नेहमी म्हणतात. माट्याच्या दरोबर सध्याकालीं सहज वरजे हे एक लोभनीय आकर्षण आहे. नानातन्त्रेच्या निषयावर ते मार्मिक बोलतात. आणि फिरणे सपत्यावर घसून म्हणतात, ' आज फार मोठेच नाही ! '

(१०) ' अकरा जे' या कालखंडाचा योगायोगाने वाङ्मयात करुण मधुर संज्ञेत प्राप्त झाला आहे. प्रा. माटेच्या महारियालयीन काव्याची ती मुखमंद जे गपली. पण स्मृति नष्ट होणे कठाल महाराष्ट्राचा भोर शिक्षक परंपरत त्याचे स्थान फार मोठे अहे. म्हणूनच मी मुखमंदीस म्हटलं, ' एक भोर शिक्षक आणि कमवाळ मित्र ' आम्हांला लाभला प्रा. माटेच्या व्यक्तिवाचें क्षणदर्शन होऊन त्यातु निर्माण होणाऱ्या निशुद्ध आनंदाचा प्रत्यय माझ्या मित्रांना लाभला तरी ना लेखनाचें सार्थक झालं अमें मी आनंदानें मानीन

प्रा. माटे : : : ७

जेम्स जॉन स्वेन, बी ए , फर्स्टीस ऑ

काव्याची व्याख्या करताना प्रा. माटे यांनी एके ठिकाणी म्हटलं आहे की, काव्य हें इतकें विविधाङ्ग असलें की एका व्यक्तीला एकाच वेळेला त्याचें समग्र दर्शन घडूच शकत नाहीं एखाद्या हिचाप्रमाणें त्याला अनंत स्थूल आणि सूक्ष्म पैलू असतात व्याख्या करावयास निघालेला कवि किंवा रसिक याच्या अल्पबुद्धीला त्यातला एखादाच पैलू दृग्गोचर होतो व त्या पैलूच्या दर्शनानें दिवून जाऊन भावझा रसिक त्या एका पैलूचा काव्याची व्याख्या समजून लागतो प्रा. माटे यांच्या बाबतीत माझे थोडेस त्या भावझा रसिका सारखें झालें आहे असं मला वाटतें. किंबहुना, एखाद्या विशाल वस्तूचें समग्र दर्शन त्या वस्तूपासून मर्यादित तत्वावर असलें म्हणजेच होतें, त्या

निदान वस्तूच्या अगदी जवळ येणाऱ्याला त्या वस्तूचे सामग्र्याने दर्शन होणे केवळ अशक्यच असते त्याच्या दृष्ट्याच्या टप्प्यात त्या वस्तूचा एखादाच भाग त्रेतो प्रा मते याच्या दृष्ट परिचयाचा लाभ मग झाल्यामुळे माझ्या दृष्टीला त्याच सोर व्यक्तिमत्त्व (Personality) येण स्वाभाविक आहे असे इतरांना वाटेले पण पोटाच्या मुगला तरी जापरत्या पित्याच समाजातील स्थान कुठे ठाऊक असते? येवढे मात्र तर काँ, त्या एखाद्या भागाचे दर्शन मात्र त्यास दुरुन वध्या वापेला अधिक उपार्थतेन होत

गोरेसराच्या सान्निध्याचा, त्याच्या दृष्ट परिचयाचा लाभ वरून घेण्याची मणि मॅलेजमधील मुलागा आम्हा मुलीपेक्षा नेहमीच जास्त भिळते आणि सर्वे होणे हे नैसर्गिकहि आहे परंतु आमच्या बापूच्या-हो, मी त्यांना 'प्रा मते' या औपचारिक प्रावाने के हाव सगोपीत नाही मग या लेखात तरी तो औपचारिकपणा मी ओढून ताणून का आणू? इतरांचे ते 'प्रा श्री म माते, एम् ए' असतील, पण आमचे मात्र ते 'आमचे बापू' आहेत—आमच्या बापूच्या वावतीत मात्र वरील नियम लागू पडण नाही बापू-यापाशी 'हा मुलगा', 'ही मुलगी' असा पारितोषेद कधीच नव्हता यामुळे आम्हालाहि यांच्याशी मनमोकळेपणाने वागायला कधीच हरकत वाटली नाही बापूच्या मनाच्या या औदार्यामुळेच बापूच्या सान्निध्याचा लाभ घेण्याचा, त्याच्या प्रेमळ सहचारात वागण्याचा, त्याच नाना प्रकारचे नवे सामाजिक राजकीय निषार ऐकण्याचा, त्याच्या घरी इकान जाण्याचा, बापूच्या घरातील कौटुंबियाशी निकट संबंध घेण्याचा, या आणि अशाच कितीतरी अमूल्य गोष्टींचा लाभ मला घेता जाला यावरून स्वतःला किती भाग्यवान् समजते हेच मला केव्हा केव्हा समजत नाही

मी बापूंना प्रथम पाहिल तेव्हा मी 'एफ् बायू'ला होत आमच्या वगावर लाचा पडिला तस होता ते दा आमच्या वगात प्रसिद्ध होत असतानाची त्याची मूर्ति अजूनहि मला स्पष्टपणे आठवते बापूची ती उच्च, वाट आणि भरदार शरीरयात्र, तो जु या पदतीचा लाब कोट, काळी उच्च गेरी, पायात भोव आण घूट, हातात एक मोंटी छत्री, त्या भरदार मिशा, गर्भात परतु विविध उध चदरा, त्याच्या चमकदार लहानगा डोळ्यातून व्यक्त होणारे त्याच्या बुद्धिमत्तेचे तेज, त्याच्या स्वावदार चालण्यातून कुडा प्रकट होणारी त्याची तात्पर

वृत्ति आणि स्वाभिमान,—ही सर्गि वागीश्वरीच वैशिष्ट्ये मी वापून अगदी प्रथम पाहिले तेव्हा माझ्या दृष्टियन्तून सुटली नाहीत

‘शकार’ मधून प्रसिद्ध झालेले त्यांचे ‘उपेक्षितांचे अंतरंग’ मी वम पार वाचीत जाले होते. वापूंचे मी वाचलेले न पाहिले लिखाण होय ! त्या वेळी मला वाटत, मी गहावीत जिवा मॅट्रिकच्या वर्गात असेन ती त्याची लेख माला आगदी सारित्रण मोठ्या आवडीने वाचीत असू—परंतु आमच्या दुर्दैवाने ती आम्हाला पुस्तकी वाचावयास मिळाली नाही ! आमच्या त्या छोट्याशा गावात ‘शकार’ साप्ताहिकास पच दोनच गिन्हाइकें—एक गा.चे वाचन भदिर व दुसरे भागही !—असल्यामुळे आमच्या गावच्या एज्जाने ती अक मागण्याचे बंद करून टाकले ! परंतु त्या पाचसहस्र लेखांच्या वाचनामुळे मात्र प्रा. श्री. म. माटे याच्याविषयी माझे मत त्यांना न पहाताच पार अनुकूल झाले आणि मॅट्रिकची परीक्षा सफलपार पुण्याच्या सरपंच रामभाऊ कोल्हात नाव घालण्याचे ठरले, तेव्हा प्रा. माटे याच्या हाताखाली शिकवण्यास मिळणार या कल्पनेचा सूक्ष्मसा आनंद माझ्या मनाला झाला. वापूंचा आमच्यावर झालेला अगदी पाहिला तास !—त्या तासाला त्यांनी काय व्याख्यान दिले हे मला जात आठमत नाही—परंतु त्याच्या निदृष्टाप्रचुर व्याख्यानाला विनोदाची तारोक्त विनार असल्यामुळे वर्गात हास्याचे फारसे मधूनमधून सारखे उडत होते. मुलांना इतत खेळत, त्याच्या नकळत, त्याच्याशी गप्पागोष्टी करीत ज्ञान दग्याची जी ज्ञानदानाची भावुनिक पद्धति आहे ती वापूंनी आत्मसात केली आहे हे पाहिल्याच दिवशी मला अगदी तीव्रतेने जाणवले. त्यामुळे तास सफल्यावर आमची मने नेहमीप्रमाणे कोमेजून न जाता प्रसन्न शर्यासारखी वाटली आम्हाला ! वसतिगृहात आल्यावर माझ्या ग्रंथाला मी त्या दिवशीच्या व्याख्यानानाल्या सान्या गमती थोड दिव्य माठ लावून सांगितल्या जिने ‘इन्विजि कॉम्प्योझिशन’ घेतल होत तरी प्रा. माटेयाच्या तासाला ती त्यानंतर नियमितपण येऊ लागली

कॉलेजात एफ्. वायू व इटर ह्या दोन वर्षांन वर्ग फार मोठे असल्यामुळे प्रोफेसर आणि विद्यार्थी यांचे एकमेकांच्या सनिध येण्याचे प्रसंग पारच कमी येतात ‘प्रजा राजा’ ओळखत पण राजा मा. प्रजेला ओळखीत नाही’ ही म्हण कॉलेजच्या पहिल्या दोन वर्षी तरी निश्चय खरी असते.

मात्र ज्युनिअर बी.ए. ला जाल्यार आमच्या All Marathi च्या छोट्याशा ! म्हणजे ११० मुलामुलींच्या-वर्गात बापू जेव्हा पदव्या दिवशी जाले तेव्हा त्यांनी प्रत्येक विद्यार्थ्यात नावें निचरली. परंतु नंतर त्यांनी 'इटरला क्लास कोणाला मिळाला ?' असा प्रश्न करून आमच्याकडे अपेक्षेने पाहिले. आमचे साऱ्याचे चेहेरे त्या क्षणी पाहण्यासारखे झाले एक विद्यार्थी जाणि एक विद्यार्थी नी नम्रपणाने उभी राहिली. तेव्हा बापू आम्हा विद्यार्थ्यांना उद्देशून जे बोलले ते मी कधीच विसरणार नाही. "हं अस होत पहा तारे 'यर्ड क्लास' लोक येतात मराठीला, खागळीं हुपार हुपार मुळ जातात सायन्सकडे, किंवा History Economics मध्ये, मराठीच्या वाटचाला देतो गाल्ल ! " ही बापूंची वाक्ये आमच्या अगदी जिद्दाची लागली. पण बापूंचे तरी वाय चुकलें होतें त्यात ?-तरच नव्हत का बापूंचे म्हणणे एका दर्शनाला-पण, बापूंची टीका आमच्या अभ्यासाला मारक ठरली नाही उलट, त्या दिग्दर्शक माझ्या मनात ह्या बी. ए. च्या परीक्षेत उत्कृष्ट प्रकारचे यश मिळवून बापूंचे शब्द खोटे ठरविण्याची ईश्यां उत्पन्न झाली ! ते असो

× × ×

बापूंची वर्गातली शिस्त कार कडक असे वर्गात कोणाजवळ पुस्तक नसले तर बापू भोड्या मित्रिलपणे म्हणत, " का पुस्तक का नाही ! तुम्ही पुढच्या वर्षी पुस्तकें घेणार आहात. " बापूंच्या या कडक शिस्तीवरून मला मी ज्युनिअरमध्ये असताना घडलेल्या एका प्रसंगाची आठरण झाली. आम्हा ज्युनिअरच्या विद्यार्थ्यांना बापू व्याकरण शिकवत. व्याकरणासारखा द्विष्ट अन् कटाळगणा विषय ! पण बापूंच्या जिद्दाप्रावरून येताना तो द्विष्टपणा आणि कटाळगणेरणा पार गिरपळून जायचा. आणि आश्चर्य म्हणजे, व्याकरणाला तस हा आम्हा सर्व विद्यार्थ्यांचा आवडता तास होता ! परंतु किती झाले तरी आम्ही ज्युनिअरची वेरें ! सर्व-या सर्वे तासाना हजर राहण्याची बुद्धि ज्युनिअरच्या वर्षी होण हें अस्वभाविक नव्हत का ? आधीच आमच्या ज्युनिअरच्या मराठी मगला दहावारा मुल-त्यात हजर असायची सहातात ! एवढा बापू म्हणाले, प्रत्येक दिवशी मी बघतो, दसरोज आपलीं निराळींच मुले दिवतात तुमच्या वर्गात ! कर्म का जमेना, कुडकी का असेनात, मग आठ मुल मात्र दसरोज हजर असतात ! " अर्थात् याता कारण बापू नसून

आमच्या ठिकाणी असलेली 'ज्युनिअररणा'ची निष्काळजी वृत्तीच होती हे निराळें सांगायला नको. एक प्रसंग मला नेहमीच आठवतो. इन्टरकॉलेजिएट स्पोर्ट्स सुरू होते तेव्हा वसली मॅच होती ती आठवत नाही, पण इन्डिअन शचा तास संपून आम्ही सारेजण 'रमाबाई हॉल' पाशी नेहमीप्रमाणे बापूची वाट पाहून उभी होतो. इतक्यात कुणीस सांगितलं, "जाताच मॅच सुरू झाली आरग जाऊ या मॅच घेयायला!" शास्त्र. एकाने दूध काढली! बापूचा तास बुडरिंग्याची लहर आम्हाला कधीच नेत नसे. पण त्या दिवशी आम्हाला काय वाटलं कुणास ठाऊक? आम्ही सारेजण, बापू येण्याचा आत मॅच पहायला पळून गेलो. त्या दिवशी दोषट्का तास बापूचा होता. ज्युनिअर अर व सिनीअर दोन्ही वर्गचा मिळून-तासाला आल्याबरोबर बापू म्हणाले, "आज दुसरा तास कुणी बुडयला!" आम्ही सारी छूपचाप. "मी ज्युनिअरच्या विचार्यांना बोललोय. त्यान तास बुडयला त्यान उभ राहा!" आम्ही सारी खाली मान घालून उभी राहिलो. बापू त्या दिवशी आम्हाला छूपच बोलले. त्याचा आराज चढला होता. मान कामचे अपराधी बरेच पळून ते दोषटी मृदुपणाने म्हणाले, "मला विचारून गेला असता तर मी तुम्हाला 'नाही' का म्हणल असत? शिस्त नाही तुम्हाला! आणि तास संपल्या नंतर ते पुन म्हणाले, 'आज मी बोललो याच कोणी वार्ड बादून घेऊ नका. मी जे बोललो ते तुमच्या हितासाठीच बोललो. जर कुणाला माझ बोलण लागल असेल तर सभा करा मला.'"

त्या दिवशी बापूच्या एका नव्याच स्वभाववैशिष्ट्याचें आम्हाला दर्शन झालें. ते म्हणजे त्याच्या स्वभावातील सौजन्य आणि प्रेमळपणा! बापू इतरांना कसे वाटतात हे मला सांगता यायच नाही परंतु 'बापू प्रेमळ अहेत' हे माझ विधान बाबून मान काही वाचकाना तरी घका वसल्या शिवाय राहणार नाही! ही बापूची खोटी स्तुति करते असहि ते स्वतः शी म्हणतील पण लेखाच्या सुरुवातीला मी म्हणल जादे ना की, एखाद्या व्यक्तीच्या आपण अगदी जवळ गेलों, म्हणजे दुसरे त्या व्यक्तीकडे पाहणाऱ्याला तिच्या स्वभावातील जी सूक्ष्म वैशिष्ट्य दिसत नाहीत ती त्या व्यक्तीच्या जवळ जाणाऱ्याला व त्या व्यक्तीकडे निव्हाळ्याने पहाणाऱ्याला दिसतात. बापूंनी वीस वर्षे अविश्रान्त केलेले अष्टयुता निवारणाचें कार्य.

त्यांनी आजवर निर्माण केलेली मराठी वाङ्मयातील अमूल्य रत्ने, त्यांनी आजवर निर्माण केलेली प्रभावी व्याख्याने इत्यादि माण्याची कामगिरी ममाचाऱ्या दृष्टीसमोर आलेली आहे जगाला प्राध्यापक श्रीपाद महादेव माटे म्हणजे त्याच सामाजिक कार्य + त्याचे अमर्याद लेखन + त्याची व्याख्याने + इ पण माझ्या दृष्टीला माटे हे या स्वस्पात पडले नाहीत प्रा माटे ही 'व्यक्ति' माझ्या दृष्टीस पडली आणि म्हणूनच मी स्वतः ग भाग्यवान् समजते प्रा माण्यांना त्या या मैनावती मधुप्रमाणेच मी 'बापू' म्हणून हाक मारत, तेव्हा मैना मधूची मी बहीणच आहे ही भावना माझ्या मनात सदैव जागृत असते बापूंचे घर हे मला माझे हक्कचे घर वाटते, आणि त्यांच्या प्रेमळ सांनि याचा लाभ मी मनसोक्त घेत 'आमचे बापू' म्हणून माण्याचा उल्लेख करताना माझ्या मनात एका अभिमानाची सूक्ष्म छटा तरळत असते बापूंना 'आमचे' म्हणण्याच भ ग्य मला लाभलं हे अभिमानास्पद नाही अस कोण म्हणलं? बापूंच्या प्रेमळ अंत करणाचा प्रत्यय आणून देणारे किती तरा प्रसंग हा लेख लिहिताना माझ्या मनःक्षुप्तते सरकत आहेत ते सारे लिहित बसले तर एक माठा ग्रंथच होईल अशी भीति वास्तव पण दोन प्रसंग लिहिण्याशिवाय मात्र मला राह्यत नाही

मी 'शानिअर'ला असताना एकदा बापूंकडे अभ्यासातल्या काही घाका विचारायला गेलं होतं त्याच वेळेला रस्त्यावरून एक भाजीवाली चालली होती बापूंना रिडवॉतून ती भाजीवाली दिसली तिच्या टोपलीत रूपा कोयंबीर होती बापूंनी लागलीच घरात दारावर कोयंबीर आल्याची बर्दा दिली कोयंबिरीबद्दल त्यांनी दाखविलेली उन्मुक्ता पाहून मला थोडा विस्मय वाटला अन् मी लागलीच त्याच्य चवळ मास आश्चर्य व्यक्तहि केला त्यावर ते म्हणाले, "त्याच अस आ- आम य मधूला कोयंबिरीची भाजी फार आवडते" त्यावर "रार की काय, मल मुदा कोयंबिरीची भाजी फार आवडते" अस मी एकदम म्हटलं ह्या प्रसंगाला बरेच दिवस गेले एक दिवस कॉलेज संपून मी बसतिथळाकडे जाण्यास निघालं हातें बापू त्याच बाजूने चालले होते मला पाहताच एकदम आठवल्यासारखे करून ते म्हणाले "आज दुपारी आम-वाकडे ये आज तुम्ही आवडती कोयंबिरीची भाजी केला आहे ती खावला ये मुद्दा मुर्खना रोमिडन्तीत

तुमच्या आगडीचे पदार्थ कोण करून घालणार ? ” बापूचे हे उद्गार ऐकून मला काय घाटलं तें मला सांगता येत नाही बापूचें तें अगत्य, त्याच्या अतःकरणातली ती आस्था पाहून माझ अतःकरण कृतकृतेन भरून आलं !

नू तो दुसरा प्रसंग ! आमची बी ए ची परीक्षा दोनच दिवसावर आली होती. अभ्यास चांगला झाला असला तरी विद्यार्थ्यांच्या अतःकरणात किती विलक्षण खळबळ चालू असते हे विद्यार्थी झाल्याशिवाय कळावचें नाही. विद्यार्थ्यांचे मन हळुवार झालेलें असतें फार नू एखाद्यानें जर त्या नाजूक मन स्थितीत, “तू काय पास हाणार ? त्याला फार निराळे विद्यार्थी लागतात ” अशा प्रकारचे उद्गार काढले तर त्या विद्यार्थ्यांची काय स्थिति होत असेल हे अनुभवाशिवाय जाणता येणार नाही ! हा विचित्र अनुभव माझ्या घाट्याला बी ए ची परीक्षा दोन दिवसावर राहिली असताना एका मी नीं आणून दिला. मी दुसऱ्या दिवशीं आमच्या बापूकडे गेलें. मनात निराश विचाराचें कोलाहल माजलें होतें. मी तें सारें काहूर बापूजवळ व्यक्त केलें आणि शेवटीं म्हणून, “आशीर्वाद मागायला आलेयू मी तुमचा ”

बापूना गव्हिरून आल, “एका का-माझ्या दोनही हातांनीं आशीर्वाद देवों मीं तुला ” बापूनीं दोही हातांनीं दिलेला तो आशीर्वाद-मग अत्यानंद झाला. माझ्या नेत्रातून आनंदाभू वाहू लागले. बापूनीं मला अतःकरणपूर्वक आशीर्वाद दिला ! त्यांनीं माझें सान्त्वन केलें, माझ्या मनातील निराशाननक विचार काढून टाकले आणि मला उत्साह नू घेर्ये दिलें ! माझ्यापुढें असेलें तें लहानसें घ्येय गाठायला प्रेमळ पित्यानें ना उत्साह दिला असता तो बापूनीं मला दिला ! तो प्रसंग माझ्या अतःकरणावर कायमचा कोरला गेला आहे ! बापूच्या त्या उग्र मुद्रेच्या आढ त्याच कोमल अन् प्रेमळ अतःकरण दडलेल आहे, नारळाच्या खडबडीत, टणक कवचाच्या आत नाही का मृदु, दुसऱ्याला, पादरें शुभ्र खोत्रें असतें ! आमच्या बापूंचेहि तसें आहे जगदी ! बापूच्या प्रेमळ अतःकरणाची ज्यांना प्रचीति आला ते सरोसरच भाग्यवान् आहेत हे जें मी म्हणून तें खोत्रें नाही !

बापूचें एखाद काम केलें कीं, बापूना पारच हर्ष होतो आणि त्या उपकाराचें ओझे बापूना इथकें हातें कीं, कितीदा तरा ते म्हणतात, “परच फार थागल केलस,” किंवा “Thanks मानायला पाहिजेत मी तुम्हे -” त्याचें असे

चार पाचदा म्हणून शालें कीं, मी बापूंना म्हणते, "बापू तुमच्या मधून तुमचा काम केव्हा असतं तर तुम्ही जसेच आभार मानले असते का त्याचे ?" यावर बापू मनमोहनेशानाने हसताने खून म्हणतात, "बराय बुवा परत घेतो आम्ही आमचे Thanks मग तर सात ?" व त्यांनी ते परत घेतले कीं मला समाधान वाटत कर ।

बापूंच्या स्वभावातल एक वैशिष्ट्य मात्र मोठ गमतीच आहे मोठ्या लोकांच्यासुद्धा काही काही छोट्या गोष्टी असतातच कीं । आमचे बापू फार विसरपोळे आहेत विद्यार्थ्यांची नावे, पुस्तकाचा नावे, लेखकाची विधा पानाची नावे कधीच त्यांच्या स्मृतीत म्हणून राहत नाहीत । आम्हा विद्यार्थी नीमपे 'बापूंचा विसरळपणा' हा एक गमतीचा विषय असे, बापू कोणती गोष्ट विसरतील पाचा काही नेमच नसे मी छानिअरला असताना ते आम्हाला 'पाठ'ची तीन पुस्तके व ऑनर्सचा कालखंडाचा पेंपर शिकवीत त्यावर नेमलेली पुस्तके व पासची तीन पुस्तके गा-या याया बापूंना आम्ही कितीदा करून दिल्या असतील याचा गणतीच नाही, पण त्या याचाच बापू कुठे तरी विसरायचे ! आणि दरोज तास सगल्यावर आम्हाला विचारायचेच, "उद्या तास कोणता ?" मुझनी 'ऑनर्स'चा म्हणून सांगितल्यावर "म्हणजे पुस्तक कोणचे शिकवायचे ते सांगा" असा बापूंचा पुढला प्रश्न ठरलेला असायचा । कारण, पासच्या आणि ऑनर्सच्या पुस्तकाचा थोटाळा, ती सारी पुस्तके शिकवून शाली तरी आमच्या बापूंचा हातच असे ! आम्ही मुलमुल जमलो कीं बापूंच्या विसरळपणाबद्दल आमच्यात हास्यविनोद शाळे नहीत असे छचितच होई

मान बापूंच्या शिकविल्यावरून निहाये तितकं थोडेच आहे, बापू शिकवीत असताना बसोत नेहमीच शान्तता असे, पण बापूंनी एखादा मार्मिक विनोद केला कीं, सगळं यम हास्यानें हादरून निघे मी इतरला असतानाचा एक गमतीदार प्रसंग मला आठवतो, बापूंनी विनोद केला कीं मुलें मुलांचे हसत नसत तर त्याबरोबर 'स्टॅपिंग'ही करीत एकदा थोडेसे गायारत्यासारखे करून ते म्हणाले, "विनोद शाल्यावर तुम्ही हसता हे टीक आहे पण हातपाय काय झाडता ?" यावर पुन एकदा 'स्टॅपिंग' झालच ।।।

आम्ही ज्युनिअरला सगळा आमची 'मार्टी' रग्गची ट्रिप निघाली त्या वेळेस बापू दिपला आळ नाहीत ते फा जाले नाहीत पाच अनून

सामुदायिक अभ्यासपद्धतीचा एक प्रयाग : ८

शं. गो. साठे

‘महाराष्ट्र सांख्यिक’ हा ग्रंथ सन १९३३ च्या फेब्रुवारीत प्रसिद्ध झाला. हजार पानांच्या या ग्रंथाचे संपादन प्रो. धों. म. माटे यांनी केलेले आहे. ‘मराठी वार्षिक ज्ञानसंग्रह’ हे जे दुसरे भाग या ग्रंथाला दिलेले आहे त्यावरून दरवर्षी पुरवणीवजा एक छोटे सांख्यिक प्रसिद्ध करण्याचा संघादकांचा विचार होता असे स्पष्ट दिसून येते; व त्याप्रमाणे १९३४ साली व १९३५ साली दोन छोटी ‘सांख्यिके’ निघालीहि, त्यानंतर मात्र हे वार्षिक प्रकाशन बंद पडले. त्याचे कारण असे की, पहिले मोठे ‘सांख्यिक’ तयार झाले त्याचा सगळा खर्च टिळक-स्मारक-मंदिर व टिळक-पर्स फंड या संस्थांनी सोसला. टिळक-स्मारक-ट्रस्टने चार हजार रुपये व टिळक पर्स फंड ट्रस्टने दीड हजार रुपये ग्रंथरचनेसाठी दिल्यामुळेच हजार पानाचा एवढा मोठा ग्रंथ तयार होऊन, तीन छापखान्यांत छापला जाऊन, अवघ्या बारा ‘महिन्यात प्रसिद्ध झाला. नंतरची दोनहि छोटी ‘सांख्यिके’ मात्र प्रो. माटे यांनी केवळ एकट्याच्याच आर्थिक जबाबदारीवर प्रसिद्ध केली; आणि ‘वार्षिक ज्ञानसंग्रह’ व त्या ज्ञानदानापासून होणारा ‘वार्षिक द्रव्यसंग्रह’ या दोहोंचा खिशाळा पावडण्याइतका मेळ बसत नाही असा अनुभव आल्यामुळे, त्यांना हा आवडता उद्योग, तीन सांख्यिकानंतर नाइलाजाने आखडता धावा लागला. असो. या तीन ‘सांख्यिका’ पैकी १९३३ साली प्रसिद्ध झालेल्या पहिल्या मोठ्या ‘सांख्यिका’ पुरतोच माझ्या लेखाची मर्यादा आहे. दरवेळी ‘पहिले सांख्यिक’ किंवा ‘१९३३ चे सांख्यिक’ असे लिहावे लागू नये म्हणून हा खुलासा केला आहे.

प्रो. माटे याचें नाव 'सपादक' या नात्याने ग्रंथाची निगडित आहे. अर्थात् माहिती गोळा करणे, ती तपासून घेणे व योग्य जागी, योग्य स्वरूपात तिचा ग्रंथात समावेश करणे हे 'सपादन' कार्य तर त्यांना करावेंच लागलें, पण त्याखेरीज ग्रंथयोजना तयार करण्याच्या कार्याहि त्यांना लक्ष पुरवावें लागलें मराठी भाषेंत 'इयर बुक' (म्हणजेच 'सावत्सरिक') करण्याच्या या योजनेची इतक्या व्यक्तींचा सद्य आलेला आहे की त्या सगळ्यात प्रो. माटे याचें स्थान कोणतें याचा बोध केवळ 'सपादक' या शब्दानें होण्यासारखा नाहीं त्यासाठी ग्रंथयोजनेची आरम्भापासूनची थोडी हकीकत सागावयास हवी.

अथ १९३३ साली प्रसिद्ध झाला, पण श्री. वेळकरांनी प्रपाच्या सुचवातीस म्हटल्याप्रमाणें, "ग्रंथाची कल्पना सुमोर दोन वर्षांपूर्वी पुढें आली. प्रथम तिची चर्चा खाजगी रूपांने काहीं मित्रमंडळींनी केली" पण हवकरच या खाजगी चर्चेला सर्वांगानिक रूप आलें. ती टिळक याचें स्मारक म्हणून काही राष्ट्रीययोगी याद्वय प्रसिद्ध करित रहावें या टिळक-स्मारक ट्रस्ट कमिटीच्या हेतूस अनुसरून मराठी भाषेंत एक 'इयर बुक' करावें हीहि कल्पना कमिटीस सुचली, व सन १९३१ च्या वार्षिक बैठकीत तिने असा ग्रंथ करण्याची कल्पना वाचम केली. योजनेच्या प्रयत्न अमलबजावणीचें काम कमिटीने श्री. अण्णासाहेब भोपटकर याजवर सोपविलें व त्यांनी श्री. दा. वि. मोरले याचे विचाराने ती जबाबदारी पत्कीरली प्रत्यक्ष ग्रंथ तयार करण्याचें काम त्या दोघांनाहि हाती घेण्याजोगें नव्हतें म्हणून श्री. भोपटकर यांनी प्रो. माटे याचेसह 'महाराष्ट्र सावत्सरिक मंडळ' नावाचे एक मंडळ बनवून ग्रंथ तयार करण्याचें काम त्याचेवर सोपविलें. प्रो. माटे यांनी हें काम पत्करून ग्रंथ तयार केला.

यावरून असे दिसून येईल की, ग्रंथाची मूळ कल्पना निघाल्यावर, तिच्यावर चर्चा होऊन अनाघळणावळीतली ती अखेर प्रो. माटे याचे हातीं आली. या भयल्या काळात योजनेला थोडे स्वरूप आलें होतें. प्रो. माटे यांनी ग्रंथ रचनेची जबाबदारी स्वीकारल्यानंतर हें पूर्वीचें स्वरूप पुसून टाकलें व स्वतःच, कल्पनेप्रमाणें नवी योजना तयार केली, ग्रंथरचनेची स्वतःच पसत खरी पद्धति आणविली व मराठी 'इयर बुक' विपर्यायाच्या स्वतःच्या कल्पनेस मूर्त स्वरूप दिवें. 'मराठी सावत्सरिक' हा ग्रंथ म्हणजे प्रो. माटे याच्या

आम्हाला कोडेच आहे पण बोगसग पाठवूनही ते अलि नार्हीत या गोष्टीन आम्ही रागे विद्यार्थी बापूंस थोडे नाराज झालो होतो। मात्र दुसऱ्या वर्षी आमच्या टिपमध्ये बापूंनी अत्यंत उत्तम हा भाग घेतला, जिवला मीलड केले ते बापूंच्याच परी तयार केलेले होत। अर्थात् त्या श्रीगडाची त-वतहि वार्ही न्यारीच होती।

आमचा मागच्या वर्गाचा अभ्यास ज्यानुआरी अखेरपर्यंत संपवायचा अशा निश्चयाने बापूंनी मागच्या वर्षी शिक्षकांच्यास सुखात केली अर्थात् अभ्यास संपवायचा म्हणून वसा तरी संपवायचा हे बापूंच्या वाचर्तीव हाक्यच तद्दते शिक्षितांना बापू फारच रगून जात सर्वच विषयात आपन आ करण ओतून ते शिक्षित आम्ही सारे विद्यार्थीहि तल्लीन होऊन जात असू मोरोपताची 'वेदांगलि' शिक्षितांना वृत्तान्तकथा मन्धवचक्रा दिनी लागली' हा श्लोक शिक्षितांना बापू धनमर घालले त्याचा चेहरा अधिक गभीर झाला व त्यांनी म्हणले, "तर आहे हे वृद्धपणाची भजा दिवू लागली की माणसाच्या अंत करणाला नाना प्रकारच्या वेदा होऊ लागतात प्रत्यक्ष मृष्यु दारात उभा असतो, ती आख्या मगरमिठीत आपल्याला केला पकडेल याची निश्चिती नसते आपण म्हणतो, पण माणसाला मृयूच भय वाटत त्याच्या भोवताली असलेल्या व्यक्तींच्या प्रभावे पाश त्याच्या जीवाला जडलेले असतात, म्हणून मृयूचा पाश त्याला दु सह वाटतो " मग बापूंचे सगळेच शब्द नीटसे आठवत नार्हीत पण त्या दिवशांचा ताम मला फारच जाणवला होता। त्याप्रमाणे एकदा रामदासावर विवेचन करीत अस ताना त्यांनी आम्हा विद्यार्थ्यांना रामदासाच एक 'भावगीत' सांगितले " येथे का तू उभा रामा " हेंच ते माचगात होय। त्या भावगीताचे विवे चन बापूंनी इतक्या रसिरतेन आणि सहृदयतेने केले की, सारा वग तल्लीन होऊन गेला शेवटी बापू म्हणाले, " भक्ताची भक्ती पराकोटीला पोचली म्हणजे त्याला आपल्या देवाचीच रूप सगळीकड दिसतात। रामदासाचा मन विंड राममय झाला होता त्याला विटेवर उभा असलेला विटल दिसला नार्ही त्याच्या अंत करणात असलेला गमच त्यांना त्या विटेवर उभा अस लेला दिसला। रामदामी जैसा माल। तेना होई पदरीराज ॥ " केवढो हे असीम भक्ति। 'भावगीत' हा काव्यप्रकार आधुनिक आहे अथ

आपल्याला वाटते, परंतु पूर्वीच्या साऱ्या संतवाक्यांत या 'भावगीता'चे उत्कृष्ट नमुने पाडावयास सापडतात. भावगीत म्हणजे काय ? वर्ण्य विपयार्थी रामदासाइतकी सगळ्यात प्राप्ति होण—यापेक्षा अधिक स्वाविपयी धन होण अशक्य होय—हेंच खरें भावगीत ! ” बापूंचे सारेच तास मोठे मनोरंजक आणि उद्बोधक होत. आणि केव्हा केव्हा तर आमच्या अंतःकरणातल्या सुंदर तारा इतुवार हातानें छेडून वर वर्णित्याप्रमाणे भावनात्मक आनंद उपभोगावयास लावण्याचें सामर्थ्यहि बापूंच्या ओषवती नू प्रभावी घाणीत होतें !

या दोन घणोंत बापूंनी आम्हाला जी उच्च नू उदात्त विचारांची अगणित अमूल्य रत्ने दिली, आमच्या विचारात जी कान्ति घडवून आणली, प्रत्येक गोष्टीचा कार्यकारणभाव पाहण्याची जी संवय आम्हाला लाविली, निरनिराळ्या सामाजिक चालीरीतींची कारणमीमांसा करून त्याची उपयुक्तता किंवा त्याचे दुष्परिणाम पटवून देऊन आमच्या विचारांना जी चालना दिली—बापूंनी आम्हाला जें दिलें तें अनन्त आणि विशाल आहे ! एतक बापूंनी 'अनन्त हस्ता' नी आम्हाला दान केलें. आम्ही मात्र या दुवळ्या 'दो करानी' तें घेयास असमर्थ ठरलों !

सामुदायिक अभ्यासपद्धतीचा एक प्रयोग : ८

श गो साठे

‘महाराष्ट्र सावत्सरिक’ हा प्रथम सन १९३३ च्या फेब्रुवारीत प्रसिद्ध झाला हजार पानांच्या या प्रघावें संपादन प्रो. श्री म माटे यानीं केलेले आहे ‘मराठी वार्षिक शानसंग्रह’ हें जें दुर्दैव नांव या प्रघाला दिलेले आहे त्यावरून दरवर्षी पुरवणीवजा एक छोटी सावत्सरिक प्रसिद्ध करण्याचा संपादकाचा विचार होता असे स्पष्ट दिसून येतें, व त्याप्रमाणें १९३४ साली व १९३५ साली दोन छोटी ‘सावत्सरिके’ निघालींही, त्यानंतर मात्र हें वार्षिक प्रकाशन बंद पडलें त्याचें कारण असे की, पहिलें मोठें ‘सावत्सरिक’ तयार झालें त्याचा संगळा खर्च टिळक स्मारक मंदिर व टिळक पर्थ फंड या सहपानीं सोसला टिळक स्मारक ट्रस्टने चार हजार रुपये व टिळक पर्थ फंड ट्रस्टने दीड हजार रुपये प्रयत्नचनेसाठी दिल्यामुळेच हजार पानाचा एवढा मोठा प्रथम तयार होऊन, तीन छापणाऱ्या छापला आऊन, अवघ्या बारा ‘‘ महिन्यात प्रसिद्ध झाला नंतरची दोनही छोटी ‘सावत्सरिके’ मा प्रो माटे यानीं केवळ एवढ्यांच्याच आर्थिक अश्र्वबदारीवर प्रसिद्ध केले आणि ‘वार्षिक शानसंग्रह’ व त्या शानदानापासून होणारा ‘वार्षिक द्रव्य संग्रह’ या दोहोंचा लिखाण फलवडग्याहणाने मेळ बसत नाही असा अनुभव आल्यामुळे, त्यांना हा आवडता उद्योग, तीन सावत्सरिकानंतर नाशला जाणारा उद्योग त्यांचा लागला असो ना तीन ‘सावत्सरिका’ पैकीं १९३३ सालें प्रसिद्ध झालेल्या पहिल्या मोठ्या ‘सावत्सरिका’ पुरतोच माझ्या लेखाची मर्याद आहे दरेवेळीं ‘पहिलें सावत्सरिक’ किंवा ‘१९३३ चे सावत्सरिक’ असे लिहावे लागू नये म्हणून हा खुलासा केला आहे ।

प्रो. माटे यांचे नाव 'सपादक' या नात्याने प्रकाशित आहे. अर्थात् माहिती गोळा करणे, ती तपासून घेणे व योग्य जागी, योग्य स्वरूपात तिचा प्रपात समावेश करणे हे 'सपादन' कार्य तर त्यांना करावेच लागले, पण त्याखेरीज प्रयोजना तयार करण्याच्या कामांही त्यांना लक्ष पुरवावे लागले. मराठी भाषेत इयर बुक (म्हणजेच 'साप्ताहिक') करण्याच्या या योजनेशी इतक्या व्यक्तींचा संबंध आलेला आहे की त्या सगळ्यात प्रो. माटे यांचे स्थान कोणते याचा बोध केवळ 'सपादक' या शब्दांनी होण्यासारखा नाही त्यासाठी प्रयोजनेची आरंभासमूहची थोडी हकीकत सामावयास हवी.

प्रथ १९३३ साली प्रसिद्ध झाला, पण श्री. वेळकरांनी प्रकाशास सुरुवातीस म्हटल्याप्रमाणे, "प्रकाशी कल्पना सुमारे दोन वर्षांपूर्वी पुढे आली. प्रथम तिची चर्चा राजगी रूपाने काही भिन्नमंडळींनी केली." पण स्व-वरच या राजगी चर्चेला सार्वजनिक रूप आले. ए. टिळक यांचे स्मारक म्हणून काही राष्ट्रीयवादी वाङ्मय प्रसिद्ध करीत राहिले या टिळक-स्मारक ट्रस्ट कमिटीच्या हेतूस अनुसरून मराठी भाषेत एक 'इयर बुक' करावे हीही कल्पना कमिटीस सुचली, व सन १९३१ च्या वार्षिक बैठकीत तिने असा प्रयोजनाची कल्पना कायम केली. योजनेच्या प्रत्यक्ष अंमलबजावणीचे काम कमिटीने श्री. अण्णासाहेब भोपटकर याजवर सोपविले व त्यांनी श्री. दा. वि. मोळगे यांचे विचाराने ती जबाबदारी पत्करली. प्रत्यक्ष प्रथ तयार करण्याचे काम त्या दोघांनाही हाती घेण्याजोगे नव्हते म्हणून श्री. भोपटकर यांनी प्रो. माटे यांचेसह 'महाराष्ट्र साप्ताहिक मंडळ' नावाचे एक मंडळ बनवून प्रथ तयार करण्याचे काम त्यांचेवर सोपविले. प्रो. माटे यांनी हे काम पत्करून प्रथ तयार केला.

यावरून असे दिसून येईल की, प्रकाशी मूळ कल्पना निघाल्यावर, तिच्यावर चर्चा होऊन अनेक वळणावळणांनी ती अखेर प्रो. माटे यांचे हाती आली. या मधल्या काळात योजनेला बरेच स्वरूप आले होते. प्रो. माटे यांनी प्रथ रचनेची जबाबदारी स्वीकारल्यानंतर हे पूर्वीचे स्वरूप पुसून टाकले व स्वतःच, कल्पनेप्रमाणे नवी योजना तयार केली, प्रकाशनेची दस्त.स पसत अशी पद्धति अप्रत्यक्षी व मराठी 'इयर बुक' रचणेच्या स्वतःच्या कल्पनेस मूर्त स्वरूप दिले. 'मराठी साप्ताहिक' हा प्रथ म्हणजे प्रो. माटे यांचा

सामाजिक दृष्टिकोणाचे आणि अभ्यास-पद्धतीचे एक प्रतीक आहे असे हि म्हणता येई.

या प्रयाची मूळ कल्पना श्री. वेळकरांच्या वाङ्मय सांगण्याची इत्साच अशी की, “ आज बाल व्याख्याते व प्रचारक हे दिवून फिरून लोकमत जाणून घेतात पण त्यानंतर ते सुशिक्षित हि केले जावे अशी अपेक्षा आहे. पण शिक्षणाला आधार माहिती व फिरून माहितीला आधार म्हणजे अनेक सदर्म ग्रंथ .. पण आधीच आमचे व्याख्याते व प्रचारक हे मध्यम शिर्षा-तले अर्थात् ही सर्व ज्ञानमापने स्वतःच मूळ वाळगण्याची ऐत त्यांना अर्धे शक्य नाही, म्हणून व्याख्याते व प्रचारक यांची अडचण लक्षात घेऊन, .. एखादा सकीर्ण सदर्म ग्रंथ तयार केल्यात तो थोड्या खर्चात मिळू शकेल व त्याने व्याख्याते व प्रचारक यांचे पुष्कळच कार्य होईल ” यातले तत्त्व मान्य करून प्रो. माटे यांनी तपशिलात मात्र पुष्कळच केरबदल केला. प्रो. माटे यांच्यापर्यंत पोचलेला मूळ तपशील असा की, हा सकीर्ण सदर्मग्रंथ निघात माध्यमाजोगा, डायरीवजा असावा, पण ग्रंथ तयार झाला तो मोठ्या आकाराचा आणि हजार पानाचा. मूळ कल्पनेचे हे विराट स्वरूप पाहिले की, एखाद्या डोंगरातल्या कपारितून निघणाऱ्या बोटमर घरेला घेवटी महानदीचे रूप येते त्याची आठवण होते. पण त्या महानदीचा उगम खरोखरीच सूक्ष्म असतो. त्या बोटमर घरेला घाटेत ठिकठिकाणचे झरे, ओढे, नद्या येऊन सहजासहजी मिळतात व तिचा विस्तार हळुहळू वाढत जातो. डायरीवजा ग्रंथ तयार करता करता वेळेवेळी नवीन कल्पना येऊन मिळाल्यामुळे प्रयाची पृष्ठे आणि आकार फुगत चालला असे झालेले नाही अर्थाचा हा विस्तार योजनेने झालेला आहे. सागलीस भरलेल्या महाराष्ट्र साहित्य संमेलनाच्या अध्यक्षपदावरून प्रो. माटे म्हणतात, ‘ गोष्ट सहजासहजी होणे आणि तीच योजनेने होणे यात फरक आहे आपल्या जीवितात योजनाराहित्याचा दोष फार मोठा आहे. ’ संपादकाने आलेख दिलेला चौकट सुगारून देऊन अखेर ग्रंथ त्याच्या आवाक्याबाहेर गेला असे झाले नाही, तर डायरीवजा प्रयाची मूळ कल्पना सोडून देऊन हजार पानाच्या प्रयाची कल्पना प्रो. माटे यांनी मुखवार्ताला योजून कायम केली व निला साप्ताहिक मंडळाच्या अध्यक्षीय समिती मिळविल्यानंतरच त्यांनी ग्रंथरचनेची जबाबदारी पत्करली. “ या

ग्रंथाची मूळ कल्पना होती त्यापेक्षा हल्ली तो 'पुष्कळच मोठा झाला आहे' या श्री. केळकर यांच्या अभिप्रायाचे मर्म यावरून वाचकांच्या चांगले लक्षात येईल.

प्रो. माटे यांनी ग्रंथाची पुष्टी जशी 'योजून' अर्थाचे निश्चित केली त्याप्रमाणेच प्रपरचनेला कालमर्यादा घातली. या ग्रंथाचे वेळी प्रो. माटे हे आपल्या सामुदायिक अभ्यासाच्या कल्पनेचा प्रत्यक्ष प्रयोग करून पहात होते असे दिसते. याच यानंतरच्या प्रयोगानंतर मात्र त्यांना त्या कल्पनेच्या उपयुक्ततेविषयी संदेह राहिला नाही. साहित्य समेकनाच्या अध्यात्मिक भाषणात "वेळ आरपून घेऊन सामुदायिक अभ्यासाची कल्पना तरेने निकालात काढणे ही पद्धति प्रगतिप्रिय देशांनी उचलली पाहिजे" असे ते म्हणतात. 'स्वातंत्रिका'च्या रचनेला वारा मद्दियाची मर्यादा घालून प्रो. माटे यांनी याच पद्धतीचा अवलंब केला आहे. तरेने निकालात निष्कर्षामुळे 'स्वातंत्रिका'त पुष्कळ ठिकाणी अपुरेपणा दिसून येतो. समादयांनी आपल्या प्रस्तावनेत हेतु कितीही थोर असला व हीच कितीही बलवत्तर असली तरी हाती घेतलेल्या प्रयत्नाला इतर दर्शनांनी मर्यादा मा बसतातच असे म्हणून या अपुरेपणाचे काही समर्थन केले आहे. मध्यप्रात व घन्डाड अथवा मराठनाडा याचा नितका उत्तम परामर्श घ्यावा तितका घेता आला नाही 'आयेंसहृति' प्रकरणात हिंदु धर्मातील धार्मिक संहितांचीच हकीकत आली आहे, संहृतीची जी आणखी अगे आहेत त्याचा विचार याच ठिकाणी करता आला असता तर बरे झाले असते, या धुटपुटीचे मूळ ग्रंथाची पृष्ठ-मर्यादा व कालमर्यादा यातच आहे 'वेळ आरपून' घेतल्यामुळे, उशिरा हाती आलेल्या काही चरित्रांचा आणि संस्थांच्या व्हडवालांचा ग्रंथात अतमीव झाला नाही, आणि आधुनिक महाराष्ट्रातील दिवसत व जिवंत अशा ज्या गुणी माणसांचे चित्र यावयाची असे ठरले होते त्या सर्वांची चित्रे देता आली नाहीत.

ग्रंथाची पुढमर्यादा व कालमर्यादा ही जशी प्रो. माटे यांनीच निश्चित केली त्याचप्रमाणे ग्रंथाची रूपरेषा व तपशीलवार आराखडा तयार करण्याचे कामही रंजाजवराच पडले. ज्या टिळक स्मारक संस्थेने या ग्रंथाचा पुरस्कार केला तिचे नेम असे बी, 'एखाद्या खासत्या ग्रंथास मदत करायची पण

त्याची इतर जबाबदारी स्वतः सस्येवर घ्यावयाची नाही. ' अर्थात् मराठी ' इतर युक्त ' एवढी एक स्थूल कल्पना सस्येने श्री. भोपटकर यांच्या हवाली केली. य श्री. भोपटकरांनी ती जशीच्या तशी प्रो. माटे याचेकडे सोपविली. अशा रीतीने प्रथाची ' इतर ' (म्हणजे पेशालेख इतर) सर्व जबाबदारी प्रो. माटे याचेवरच येऊन पडली त्यांनीहि ती मोठ्या दुरुपाने पत्करिली असली पाहिजे, कारण यांच्या आधी नुषताच 'केसरी'-चा पत्रासाध्या वाढ-दिवसानिमित्त जो ' केसरी प्रबोध ' नावाचा गौरवप्रथ निघाला होता तो तयार करण्यातहि प्रो. माटे यांनीच पुढावार घेतला होता. निरनिराळ्या व्यवसायाची व प्रवृत्तींची मडळी एकाच भावनेने उथुक होऊन एकत्र काम करू लागली म्हणजे मोठमोठ्या योजनाहि सहज पार पाडता येतात असा विश्वास ' केसरी प्रबोध ' मुळे त्यांच्या मनात उत्पन्न झाला असल्यास नवल नाही. सामुदायिक अभ्यासाची कल्पना त्यांच्या डोक्यात या पूर्वीहि कित्येक वर्षे घोळत असली पाहिजे त्या कल्पनेचा पहिला प्रयोग ' केसरी प्रबोध ' ने यशस्वी झालेला पाहून ' सावत्सरिका ' च्या रूपाने तिचे आणखी एक प्रात्यक्षिक करून पाहण्याची सवि आयती चालून आलेली पाहताच त्यांना हर्षच झाला असेल. या प्रथाचे वेळी त्यांनी सामुदायिक अभ्यासाच्या कल्पनेचे बळ तोलून, पाहून घेतले य तिच्या ' अवलक्षण योग्यते ' विषयी स्वतःची खात्री करून घेतली. सांगलीच्या अप्रत्यक्ष भाषणात ते म्हणतात, " नवोदित अभ्यासकाना ही अभ्यासाची व ज्ञानसंग्रहाची सामुदायिक आणि योजनापुरस्सर पद्धति अवलंबनयोग्य आहे असें मी आप्रहाने म्हणतो. " या १९४३ सालातील आप्रहामार्गे निदान १०।१२ वर्षांची प्रचीति आहे हे विसरून चालणार नाही हा अनुभव त्यांनी बोलूनहि दाखविला आहे. "माझ्या स्वतःचा मनात ही सामुदायिक अभ्यासाची कल्पना अगदी दृढमूल झालेली आहे, कारण तिची फलश्रुति केवढी असते याचा प्रत्यय मला अनेकदा आला आहे .. वाङ्मयाच्या आणि ज्ञानाच्या कित्येक शाखा आणि त्यांची प्राणणे अशी आहेत की, सामुदायिक पद्धतीने एक एक उद्योग उरका वयाचा म्हटले तरच ते शक्य असते. ' केसरीप्रबोध, ' ' सावत्सरिक, ' ' विज्ञानबोध ' या प्रथांच्या संपादनप्रसर्ग मला याचा ' उत्तम अनुभव ' आलेला आहे. "

ग्रयरचनेस प्रत्यक्ष सुख्यात करण्यापूर्वी प्रो. माटे यांनी 'इयर बुक' बदलची स्वतःची कल्पना निश्चित केली. अशा प्रथाचे स्वरूप लक्षात मावे म्हणून त्यांनी नियमिराज्या देशातील 'इयर बुक' लक्षपूर्वक नजरेखालून घातली. दक्षिण आफ्रिका, चीन, न्यूझीलंड, ऑस्ट्रेलिया व कॅनडा या देशातील 'इयर बुक' मुंबईच्या 'टाईम्स'चे इयर बुक, 'डेली मेल' इयर बुक, इंडस्ट्रियल इयर बुक इत्यादि अनेक इयर बुकांतील विषय पोटाविरूप तपासून, प्रत्येकाचे वेगळेपण कशात आहे याचा त्यांनी अभ्यास केला व नंतर 'महाराष्ट्र सावत्स रिका'चा आराखडा तयार करण्याचे काम त्यांनी हाठी घेतले. इंग्रजी इयर बुकाची केवळ नकल न करता महाराष्ट्रीय जनतेच्या गरजा व अपेक्षा लक्षात घेऊन त्यांनी ही योजना तयार केली. महाराष्ट्रियाना जे विषय जिवाख्याचे घाटतात किंवा घाटत नसल्यास घाटणे अगत्याचे आहे असे विषय प्रो. माटे यांनी या प्रभात समाविष्ट केले आहेत ही योजना तिच्या तपशिलासकट निश्चित करण्याचे कार्य प्रो. माटे यांनी एकट्यांनी केलेले आहे त्यात दुसऱ्या कोणा चाहि हात नाही. किंबहुना 'ग्रयरचनेत दुसऱ्या कोणाचेहि बघन अगर हुकमत राहणार नाही' असे स्पष्ट आश्वासन मिळाल्यानंतरच त्यांनी कामास सुख्यात केली.

व्याख्याते व प्रचारक यांना उपयोगी पडेल अशाच रीतीने या प्रथाची रचना करायचा इरी होती त्याच्या गरजा कोणत्या हे प्रो. माटे यांना अचूक माहीत होते, कारण प्रो. माटे हे स्वतःच व्याख्याते व प्रचारक आहेत. सामान्त्र प्रथाचे सदैव चिंतन करणे व त्या चिंतनातून अभ्यासपूर्वक काढलेले निष्कर्ष व्याख्यानातून आणि ऐकनातून समाजापुढे मांडणे हे त्यांनी स्वतःच घेतलेले एक समाजकार्य आहे अस्पृश्यता-निवारणाच्या चळवळीत त्यांनी १९१७ सालापासून अस्पृश्यांचा पुढाकार (व स्पर्श्यांचा रोषहि) पत्करला आहे व्याख्यात्यांना व प्रचारकांना कोणत्या माहितीची शिरोशि जवळ वाळगाची लागते हे त्यांना अनुभवाने ठाऊक आहे. त्यामुळे 'सावत्सरिका'चा आराखडा तयार करताना त्या त्या विषयावर नेमके बोट ठेवून त्याचा प्रभात समावेश केला. 'संपादका'च्या भूमिकेबरोबरच स्वतःची 'प्रचारक' आरंभ व्याख्याते' ही भूमिकाही जागती ठेवून समाजाच्या जिवाख्याच्या ज्या विषयाहि त्यांच्या मनात नेहमी चिंतन चालले असेल

त्याचें महत्त्व महाराष्ट्रीय जनतेस पटवून देण्यासाठी त्यांना या प्रभाचा उपयोग झाला असला पाहिजे अशा काही विषयाची थोडो ओळख करून देणें अस्थानी होणार नाही असें वाटतें

महाराष्ट्र चें एक किरण — बेळगावच्या साहित्यसभेलाचे अध्यक्ष श्री ग. ०.२. मास्कोव्स्कर यांनी आपल्या भाषणात 'महाराष्ट्राचें एकीकरण' या एकाच विषयाचा पुरस्कार केल्यापासून त्यास जोरातें चालना मिळाली आहे महाराष्ट्रातील पुढारी या महत्त्वाच्या प्रश्नाविषयी आतुर रह्ये तितके जागरूक राहिले नाहींत असा एक तक्रारीचा सूर त्याच्या भाषणातून डोक्यातों 'केसरी'नें एक अप्रलेख लिहून, ही तक्रार अवास्तव आहे असें दाखविताना निरनिाळ्या पुढार्यांनीं या प्रश्नासबर्षीं आजवर काय काय मतप्रदर्शन व प्रयत्न केले त्याचा जाढावा घेतला आहे पण त्यात प्रो माटे यांनीं 'साप्ताहिक' प्रभात या विषयाचा जो स्पष्ट शब्दात आमद्धानें पुरस्कार केला त्याची नोंद नाही हें आश्चर्य आहे प्रो माटे हे राजकीय पुढारी नाहींत हेंही त्याचें कदाचित् कारण जगू शकत, पण 'एकीकरणा'च्या आजवरच्या प्रयत्नाची नोंद करताना 'साप्ताहिक'नें केलेलें कार्य डोळ्याआड बरता देणार नाहीं, इतकें ते भरीव आहे 'महाराष्ट्र साप्ताहिक'तील 'महाराष्ट्र'ची जी व्यापक कल्पना प्रो माटे यांनीं नजरेसमेत ठेविणे होती ती वाढिली वी, आन जें श्री माडखोलकर म्हणताहेत तेंच, तितक्याच आवेशानें आणि आमद्धानें प्रो माटे यांनीं १९३३ सालीं म्हणें आहे असें दिग्दर्शक प्रभाच्या प्रस्तावनेत ते म्हणतात, "भागपुराणमून गोव्यापर्यंत पसरलेला महाराष्ट्र हा आपला देश ही मुळाव सरी असलेली भासना हप्रज सरकारच्या प्रातरिभागणीच्या पद्धतीमुळे शिथिल होत असली तर ती पुन्हा दृढ व्हावी या हेतूनें मध्यप्ररात, वन्हाड, निजामशाहीतील मराठवाडा, गोमतक, हेमच महाराष्ट्राचे अरिमाज्य असे अवशय आम्ही या साप्ताहिक वल्मनें व गोवून घेतले आहोत " प्रभात गोमतकावर ४० पृष्ठांचा एक स्वतंत्र लेख देण्यात आला असून मध्यप्ररात, मराठवाडा वगैरेची विस्तृत दृष्टीकृत ठिकाणक्यां दिलेली आहे प्रा. माटे याच्या जोरादार पुरस्काराची ही आठवण एकीकरणाच्या आजच्या चळवळीच्या काळात उद्गोषक ठरेल नांत शक्य नाहीं

जातिपरिचयः—महाराष्ट्रालील जातींच्या चालीरीतींची माहिती प्रो. माटे यांनी निरनिराळ्या ग्रंथातून परिश्रमपूर्वक जमविली होती. तिचा त्यांनी या प्रकरणात उपयोग करून घेतला आहे. जातींचे नाव, लोकसंख्या, मूळ वस्ती कोठली, सध्या वस्ती कुठे आहे, घरा काय, पुनर्विवाह, काढीमोड, बहु-पत्नीत्व आहे की नाही, मासाहारी की शाकाहारी इत्यादि समाजशास्त्राच्या अभ्यासकास अत्यंत उपयुक्त अशी सुमारे ४०० जातींची तपशीलवार माहिती कोष्टकरूपाने दिलेली आहे. सामाजिक प्रवासाबरोबर स्वतःची भूमिका जनते-समोर मांडताना प्रो. माटे यांना व्याख्याते व प्रचारक या नात्याने जी पूर्वतयारी करावी लागली असली पाहिजे तिची एक छटा या प्रकरणात दिसून येते. सामाजिक कार्यकर्त्यांना समाजाची नाडी अचूक समजावयास हवी. यासाठी सामाजिक पाहणीचे महत्त्व कथं आहे हे या प्रकरणावरून दिसून येईल.

परदेशातील हिंदीः—परदेशात जाऊन स्थायिक झालेल्या हिंदी लोकांची संख्या पुष्कळ मोठी आहे. प्रो. माटे यांनी निरनिराळ्या देशातील ब्रिटिश व विला-तीशी पत्रव्यवहार करून अशा हिंदी लोकांची माहिती मिळाविण्याचा प्रयत्न केला. परदेशातील काही हिंदी लोकाकडूनही काही माहिती मिळाली, ती सर्व या प्रकरणात दिलेली आहे. महाराष्ट्रातील लोकाना घर सोडून कोठे बाहेर पडायला नको असा एक आरिष पत्रप्रतियाकडून नेहमी केला जातो. त्यात बरेच तथ्य आहे हे वृत्त वेळेवर पाहिजे. परदेशात जाऊन नावे कमावण्याची इंध्या इमित्ताने तरुणांच्या मनात उत्पन्न व्हावी या उद्देशानेच ही माहिती देण्यात आली आहे. प्रो. माटे म्हणतात, “ही माहिती मागविण्यात सरकीयाची तेथील स्थिति कळायी हा हेतु होताच. पण स्वदेशात जी तरुण लोकांची कुचबळ हात आहे तिच्यातून बाहेर पडायलाच या इकीकतीवरून मार्ग सापडतो काय ते पहाय हा मुख्य हेतु होता.

कालगणनाः—‘सावत्सरिका’त दिलेली कालगणना ही महाराष्ट्रापुरती नाही की, हिंदुस्थानपुरतीही नाही या प्रकरणापुरता प्रो. माटे यांनी ‘सावत्सरिका’—मागचा महारष्ट्र हा शब्द पुसून टाकला आहे. पृष्ठीयरील सर्व देशातील ले कालगणना माहीत होणे सगळ्याच दिताचे आहे ते सर्व एकत्र करून यावे हा हेतु मनात घालूनच ‘कालगणना’ हे प्रकरण तयार झाले आहे. पालवू राजेरजाराच्या या जन्ममरणाच्या तारखाना या कालगणनेत स्थान मिळालेले

नाही. मानवाने शास्त्र व कला ही हळुहळू वर्गीं अनगत करून घेतली व त्याच्या जोरावर मजलदरमजल करीत त्याने संस्कृतीचा आजचा टप्पा वसा गाठला हे दर्शविणाऱ्या घटनांची नोंद या प्रकरणात पहाण्यास मिळते. प्रो. माटे याची ही कालगणना म्हणजे जगाचा सांस्कृतिक इतिहासच असून दुसऱ्या कोणत्याही इतर बुकात असा प्रयत्न पूर्वी झाला असेल असे वाटत नाही या प्रकरणाला प्रयात जे अप्रस्थान दिलेले आहे ते त्याच्या महत्त्वाच्या दृष्टीने योग्यच आहे.

प्रो. माटे याच्या विचारसरणीचा खास ठसा असलेल्या काही प्रकरणांचा निर्देश कर केला आहे. हा ग्रंथ मराठी भाषेत असल्यामुळे रुढ इंग्रजी शब्दाना मराठी रूपे देण्याचे कामही त्यांना हातीं घ्यावेच लागले. मराठी 'इयर बुका' चा हा पहिलाच प्रयत्न असल्यामुळे 'इयर बुका'ला मराठी शब्द हुडकून काढण्यापासूनच, या कामास सुरुवात झाली ! प्रो. माटे यांना 'सांत्सरिक' हा शब्द सुचला, या शब्दाला वैदिक त्रियाकमोतराचा 'वास' येतो असा त्यावर एक आशंका होता तो पत्करूनही प्रो. माटे यांनी तोच शब्द कायम केला. महाराष्ट्रातील एक विख्यात प्राध्यापक-साहित्यिक मात्र दूर वेढी 'सांत्सरिका'चा उल्लेख करताना न विसरता त्या 'वासा'सकटच करीत ! Finance ला 'हुजूरदौलत', Graph ला 'प्रमाणदर्शिका', Affiliation ला 'पुनीकरण', Anarchy ला 'शासनाभाववाद' Gramophone ला 'गानमजूपा' असे अनेक प्रतिशब्द प्रयात आढळून येतात.

प्रो. माटे यांच्या सामुदायिक अभ्यासाच्या कल्पनेची आणखी एक छटा स्पष्ट करावयास हवी. 'सांत्सरिक' ग्रंथाची योजना त्यांनी एकट्यांनीच आखली आहे त्यात 'सामुदायिक' असे काहीही नाही उलट 'दुसऱ्या कोणाचे' इति शब्द अस्तव्य अस्तव कामा नये' असे व्याख्यानत्यांनी मागून घेतले होते. मग 'सामुदायिक अभ्यास' म्हणजे काय, असा प्रश्न साहजिक उद्भवतो. प्रो. माटे यांनी या कल्पनेचा सुलासा पुढील शब्दात केला आहे, "एखादी मोठी कल्पना उचलून तिच्या अंगोपांगांचा अभ्यास.. जर विशेष मानाने झाला तर त्याला त्या कल्पनेचा कोश म्हणण्याची चाल आहे. अशा प्रकारच्या कल्पनेत एखाद्या कल्पक आणि आमी आटोप असलेल्या माणसाने मन पातले व मग अनेकांना आरण्यादोबर अभ्यासाला घेतले तर असे सामुदायिक

अभ्यास जलदीने तहोत जायात ...” म्हणजे असें की, कल्पक व आटोप, अर्थां असणान्या एका माणसाने प्रथम एखाद्या मोठ्या कल्पनेतून मन घाला-
वयाचे (म्हणजे योजना निश्चित आखावयाची) व मग अनेकांनी त्या
कल्पनेचा—निश्चित योजनेचा—सामुदायिक अभ्यास करावयाचा. प्रो. माटे यांनी
‘सावत्सरिक’त याच पद्धतीचा अवलंब केला आहे. त्यांनी योजना आर्षी
निश्चित केली व नंतरच ‘संपादक मंडळ’ बनविले. प्रयातील बहुतेक लिखाण
संपादक मंडळाने केलेले—म्हणजे प्रो. माटे यांच्या देखरेखीखालीच झालेले
आहे. बाहेरचा तज्ज्ञ लोकावडून या अभ्यासादीं खास मागाविलेले असे एकूण
३१ लेख आहेत. पण या तज्ज्ञ लोकांनाहि विषयाचे एकदर प्रयातील महत्त्व,
विषयाची व्याप्ति आणि लेखाची पृष्ठसंख्या याची स्पष्ट कल्पना प्रो. माटे
यांनी आर्षी देऊन ठेविली होती.

एवढ्या मोठ्या कोशकल्पनेची योजना आखताना ही एकाच कल्पक
माणसाने आत्ताही की अनेक कल्पक एवढे जमून सामुदायिक अभ्यासपद्ध-
तीचा कायदा योजना निश्चित करण्याचे कामीहि ग्हावा हा स्वतंत्र चर्चेचा
विषय होऊ शकिल. प्रो. माटे यांचे सामुदायिक अभ्यासपद्धतीसंबंधीचे मत
याम आहे, ते वर दिलेले आहे. ‘सावत्सरिक’ प्रयाची रचना त्यांनी आपल्या
पद्धतीप्रमाणेच केलेली आहे. या पद्धतीवर आणखी प्रफाळ पाहणारी एक
वारकाशी घटना नमूद करावीशी वाटते, वर्तमानपर्यंतून ‘सावत्सरिक’ योजनेस
प्रसिद्धि मिळाल्यानंतर ‘ज्ञानकोश’कार डॉ. केतकर यांनी माटे यांना पत्र
पाठवून मराठी ‘इयर बुक’च्या या नव्या कल्पनेचे मार्गदर्शन करून आपल्या
विद्वत्तेचा आणि दीर्घानुभवाचा फायदा मिळू देण्याची तयारी दाखविली
होती. पण हा फायदा ‘सावत्सरिक’ला मिळण्याचा योग नव्हता असेच
म्हटले पाहिजे. कारण, प्रो. माटे यांनी ‘बुका करीत करीत, एकट्याने झग-
डून मार्ग काढण्यातच आम्हास खरे शिक्षण मिळणार आहे’ अशा अर्थाचे
उत्तर पाठवून ‘ज्ञानकोश’कारांचे मार्गदर्शन आमारपूर्वक नाकारले. स्वतः
आखलेल्या योजनेत दुसऱ्या कोणाचेहि बघन अगर हुकमत पत्करावयाची
नाही हा प्रो. माटे यांचा आग्रहच या नकारास कारणीभूत झाला असावा
असे वाटते. डॉ. केतकर व प्रो. माटे यांनी एकत्र जमून सामुदायिक अभ्या-
साने प्रयोजना केली असती तर ‘सावत्सरिक’चे स्वरूप कसे बदलले असते?

याची चर्चा केल्यास तिला आता बौद्धिक कमण्डोपेक्षा जास्त महत्त्व उरणार नाही, पण यावरून, एकाच 'योत्रका'च्या नियंत्रणाखाली सामुदायिक अभ्यासने झालेली योजनेची अमलबजावणी याप्रो माटे यांनी पुरस्कारिलेल्या सामुदायिक व योजनापुरस्कार अभ्यासपद्धतीचा अर्थ स्पष्ट होतो या पद्धतीने तयार झालेल्या प्रयातील उणिवांचे खापर जसे एकट्या योत्रकाच्या माध्यमावर फोडण्यात येते तसेच प्रयातील गुणविशेषाचा सगळ्याच्या सगळ्या वाटाहि एकट्या योत्रकासच मिळाला पाहिजे 'मराठी साहित्यादक' हा प्रथम प्रा. माटे यांच्या सामाजिक दृष्टिकोणाचे आणि अभ्यासपद्धतीचे एक प्रतीक आहे जसे सुचवातीस म्हटले आहे ते प्रथाच्या या 'एकसूत्री'पणास अनुलूनच म्हटले आहे.

सरासरी मंडळीत सर्व तरुण मंडळी होती त्यातील बहुतेक प्रो माटे यांचे शिष्यांचे होते ज्ञानाचे, यथाचे व अधिकाराचे अंतर भासू न देता प्रो माटे सगळ्याशी मिळून मिळून रागे-हरत मनकूर तयार करणे, दुसऱ्याचा मनकूर तपासून घेणे, सूचना देणे, लोकांच्या गाठाभेटी घेणे, पत्रके काढणे, पत्रपरिहार करणे इतकेच नव्हे तर प्रथांच्या आदिपतींचा मनकूर लिहिणे ही सर्व कामे प्रो माटे यांनाच पहाडी लागत सूचना देऊन दुसऱ्याकडून ते कामे करवून घेऊन पातु लक्षानलक्षान वावीनहि त्यांच्या जबाबदारीचा भार हलका करणारे असे दुसरे कोणीहि नव्हते कामाच्या वेळा, सर्वांच्या साधी गैरहोवा पाहून ठरविलेल्या होतया. पण ठरलेल्या वेळेचे बघणे तुम्हा माण्या नीहि फर्चा मोडले नाही एका स्नेहाच्या घरी भगलकार्यानिमित्त माननाचे निमनग्न अवस्था ते कामाच्या वेळात वसत नसल्याने त्यांनी त्या स्नेहाचा रोप ओढवून घेतल्याचे मला चांगले आठवते कामाच्या मघल्या विश्रांतीचे वेळी, चहापान चालू असता हास्यविनोदाच्या वारड ओरात कामाचा शीण कोठरस कोठे निघून जात असे 'कालगणना' प्रकरणाच्या तपारीसाठी निरनिराळ्या प्रथांतून महाराचे सन वेचून काढण्याचे काम कित्येक दिवस चालू होते त्या सर्व टिपणतून वाचानुक्रमाने सन निवडून 'कालगणना' तयार झाला दिवसाचे काम आटोपले की जो तो आपापल्या टिपणावर बजने ठेवून सोली भर पसरले ते वागद न हाकित्या, निघून जाई त्यामुळे खोलीत दिगभर कागदाचा पसारा दिसे प्रो माटे यांचा मुलगा मधू हा तेव्हा ५।६ वर्षाचा

असेल. त्याने हा पसारा पुष्कळदा पाहिला होता. व बापूच्या कचेरीबद्दल त्याने एक कल्पना करून ठेवली होती. एक दिवस प्रो. माटे घरी जाताना तोंमघून सोलीभर कागदाची चिटोरी पसरून ठेवेल्ली ! ' हें रे काय भणू ! ' असे विचारताच त्याने उत्तर दिले, " मी तुमच्यासाठी कचेरी केली आहे ही ! "

प्रो. माटे यांनी ' सावत्सरिका ' नंतरही अनेक योजना हाती घेतल्या. दरवर्षी नवेनवे विद्यार्थी त्याच्या हातापाशी आले. तरुणांच्या उरसाहाला योग्य घळण लावण्याचे, त्यांच्यातर्फी सामर्थ्याने ओळखून त्यांच्या विवशनास हातभर लावण्याचे माट्याचे कार्य अविरोध चालूच आहे. ते वयाने तरुण राहिले नसले तरी या वयातला त्याचा कामाचा उरक आणि ज्ञान-संपादनाची हौस ही तरुणानाहि लाजविणारी आहेत. नव्या नव्या विषयाकडे मन घळविण्याचा हुरूप आणि जिज्ञासा अद्यापि त्याचेजवळ भरपूर प्रमाणात आहे. त्यामुळे त्याची ऐराणी नेहमी नवेनवे विषय शोधतात दिसेत. सामुदायिक अभ्यासाच्या आणखी कित्येक योजनांचे चिंतन त्याचे मनात चालले असेल, त्या सर्वांना भरघोस स्वरूप देण्याइतके दीर्घायुध्य आणि शक्ति त्यांना लाभो अशीच त्याच्या हितचिंतकाची इच्छा आहे.

उपेक्षितांचें अंतरंग : : ९

शान्ता ज. शेळके

“—खरोखर आमची मैत्रीची मर्यादा किती संकुचित असते ! आपलाच पोपास, आपलीच रीतिमात, आपलीच विद्या, आपल्याच करमणुकी, आपलेच रागलोभ यांच्या पलीकडे आपल्याला जातांच येत नाही ! ही सर्व मागे टाकून आपल्याच आकांक्षा इतर कोठे सापडतात की नाही हे आपण पाहिले आहे काय ! आपल्याच वासना आणि ईर्ष्या इतर कोठे आपण शोधल्या आहेत काय ! आपलीच ध्येये आपल्या बाह्य परिवेशाच्या पलीकडे आपल्याला सादळतीत असे आपण उमगतो काय ! आणि एकच माणुसकी आपल्या-प्रमाणे इतरत्र कोठे सापडेल असे तरी आपल्याला कधी वाटते काय !...”

—कथाचा संसार !...उपेक्षितांचें अंतरंग पृ. ८८.

त्या वेळीं आम्ही प्युनिअर वी. ए. च्या वर्गात होतो. सासवडला आमची ट्रिप जाणार होती. प्रा. वाटवे व प्रा. माटे या आमच्या उभयतां गुरुजनानीं ट्रिपच्या या उल्लासात भाग घेण्याचें मोठ्या आनंदाने मान्य केलें होतें. ऐन-वेळीं कांहीं अपरिहार्य कारणाने प्रा. वाटवे हे आमच्याचरोबर येऊं शकले नाहीत. आमचा भारी विरस झाला. परंतु वाटवे नसले तरी वापूसाहेब माटे सोबत येत आहेत या कल्पनेने आमच्या विरसलेल्या मनाला आम्ही सांवरलें व सारेजण मोठ्या उत्साहाने, खेळोमेळीने व गमतीने सातवडला गेलो.

तेथें जसा देवळांत आम्ही उतरलो, तें विस्तीर्ण, शीतळ आणि विलक्षण निवान्त असें एक स्थळ होतें. जेवणानंतर देवळापुढील पटावणाच्या काळ्याभोर दगडांनीं बांधून काढलेल्या थंडगार जमिनीवर आम्हां सारेजण जेव्हां एकत्र बसलो तेव्हां कांही अननुभूत भावनांनीं मन अगदीं भरून आलें. भिन्नभिन्नींची कोमल जवळीक, मोंचतालची नवनव्य वनश्री, वातावरणांत भरलेला सुगंधी थंडावा—आणि जयळ आमचे आवडते प्राध्यापक कधी नव्हे हतस्या

निवृत्त साक्षिण्यात आमच्याबरोबर गण्यागोष्टी करण्यासाठीं छामलेले ! मग काय विचारावे ? पण पुढें इळइळ गण्यावरि एकप्रकारची आळसलेली छाया पडू लागली आणि मनावर काहीं गूढ तन्त्री चढत चालली.

—अशातच प्रा. माथ्यानीं त्या वेळीं 'झकार' मध्ये नुकताच प्रसिद्ध झालेला आपचा "बन्सीवर ! तू आता कुठें रे जाशील ?" हा लेख वाचावयाला एका विद्यार्थ्याला सांगितलें.

सुखातीला मी, जरा आळसांन, विमनस्कुतेनेंच तो लेख ऐकत होतें. प्रारंभीचें कातकऱ्याच्या तळाचें वर्णन—“त्याच्या झोंपळ्या, पाचपचवीस फोंवडी, गाईभुशी व कालवडी, चोपलेलीं लांगोळीं पाचसहा कुत्रीः—” या साऱ्या तपशिलात मला फारशी भौजहि वाटेना कीं त्याचें रहस्यहि ध्यानात येईना नेहमीं गोष्टी वाचतात सुबक, नाजूक, रेलीव, तयमित, आवर्पक अशा तऱ्हेच्या 'तनसुद्ध' प्रारंभास घटायलेल्या माझ्या मनाला हें निस्कळित व सहृदयींनीं अर्थशून्य भासणारें वर्णन भारीं कटाळघाणें वाटलें. किंचित नापुपीनेंच मीं ऐकत राहिलें—

—आणि मग, कसा कोण जाणें, अचानक त्या वाचनाला, त्या कथेला विलक्षण रंग भरला बरीं नानाच्या एका रूपसुन्दर परतु मलिन, दीनबाण्या भासणाऱ्या घालकानें गोष्टीत अवचित प्रवेश केला. गुडवाभर पाग्यातून गमतीनें पावले टाकीत असताच एकदम पृष्ठभागातून जाणाऱ्या वेगवान् प्रवाहात सापडोंन आणि थारला लागून तीव्ररीवर ओदलें जावें तद्वत् त्या गोड, कोवळ्या, अनाथ बन्सीनें आमचीं मनें अकरमात् वेघून, रोंचून घेतलीं आम्ही सरसावून बसलों व उत्कटेनें ऐकू लागलों विरक्षण दैव-योगामुळे आईबापापोरच्या झालेल्या बन्सीच्या मनेवेदनेशीं आम्ही समरसून गेलों ! कातकऱ्याच्या धरिं दिवस काढणाऱ्या पादरपेशा 'बछी'च्या मनात 'आई देवकी दाइ यशोदा तिला चिकटतो हा वेडा' या कानकाट्यानें गाइलेल्या ओळी ऐकून जी अघोष व जार्त कालवाकालव निर्माण झाली तिची वेदना बन्सीबरोबर आम्हीहि अनुभविली. एके रात्री वंसी जेव्हा गुपचूप कातकरीतळ साडून आपल्या मायबापाच्या शोषार्थ अफाट जगात निघाला तेव्हा आमचीं हृदयेहि मरणें व उत्कठनें घडघडत त्याच्या पाठेपाठ गेलीं ! बन्सीच्या मनाचीं सारीं उत्सुकता, त्याच्या चिकमुल्या हृदयातेले हर्षलेदाचे

कटोळ, त्याच्या चित्ताने भोगलेल्या दाखण भिराणा हे सारे आम्ही पर्याकुल वृत्तीने पाहिले ! आणि अखेरचेकडील सगळ्या व मानीव अशा उमपहि मठा रियांना मुद्दलेल्या, सर्वोर्षान पोस्का झालेला बन्सी सायकाळच्या वेळी निगण मनाने एकदाच नदीतीरावर बसून राहिला तेव्हा आम्हाची मनेही तेथे जाऊन पोचली—गोष्ट संपली. अखेरचे वाक्य होते, 'पोस्का-पोस्का बन्सी ओढ्याच्या काठी बसला आहे. एक लामोळें चोरलेलें रोडकें कुत्रें त्याच्या शेजारी देन पाय पुढें पसरून दीन्याणेन्याने त्याच्या तोंडाकडे पहात बसले आहे. माझ्या गोड बन्सीवर ! तू आता कुठे रे जाशील ?

—या प्रभावला निव्हाळा घेऊन हुदयाला जाऊन भिडला आणि माझ्या डोळ्यात अचानक पाणी उम्रे गेलिले ! ती गोष्ट ऐकल्यानंतर एरव्हीच्या वाङ्मयापेक्षा एकदम काही तरी निराळें—अजिबात निराळें ऐकल्यासारखे मला वाटले. इतरत्र आपण वाचतो त्यापेक्षा हे सारे अजिबात वेगळें—पण अधिक सत्यपूर्ण, अधिक आशयपूर्ण आणि सर्वस्वी जिवंत असे काही तरी आहे याची मला जाणीव झाली. वाचता वाचता मन धरतून जाय. पोटात चमत्कारिक कालाकाळाने व्हावी आणि डोळे पाण्याने भरून यावेत असा अनुभव मराठी वाङ्मयात वाचनात मला फार क्वचित् आला होता. शब्दा-शब्दाबरोबर मनाचा ठाव घेणारे लेखक मराठीत आहेत, नाही असे नाही; पण ते फार थोडे आहेत. प्रा. माटे हे अशा लेखकातलंच एक आहेत याची त्या दिवशी प्रथमच मला साध पटली.

काही दिवसांनी 'उपेक्षितांचे अंतरंग' हे पुस्तक प्राचिद झाल्यावर मी ते जेव्हा सवच वाचून काढले तेव्हाहि लेखकाच्या योरवीची हीच जाणीव अधिक स्पष्टत्वाने माझ्या मनावर ठसली. नेहमी शहरातले नेटकरी, आटोप अधिक स्पष्टत्वाने माझ्या मनावर ठसली. नेहमी शहरातले नेटकरी, आटोप शीर व मार्दवयुक्त जीवन जगणाऱ्याला गर्द अरण्यातल्या मत्स्य व उग्र वनश्रींचे दर्शन झाल्यावर जे काही वाटेल तेच इतर मराठी लेखितवाङ्मयाच्या वाचना नंतर या पुस्तकाकडे बळक्यावर वाटते. 'उपेक्षितांचे अंतरंग' हे पुस्तक नेहमीच्या ठराविक चाकोरीबाहेरचे आहे. मराठी लघुकथांच्या नेहमीच्या तऱ्याची कसोटी त्याला लावून मागावयाचे नाही पण असे असूनाहि इतर तत्रशुद्ध कथाहून या पुस्तकातील कथा अधिक चविष्ठ, अधिक वेधक, अधिक परिणामकारक वाटतात याचे कारण त्या सत्यसुष्टीवर, जीवनाच्या सगळ्या

अनुभूतीवर आधारलेल्या आहेत, निव्वळ वक्षनातरंगावर उभारलेली ही स्वप्नसृष्टि नव्हे ! आपल्या समोवती वावरणाऱ्या परंतु आपल्या दैनंदिन जीवनक्षेत्रांवर पडणाऱ्या व त्यामुळेच कदाचित् आपल्या उपेक्षेस पात्र झालेल्या जशा व्यक्तींच्या जीवनातलीं सुसद् दुःखे, भावभावना, हर्षामर्ष इथे चित्रित केले आहेत, आणि हीं चित्रे विलक्षण अर्थपूर्ण शक्ती आहेत याचे कारण त्यांच्याकडे बघणारा जो कयालेखक त्याची दृष्टि तीक्ष्ण, बुद्धि विशिक्तिक, भावना राक्षिक आणि हृदय रहस्यभूतीने काठोकाठ भरलेले आहे.

विशाल जीवनानुभव नसल्यामुळे म्हणा अगर प्रायशः दैनंदिनी बहुजन समाजत जाऊन मिसळण्याची इच्छा नसल्यामुळे म्हणा आपणाकडे 'जान पद वाङ्मय' म्हणून जे वाङ्मय निर्माण झाले त्यात मनाला भीड आणण्या इतका कृत्रिमपणा भरलेला आहे या विधानास काही अपवाद आहेत, नाही असे नाही, पण सामान्यतः मी म्हणते तसे खरे ! जी अनुभूति कधी आली नाही, जे जीवन कधी पाहिले नाही अगर जी हृदये कधी स्पर्शाने देखिली नाहीत त्याचे केवळ 'कॅशन' म्हणून वर्णन करण्याच्या नादाने आपल्याकडे बरेच जानपद गद्य व पद्य वाङ्मय लिहिले गेले ! यामुळे शेताच्या बांधावर अगर भोटवणावर प्रणवाछाप करणारी रेडबळ युनक युवतीची जोडपी मातृमयात पदोपदी आढळू लागलीं जणू प्रणय हा एकच रस त्याच्या जीवनात अक्षय्य पिगा घालीत असतो जानपदाच्या प्रणयाचे भेदक दृश्य पहायचे असेल तर 'उपेक्षिता'चा अंतरंगातील 'कशाचा ससार !' ही वक्कण कथा वाचावी ऐकूच म्हणतो, "प्रेमी माणूस आपल्याला नाही म्हणून पुष्कळ लोक तिन्ही असतात, पण प्रेमी माणूस असून प्रेम करावयासच वेळ नाही अशी सहस्रावधिलोकाची स्थिति झालेली असते" आणि पोटापाटीमागे लागल्यामुळे वायकोच्या प्रेमळ सहवासालाहि घचित होणारा या कथेचा कथानायक म्हणतो, "कशाचा ससार ! कधी एका जागी रुशालीन बसायला सापडतय का गोडीन बोलायला सापडतय ?...साची पारन सडकेन येताना तुमची बायामानस अन् बापट् फिरायला मिघालेली दिसतत, तीं रुपीन गोष्टी करल्यात, हवा खात्यात, तवा माझ्या मनात येत का आमच जिन बग काय मातीच्या मोलाच ! देवा, चण्डाळा ! एस का क्येल ?"

दीन, दारिद्री, असह्यत पण मनाईने जगणाऱ्या जानपदाच्या जीवनातल्या 'प्रणय' हा असा असतो ! हा 'प्रणय' आमच्या 'जानपद' वाङ्मयात कधीच रंगला गेला नाही ! 'लई, वाईच, मायदाळ, कसनुस' असे चार-दोन फालतू प मामुली रेडवळ शब्द घालावयाचे आणि कथा कविता लिहून वाचकापुढे 'जानपदवाङ्मय' ठेवल्याचे भागडे समाधान मानावयाचे ही दाम्यास्पद पण वितरीच सतापजनक प्रथा मात्र पुष्कळ लेखकांनी अगदी दिश्रीने चालवली होती. ग्राहणेतर जातीत जन्मलेल्या आणि घरेच दिवस खेड्यात प लयलेल्या माझ्या मनाला हे सारे वाङ्मय वाचून काहीतरी चुकल्या-चुकल्यासारखे वाटे. ऐक्यात माझी मनोभूति ज निरुगळीदर्य पाहत, जो रस चाखते, जी अनुभूति घेऊन सुखावते तिचा भाडळ या तथाकथित 'जानपद' वाङ्मयात मला कुठेच होत नसे. याहत्या नदीच्या खळखळ-णाऱ्या थड पाण्यात आणि भाड्याभोवती फडकें लावून तयार केलेल्या 'थड' पाण्यात जो करक वाटतो तोच रचत्याच्या रेडवळ जीवनात आणि मराठी वाङ्मयात दिसू येणाऱ्या त्याच्या प्रतिबिम्बात आढळून येई. आणि मग वाटे, हे लेखक स्वतःची व वाचकाची दुहेरी वचना करीत आहेत, एक तर जे जीवन त्याच्या सपूर्ण परिचयाचे आहे तिक्डे दुर्लक्ष करून त्या जीवनास हे लोक अन्याय करीत आहेत आणि दुसरे म्हणजे जे जीवन त्यांनी अभिजात उपभोगडे नाही त्याची कृत्रिम, अनुकरणात्मक चित्रे रंगवून त्या जीवनासहि ते भरकर अन्याय करीत आहेत त्यामुळे त्याच्या वाङ्मयात थड सुसह्यत नागर जीवनाची अभिजात घेटहि दिसत नाही या खडकाळ ग्रामीण जीवना-तला निरागस राकटपणाही पाहण्यास मिळत नाही—

—अशा विविध विचारांनी त्रिज झालेल्या माझ्या मनाला 'उपेक्षिताचे अंतरंग' वाचताना आनुभूत समाधान लाभले. खास आपल्या वातावरणात जाऊन हिडूनफिरून आल्याचा आनंद वाटला, 'जे इतरत्र आढळत नाही ते येथे आहे, जसे वाटून मूकेला जिव तृप्त शाला ग्रामीण जीवनाची इतकी पूर्ण, इतकी रेवोर आणि इतकी जिवन्त चित्रे मराठी वाङ्मयात अन्यत्र अगदी काचितच आढळलील. महार, कातकरी, रामोशी, मग शाण्व कुळीचे मराठे—खगेलर मूठभर पाढरपेशा 'वान्यावामना'चा वर्ग सोडला तर महाराष्ट्रभर जो बहुजनसमाज पसरला आहे तो या महारमागाचा, कातकरी—

मराठ्याचा, भिल्ल रामोशाचाच आहे. परंतु मराठी वाङ्मयाने आजवर या विस्तीर्ण समाजाची दखल घेतली नाही. प्रस्तुत पुस्तकात मात्र या उपेक्षित समाजातलेच नायक व नायिका घेऊन त्यांच्या भोंवतीं कथासूत्र गुंफले आहे. आणि या नायकनायिकांची स्वभावविशेष वयस्ता सुंदर कॉलेजकुमारी अगर क्रिकेट खेळणारा कॉलेजकुमार यापेक्षा कथंतीळ वर्ण्यविषय व्हायला याची सायकी लेशमरहि कमी नाही असे दिसून येते ! स्नेह, प्रेम, द्वेष, क्रोध, महत्त्वाकांक्षा विनोदमुद्दि असे मानवी जीवनाला आणि वाङ्मयालाहि लज्जत आणणारे हे सर्व गुण आपणा पादरपेशाद्वयकाच प्रवर्णने याच्या जगळी आहेत. आणि परिसाच्या स्पर्शाने लोखंडाच्या तुकड्याच उज्ज्वल सुवर्ण व्हावे तद्वत् लेखकाच्या प्रतिभादन्त लेखणीचा स्पर्श होताच या दीन, दीड्री, अज्ञानी व मावळ्या माणसाच्या स्वभावचिनात अपूर्व रंग भरला आणि त्यात अतीव आवर्पकता निर्माण झाली.

या आकर्षकतेचे दुसरे एक कारण म्हणजे या वर्गाविषयी लेखकास वाटणारी अपार सहानुभूति ! ही सहानुभूति ज्ञानपद क्षेत्रांत असणाऱ्या भले पणामुळे व मणुसकीमुळेच वाटू शकते हे उघड आहे. लेखकातील लोकाचा वाङ्मय मलिनपणा सोडला तर लेखकाच्याच भाषेत सागावचे म्हणजे—“त्याच्या भळकट पैशीच्या आढ स्वच्छ अन्त करणाची भलाई नादते आणि डोक्यास गुडालेल्या त्याच्या भोंगळ मुडाशाखाली समजस बुद्धीची ऋजुता बागत असते ” याच भलाईने व ऋजुतेने लेखकाचे मन या हीनदीन वर्गाकडे वेधले गेले आणि त्याने त्या वर्गाची चित्रे सहानुभूतिपूर्ण कलात्मकतेने रेखाटून आपणापुढे ठेवली.

या चित्रांपैकी ‘ वृष्णाकाठचा रामवशी ’ ‘ तारळखो-यातील पि-या ’ व ‘ सतीचे शस्त्र ’ यामधील सती याची चित्रे बिलक्षण भेदक व आवर्पक बटणी आहेत. शूर, बळकट, जातिवन्त, जितका मूर्ख तितका प्रेमळ असा रामोशाचा नाईक सत्या आपणाला जगदी मोडून टाकतो जात दरोडेरोंराची असली तरी सत्या हा शब्दाचा सच्चा आहे, राज्याचा मिठाला जाणणारा आहे पादरपेशाचा भिना लाचारपणा व दुर्बलतेतूनच उद्भवणारा क्षुद्र हलकटपणा त्याच्या जवळ औपचालाहि सापडायचा नाही. तो बालिष्ठाचा शत्रू पण दुर्बलाचा निपराण्याचा प्राप्ता व रक्षणकर्ता आहे. दूषमात जेवू घाळणाऱ्या रावित्री.

वाईला त्याने आपली 'बहीन' मानली, मुकेंने कळजलेल्या गरिबगुरिवासाठी त्याने बाजार मोकळे केले आणि दाळेंतल्या लहान पोराना वत्सलतेने मिठाई चारली. पट्यासारखे इमानी अनुयायी त्याला लाभले होते आणि मनगटा-तऱ्या अजिंक्य सामर्थ्याच्या जोरावर तो निर्घास्त होता. पण—गुरात्याच्या प्रेयसीनेच अखेर त्याच्यासो बेहमानी केली आणि हा सचा वीर पोलिसाच्या हाती गमला ! त्याची अखेरची कैकियत ऐकण्याजोगी आहे, जातीचा गमोशी असला तरी त्याचीसुद्धा एक विशिष्ट कुलपरंपरा आहे व तिचा त्याला अभिमानही आहे तो पोलिसाना म्हणतो, "साहेब ! चोर कोन ? आमी प्रभु रामचंद्राचे चाकर हावो. आमचा गुगमद्रक्ड राजा हाय. पन आमाला अशी दशा आली. आमी कुनाचा इश्यासपात केल्या का ? कुनाला गरिबाला नाडल्यु का ? आमाला जयळ करतील त्याच्या जिवासाठी 'आमी जीव देऊ. आमी मर्द रामवशी आहोंत . कधी ना कदी बाळ किरल आनु आमाला घर दित येयाल !"

—हे त्याचें भाषण ऐकून कुणाचें मन द्रवणार नाही ? सत्याप्रमाणेंच पिण्या मागहि दरोडे घालणारा परंतु अत्यंत प्रामाणिक, ईश्वरनिष्ठ व हाडाचा सचा माणूस आहे. अगत मुठमुसणारी रंग आणि अक्षिधितपणामुळे असलेली बऱ्यावाइटाब्रदलची आविवेकिता याच्या मिलाकानें तो दरोडेखोर, पुण्ड बनला तरी त्याचे हृदय रम्या मर्दाचें आहे. खडोचाब्रल त्याला घाटणारी भक्ति अमर्याद होती त्याची बायको जेव्हा पोलिसाच्या भीतीमुळे त्याला खडोचाच्या जत्रेला जाण्याच्या विचारापासून परावृत्त करू बघते तेव्हा तो गर्हिवहन बोलतो, "तू अशी कशी बोलतियास चंद्राबाई ? तू अशी कशी बोलतियास ? . बसोतून एकदा खडुच दर्शन घडतया त्यबद बी सोडल तर चोरीदरुव्यापलिकड काय रायल ?" या भावव्या परंतु दूर गुण्डाचा कायदा दुबळ्या पादरपेशानी घेतला व त्याला हुळीवर घालून चोरीदरोड्यास प्रवृत्त केलें अखेर शेवटी पिण्या माग जेव्हा तळतळून आपली कैकियत देतो तेव्हा डोळ्यास पाणी देत ! पिण्या म्हणतो, "—तलेवारांनी सांगितल म्हनयान् वयेल. पन् तेंच जरीचा मदिल त्येच्या टकुरीला राक्षस, त्येची वटी त्येच्या गळ्यात म्हाइली अन् माझ्या हातापायात खे वेण्या लाह्या वगा—" पिण्या पेशा पिण्याला हुळीवर घालणारे 'तलेवार' अधिगुन्हेगार नव्हत काय ?

पतीच्या मरणानंतर त्याचा जोडा जपून ठेवणारी, व त्याच्या जोडावर दुष्टापासून व हलकटारसून आपलं पाणिप सामाळणारी सई, माथ्यावरच्या ओझ्याप्रमाणे गरिबीचे ओझेहि हस्तमुल्याने सोलून घरणारी दस्ती पण समाधाना वृत्तीची हेल्हरीण कोयना, अत्यंत सम्य व प्रेमळ असा तवा महार, दारिद्र्यामुळेच चबनर हास्याची रेपाहि उमटवून देणारा स्थितप्रज्ञ लिप्यमन, पदोपदी अपमान, अवहेलना व उपेक्षा सोसूनहि सौजन्याच्या सदसद्विवेकबुद्धीच्या सान्या सीमा सामाळणारा 'अस्पृष्ट' पिन्या, घनलोभाने पोटाची पोरंबुक्कात घालणारा पण ऐनवेळी वास्तव्यप्रमाणे वाळीज फुटून मेरेला बहिरनाक-ही सारी व्यक्तिचित्रे आपापत्यापरी अत्यंत रेखाव बठली आहेत. आपण पादरपेशे लोक अत्यंत मिळमिळीत झालो आहोत आपले हर्षसेद, कामश्रेय सारेच जणू दिशल्यासारखे, सौम्य असे असतात. कधी आपण उत्कटतेने प्रेम करणार नाही की कधी उत्कटतेने कुणाचा द्वेष करणार नाही. आपण मात्र सौम्य आणि त्याच्या आविष्काराची आपली पद्धते त्याहून सौम्य व नेमस्त ! त्यामुळे या ज्ञानपदाच्या जीवनातले हृदयावातासारखे खोरकस भावना-विचार बघून आपणास भय वाटते तेथे पिन्या आणि त्याची पत्नी चद्राबाई हे उजाड माळार निळ्या आभाळाच्या खादण्यावाली परस्परनद्वेषात दिवस व राती घालवतात, आपणास सत्याने पत्नीपदावर न चढविता वैधळ 'कडू रकेली' म्हणून ठेवले या अपमानाच्या जाणिवेने वैहोप होऊन घेडा घेलेली स्वमा पोलेसना कितूर होते व सत्याचे वाटोळे करते, अगर बहिरनाक महार पैशासाठी पोटाची पोरंबळी द्यायला तयार होतो-ही वृत्तीची तीव्रता आपली नव्हे, ती ज्ञानपदाचीच जाहे आपणास ती अतिराजित वाटली तरी परास्त्री ती वास्तवच आहे आणि या वास्तवतेमुळेच बरील स्वभावचित्रे अत्यंत उत्कट व आकर्षक बठली आहेत

आतापर्यंतच्या एकदर विवेचनाने 'उपेक्षिताच्या अंतरंगात केवळ ग्रामीण जीवनाचीच चित्रे रंगवली आहेत असा जर कुणी समज करून घेतल तर तो मात्र खरा ठरणार नाही ! तसे म्हटले तर या पुस्तकात अगदी ग्रामीण जीवनावर आधारलेल्या अशा कथा फार तर सदासात-म्हणजे एकदर कथासम्येच्या निम्नानेच आहेत उरलेल्या कथातून जीवनाच्या भिन्नभिन्न परिसरांतले व्यक्ति घेऊन त्यांच्याभोवती कथासून गुळले आहे या व्यक्ती

परस्परापासून अतिशयच भिन्न शेजात वावरणाऱ्या व भिन्न अभिरुचीच्या अशा आहेत. येथे ब्रातणेतर वर्गातल्या मोडकरणी सई शनारी कृष्णाकाठच्या नेमनिष्ठ ब्राह्मण पराम्पातली मर्यादशील सून सावित्री दिसून येईल धुद, यळकट व पेंदरकार अशा सत्यापिवासाखुवा दरोडेपोराशेजारीच निवृत्त्याचा नामगोप करून इद्रायणीच्या वाळवंटात वेधोप होऊन नाचणारा तो सुनिख्यात देहूचा धार्मी आदळेळ अगर आईयापाच्या वत्सल मायेला मुकलेल्या घनैर्ब्रजळच खुद्द आईयापानींच पैशाच्या लोभाने वुरुजात पुरलेली नाप नाकदेवदाईसारसी अचण, निष्पाप अर्भकेंहि दिसून येतील ! कुठें महार तवाची मजुळा तर कुठें ब्रह्मण प्रभाकराची सावित्री ! कुठं दरोडेखोर सत्यापिवा तर कुठें भगरदुमत सत तुकाराम ! कुठें पुरंदरचा नामा तर कुठं मुवईच्या दयालाऱ्यातला निष्कमन ! परंतु इतर वावर्तीत या लोकात कितीहि करक असला तरी एका वावर्तीत मात्र त्या सर्वोत साम्य आहे ते सारेच ' उपेक्षित ' आहेत, वाचित आहेत—दैवाने शूणा, समानाने शूणा, परिशिष्टातीने शूणा अगर पुनरिजीव्या जिवलगानी शूणा—या अमात्याची उपेक्षा केली आहे, दारुण वचना केली आहे या एकाच साम्याने त्या साऱ्या तून ऐकून सून ओंखलेले आहे. त्याच्या भिन्नभिन्न जीवनातून उपेक्षेचा एकच एक खिन्नकरण सूर सारला चाललेला आहे आणि शूणूनच लेखकाने त्या साऱ्यांना एकत्र गोवून टाकून त्याच्या उपेक्षेचें, त्याच्या मनोवेदनाचें, त्याच्या दुर्दैवाचें भेदक चित्र वाचकापुढे उभें केलें आहे यामुळेच सई पुस्तकासहि एक प्रकारची सगति व सूत्रबद्धता लाभली आहे

या कथाचा परामर्श घेताना एक विचार मात्र मनात चमकून जातो या सर्व व्यक्तींकडे लेखकाचे लक्ष आधी यळल कसे ? मुवईचा निष्कमन आशी वपती, समाजाच्या मरचौकातून अबू रामाळोत जाणारी विधवा पतिव्रता सई आम्हांहि पाहिलेली असते, पुरंदरचा नामा अगर मडईतली हेल्करण कोयनावादी आम्हांलाहि पावलोपावली सेटत असतात पण आम्हांचे लक्ष तिकडे कसे वेधत नाही ? आणि या निशिष्ट लेखकालाच तिकडे पहायचे कसे सुचते ?

या प्रभाचे उत्तर पुस्तकातच एका ठिकाणी लेखकाने देऊन टाकलें आहे हास्याचा गोप या लेखात लेखक म्हणतो, " मग अशी चमत्कारिक सोड

सागरी जाहे की इतराच्या सगर्तीत घर मान करून चालले असताना तो जो आपला एकतारीवाला कुटुंबाभर बसलेला असेल त्याच्याकडेच लक्ष जाण्याचें ! शेकडों हजारों श्रीमंत, देखणी, नटलेलीं-सजलेलीं माणसें भोंवतालें चाललीं असता माझी दृष्टि चोरून त्या अ-घावडे जाते. त्यानें तें रेंवत गटलेलें 'तुका म्हणें' ऐकलें म्हणजे मनाची कालवाकालव होते व 'तुकारामाचें म्हणुणें काय आहे तें ऐकावयाची कुणाची तयारी नाही' हें पाहून वाईट वाटतें " लेखकाच्या मनाची निशिष्ट ठेवण ही अशी असल्यामुळें सर्वसाधारण मराठी ललितलेखकाच्या कलाग्रस्त लेखणीनें अनावर्ण्य म्हणून दूर लोटलेले विषय लेखकांनै निवडले व आपल्या सहृदय प्रतीभेनें त्यावर 'वाङ्मया'चें सुंदर लेणें चढवले ! या पुस्तकातल्या नायकनायिका या दैवानें, समाजानें परिधितीनें उपेक्षिलेल्या, बचविलेल्या अद्वैत अस मीं घर गटलेलें, त्या विधानात किंचित् उणीव राहिली आहे दैव, समाज अगर परिधिती यात्रे-बरेच आमच्या ललितलेखकांनींही पात्राहृत. मलिन, अमगळ, दीनघाण्या, अज्ञानी अशा दिसणाऱ्या माणसाची उपेक्षा वेली आहे. वस्तुतः आमच्या ललितवाङ्मयात हल्लीं जो निशिष्ट वर्ग वर्णनविषय झालेला आहे तो समाजाने नसवेनें फार थोडा आहे. या सधन, विलासी आणि आपल्याच भाव भावनाचें चोज पुरवणाऱ्या मूठभर वर्गाबाहेर दारिद्र्य, अज्ञान आणि भोळेपणा घानीं वेढलेला जो प्रिस्तुत बहुजनसमाज आहे त्यालाच एरें गटलेलें तर ललितलेखकांनीं अधिक प्रामुख्यानें आपला वर्णनविषय वनवावयास पाहिजे, शहराची सीमा सोडून आपण बाहेर पडलों की पदोपदीं हेच दीन लोक आपणास भेटतात. परंतु आपलें दुर्दैव असं की स्वतःच्या पादपेशेपणाला याच्या सगर्तीनें मलिनता येईल की काय या भीतीनें आम्ही जीवनात आणि वाङ्मयातही या लोकाना स्वतः पासून फार दूर ठेवले आणि कुठल्या तरी आभासमय बाल्पनिक सृष्टीचें वर्णन करणातच आम्ही रगून गेलों. यामुळे कृत्रिम ते आम्हास वास्तव वाटू लागले आणि जे एसेंपुरें, वास्तव त्याचा मात्र अर्थ कळेनासा झाला !

या पुस्तकात या उपेक्षिताचें जीवन लेखकांनै सहानुभूतिपूर्ण कलात्मकतेनें रेखाटले आहे. यातील काही चित्रे आपणास किंचित् अद्भुत वाटतील, काही अलिखनाचा अर्थही आपणास कळणार नाही. पण तसें झाल्यास तो

दोष आपलाच आहे, लेखकाचा नव्हे ! या पुस्तकातलीं सारीं स्वभावविनं, सान्ना घटना, वास्तवावर जाघारलेल्या आहेत, “या गोष्टींना वास्तवाची भूमिका आहे” असें लेखकाने प्रस्तावनेत म्हटले आहे आणि सत्य हें कधीं कधीं कल्पनेपेक्षा अद्भुतरम्य असतें या न्यायानें ‘वयाकथित’ लघुकथांपेक्षा या कथातल्या घटना आपणास अधिक अद्भुतरम्य वैचित्र्यपूर्ण वाटतात आपल्या संप्रती असलेलीं अनेक लहानसहान वृत्ते, स्मृतींत दडलेले बारीक-बारीक प्रसंग लेखकानें बाहेर काढले आणि ते सुंदर, साकार व सर्वांत स्वरूपात वाचकापुढें उभे केले ! या लेखारमीं मीं जो उतारा दिला आहे त्यात या माटे यानीं मराठी साहित्यलेखकांना एक अतिशय मोलाची सूचना देऊन मार्गदर्शन केले आहे असें मला वाटतें पादरपेक्षात बर्गीत जन्मलेल्या व वाढलेल्या पादरपेक्षा लेखकांना आपली पोपाख धारण करणाऱ्या, आपली दब, रीतभात आचरणात आणणाऱ्या, आपली शुद्ध व स्वच्छ माया घोलणा या सजातीय पादरपेक्षा बदलच काय तें कुतूहल वाटतें, त्याच्या विषयीच काय तो निव्हाळा वाटतो आणि त्याचेंच चित्रण कथाकविता-कादंबऱ्यातून करावें वाटतें पण हा आकुचित कोंडी फोंडून जर मराठी लेखक बाहेर पडेल तर तें त्याला हवे तितकें आकर्षक जीवन रंगवावयास सापडेल या जीवनाचा वाच रसिधेप दीन मलिन अमगळ असला तरी त्याच्या आत प्रीतीचे जिवंत सारे खळाळत आहेत, विशाल सहानुभूतीचीं सरोवरे तुडुव भरली आहेत आणि या सर्व देसावधार ‘माणुसही’च्या चद्राची दांतल ज्योत्स्ना अखंड प्रकाशत आहे असें स्पष्टपणें दिसून येईल. या जीवनाकडे मराठी लेखकांना आजवर दुर्लक्ष केले हें त्याचें व मराठा वाचकांचें दुर्दैव ! ‘उपेक्षितांच्या अंतरंगात’ हें जीवन लेखकानें रंगविलें आहे मूळ पटनेपुरता वास्तवाची हें। उसनवारी सोडली तर पुढें मात्र चहूकडे लेखकाचे कलात्मक व मनोज्ञ कथनकौशल्य दिसून येतें. ग्रामीण जीवनातील कथाइतक्याच नागर जीवनावरील कथाहि सुंदर उतरल्या आहेत या कथात ‘सावित्री मुक्यानिच मेलां’ ही कथा, मला वाटतें सर्वोत्कृष्ट ठरेल यामुदेव बळवत कडक्याच्या वडात सामील झालेल्या व काळ्यापाण्यावर गेलेल्या एका ब्राह्मण तरुणाच्या नवोडा पत्नीची ही कथा अत्यंत हृदयद्रावक आहे पत्ताकराच्या निर्गमनानंतर सावित्रीने पालवलेले नेमनिष्ठ आधुष्य, आज ना उद्या पति परत येईल ही खानी साळगून तिनें

चालवलेली अखडित तपश्चर्या आणि शेराटी ऐन मीलनाच्या घडीला जेगनें तिला आलेला जवानक मृत्खू- हें सारें वाचीत असता आपले डोळे क्षणोक्षणां ओले होतात. जन्मभर वचित झालेली अभाणी सावित्री असेर मुक्यानेंच मेली ! तिचा पति तिच्या धितेज्वाळ ग्दणतो, “सती, ए सावित्री सती, ए माझे सावित्री सती, तू मझी जन्मी तुझा आहे. आता नसली तरी तुझी माझी कुठ तरी गाठ पडेल्.. . सावित्री, एर शब्द जरी माझ्याशीं बोलली असतीस तरी बीस वर्षांच माझ दुःख गेल अमत, तगळ्या जन्मात तू आणि मी एकदाहि प्रेमळपणान बोललीं नाहीं, कारण नशिबानच आपली उपेक्षा केली !”,

वचित प्रणयाचें इतकें हृदयस्पर्शी व उत्कट चित्र मराठी यात्रमयात अन्यत्र सापडणें कठीण आहे. या कथेंतला कादण्याचा आशिकार धग साहित्यिक, रवींद्रनाथ ठाकूर अगर शरच्चंद्र चतर्नी यांचा तोंडीचा वाढतो. ‘सावित्री मुक्यानेंच मेली’ ही कथा या पुस्तकातीलच नव्हे तर सर्व मराठी वाङ्मयातील अत्युत्कृष्ट कथांपैकी एक आहे.

सातावरणाच्या उत्कृष्ट परिपोषासाठी ‘नाथनाथ आणि देवकाई यांची काळ-सोप’ ही कथा उल्लेखनीय आहे. नसलेली देण्याची कल्पनाच आधी भयानक, त्यातून बागारणाचें हुबेहुब चित्रण, म्हातर समाजाची भापाईली आणि अश बहुजन समाजान्या मनोवृत्तीचें अचूक रेखन यामुळें ही कथाहि अमूर्तिम बठली आहे, वरील दोन्ही कथातले उतारे देणें ग्दणजे त्याच्या सर्वांगीण सौंदर्याला अन्याय करण्यासारखें आहे. या सरस कथा मुळातूनच संपूर्ण वाचा घ्यास इत्यात ! ‘माझे मनोरंजन’ व ‘इद्रायणी’च्या वाळवटात येणें खुरद लेखकाच्याच मनाचे काही मधुर असे निशेप पहावयाला मिळतात इद्रायणीच्या वाळवटातील तुकड्याच्या मानविक उत्क्रान्तीचें केलेलें विवेचन पारच मार्मिक व अर्थपूर्ण आहे.

प्रा. माटे हे मराठीतले एक उत्कृष्ट शैलीकार लेखक आहेत, हें आता नव्यानें सांगण्याची आवश्यकता नाहीं. परंतु तरीदेखील या पुस्तकातली भापाईली विलक्षणच हृदयगम आहे व पुस्तकाची वरीच अक्षर्यक्ता या भापाईली मुळ जाली आहे हें सांगणें मात्र आवश्यक आहे. लहान लहान, जोरकस वाक्यें जानपद शब्दांचा अर्थपूर्ण व उचित उपयोग आणि रसाळ व वेधक

वर्णने ही या भाषेची प्रमुख अंगे होत. भाषासौंदर्याच्या दृष्टीने 'सावित्री मुक्यानेच भेली' व 'नाथनाथ आणि देवकाई यांची काळझोप' या दोन्ही कथा अप्रतिम आहेत. वर्णनशैलीच्या दृष्टीने सत्या-पिन्याची शब्दचित्रे, छोट्या वस्तूंच्या मनोवेदनाचे वर्णन, खंडोबाच्या जत्रेचे वर्णन—सर्व पुस्तकातच ठिकठिकाणी अशी वर्णने वेपुळाने पसरली आहेत. काही वाक्ये येथे उद्धृत करण्याचा मोह अनावर होतो.

“—उत्तचर परिवेषात, सौंदर्यसामीप्यात, वैभवाच्या प्रसन्नतेत थोडे तरी शिराचे ही माणसाच्या मनाची स्वाभाविक प्रवृत्ति असते.”

“—शोपड्यात राहणारे गरीब जर तेजस्वी होतील तर ते श्रीमताच्या हजेर्यापेक्षा ताळर होतील व श्रीमंत जर रंगेलच राहिले तर त्याच्या माना गरिबाच्या शोपडीपेक्षा रंगली वाजतील.”

“—प्रेमळ साहचर्याचा, सगतीचा उन्हाळा असतानासुद्धा परस्पराने निष्ठा ठेवून भाणतं कशी सुखांतपत्ति करून घेतात हे पाहिले म्हणजे त्याची निष्ठा वाङ्मयात स्थिर हाण्यात जास्त लायक आहे असे वाटते.”

एका लहानशा वाक्यातून विस्तृत अर्थ व्यक्त करण्याची लेखकाची हातोटी विलक्षण आहे, पुढील लहान पण अर्थगर्भ वाक्ये पहावीत : स्वपरिपोष, अर्थवत्ता आणि संयम या सर्व कसेट्यात ती पूर्णतः उतरतात. ‘बन्सीने भयाने घुडका मिळला’ ‘सकटाच्या प्रसंगी सर्वोच्च दुबळेपण उपभूत कर घेतं’ ‘दातूच हाहि एक भोगच आहे’ ‘बन्सीच्या चित्ताचा कादा उन्मळून बाहेर आला,’ ‘विणविण करीत सगळा बाजार मागे पुढे मागे पुढे रेलत होता’ ‘सुष्टि-यापार आणि मनोव्यापार एका लयीत आले’ ‘पन्नास एकाद्या गुरा प्रमाणे ओरडला व भुईवरकोसळला’ अशी एक ना दान, किती वाक्ये सावीत ! जर्जर, काल्या, थापटमाईक, रालेवार, हस्यादि अस्सल मराठा पण अवापरामुळे आपणास अपरिचित वाटणारे शब्द तर पुस्तकात पदोपदी विरजुरले आहेत.

—प्रस्तावनेत ‘लघुकथेचे तत्र आपणास कळत नाही’ अस हेरकाने म्हटले आहे परंतु सखोल जीपनानुभव, जातिवत्त सहृदयता आणि अभिजात रसिकता याना कलेचे तत्र शिकून घ्यावे लागत नाही. या तीन गुणांचा मिलाफ झाला तर खरे तत्र आपोआप त्यातूनच विकसित होत असते.

आणि ‘उपोशिताच अतरंग’ हे अशा तऱ्हेने उदाहरण नाही काय !

विज्ञानबोध :

: : १०

श्री. कृ. गो. लिमये, एम्. ए. एल्एल् बी, संपादक 'ज्ञानप्रकाश'

श्री श्री. म. माटे यांनी पहिली दोनशे पृष्ठे व्यापार, एवढी एक प्रचंड प्रस्तावना या ग्रंथाला जोडली आहे अर्थात् तिला प्रस्तावना हें साधे नाव देण्यापेक्षा, प्रस्तावनाखंड हें व्यापक नाव देण्यात आले, हें योग्यच झालें श्री माटे यांनी विज्ञानबोधाला जोडलेला हा प्रस्तावना-खंड म्हणजे एक प्रकारचा स्वतंत्र ग्रंथच आहे, असें म्हटलें तरी चालेल त्यात मानवी ज्ञानाच्या व सुधारणेच्या उगमासून तो आज सांगायत मानवानें जी आध्यात्मिक व आविष्मैतिक प्रगति केलेली आहे, तिचें विहंगमदृष्ट्या निरीक्षण करून, त्यासून आजमितीस महाराष्ट्रानें कीणता बोध घेतला पाहिजे, हा संदेश श्री माटे यांनी या प्रस्तावनाखंडाच्या द्वारा महाराष्ट्राला आपल्या जोरदार, पीळदार, आणि खणखणीत मार्गेत निवेदन केलेला आहे ज्या शास्त्रज्ञानाच्या बळावर पाश्चात्य राष्ट्रांनी आपली कल्पना सीत प्रगति करून घेतली, त्या शास्त्रीय ज्ञानाचे जिवंत स्तरे आपल्या राष्ट्रात व विशेषत महाराष्ट्रात उत्पन्न व्हावयास हवेत, तसें झाल तरच यापुढें आपल्या ठिकाण लागू झालेल, नाही तर आपले हाल कुशा खाणार नाही, अशी स्थिति होईल, हा श्री. माटे यांचा स्फूर्तिजनक संदेश महाराष्ट्रातील जनतेच्या हृदयास जाऊन भिडेल अशी आम्ही उमेद बाल्गमती वस्तुतः शास्त्रीय ज्ञानाची आवश्यकता व आविष्मैतिक विज्ञानप्रकाराचें महत्त्व ही महाराष्ट्रीय जनतेपुढें आज प्रथमच श्री माटे यांच्या लेखनीद्वारा मांडली जात आहेत, असें नाही यापूर्वीही अनेक विद्वान् लेखकांनी आणि विचारप्रवर्तकांनी भौतिक शास्त्राध्ययनाच्या आवश्यकतेचा संदेश हिंदी राष्ट्राला दिलेला आहे कित्येकांनी मर्यादित क्षत्रात भौतिक शास्त्रावर भरचढाई केलेली आहे, आणि कित्येकांनी भौतिक शास्त्रीय संशोधनाची कासही धरलेली आहे. पण हें सर्व खरें

असूनही, श्री मोटे यांच्या प्रस्तावनाग्न्याचे वैशिष्ट्य व महत्त्व कमी मानता येणार नाही. कारण भौतिक शास्त्राध्ययनाच्या व्यापक ज्ञानप्रसाराचा व सशो-
धनाचा त्यांनी केलेला वैचारिक पुरस्कार हा एका दृष्टीने अपूर्व असाच आहे.
त्यांनी या प्रस्तावनाखंडात मानवी प्रगतीचे केलेले निरीक्षण व केवळ वेदान्त,
साधारणकार, आध्यात्मिक उच्चाते, वैभवे प्रकारच्या चर्चेत गुंफटून जाऊन सर्व
ज्ञेयी भूमिका घेणाऱ्या तत्त्वज्ञानाच्या समाधानी वृत्तीला पक्का, या
गोष्टी भरतीतील विद्यमान वाङ्मयात तरी निदान अद्वितीयच ठरतील.

श्री. मोटे यांचा हा जागतिक ज्ञान व संस्कृति यांचे माकल्यान निरीक्षण
करण्याचा प्रयत्न, व त्यावरून भौतिक शास्त्राध्ययनाच्या कामगिरीची आरा-
धना व जोषामना करण्याचा स्वदेशवापराचा कळकळीचा ठासून केलेला
उपदेश, हा पहिला म्हणजे सोळाव्या शतकातील आणखि साहित्यिक व तत्त्वज्ञान
लॉर्ड (फ्रॉन्सिस) बेकन यांचा स्वाभाविकच आढवण होते बेकनचे
Advancement of Learning (ज्ञानप्रगति) हे पुस्तक त्यांनी अभ्यासिले
आहे, त्यांना श्री मोटे यांचा विज्ञानवाचाच्या प्रस्तावनाखंडातील विचारसरणी
अक्षरशः पटण्यासारखी आहे बेकनच्या पूर्वी युरोपात ज्ञानप्रसाराची
स्थिति होती, तशीच सध्या आख्याकडेही आहे सामान्यतः जनता अज्ञाना
पकारात गुंफटलेली आहे, व ज "पवित्र ज्ञान" म्हणून समजले जाते ते
मूठमर शास्त्रो, पंडित व वेदाती यांनाच प्राप्त झालेले आहे अशी 'जात्या'
लोकांचीही समजूत झालेली आहे अमिहोनालयानील व्याख्यानसत्रांना
होणारी मोठे लोकांची बेसुमार गर्दी हे या मताच्या प्रावल्याचे हातायत्रच
होय, जसे म्हटले तरी चाले बेकनच्या पूर्वीही युरोपात अशा धर्माध्य-
क्षाचेच बड माजलेले होते तेच स्वतःला ज्ञानाचे भेम्पर्वत समजत,
जनतादि अज्ञानाने त्यांनाच ज्ञानसागर समजे हे धार्मिक ज्ञाननिपि सदैव
पटपटाच्या खटपटीत (Scholasticism) गुंतून वायव्यलम्ब्ये जे नाही, ते
विश्वात नाही अशा सिद्धांताचा पुरस्कार करीत पण त्यांचे ते वागजाल व
तर्कजाल (Cobwebs of learning) हे एखाद्या कोळ्याच्या गिणलेल्या
मूढम जाळ्यासारखे आहे, ते टिकाऊ नाही, ही गोष्ट बेकनन प्रथम जाहीर
रीतीने आपल्या ग्रंथाच्या द्वारे नगापुढे मांडला, व म्हणूनच बेकनला आधु-
निक शास्त्रीय युगाचा जनक म्हणून समजतात. बेकन हा रगत ऑरीस्टॉट-

लक्षा तत्त्वज्ञानाचा भोक्ता होता पण जगातील जनांची परिचीमा, अँरिस्टॉटॉलिथन तत्त्वज्ञानाने निरा त्यातील ज्ञानशास्त्राचा वगाकरणाने गाठलेली नाही, असे जगाला स्वच्छ रीतीने समजून, बेकनने अधिभौतिक शास्त्राध्ययनाची कास धरण्याला स्वदेशभाषवाना उद्युक्त केले. निसर्गातील चमत्कारांचे संशोधन करा, त्यातील कार्यकारणभाव मानवी मनाने व तर्काने उघडकीस आणा, म्हणजे निसर्गावरहि मानवी सामर्थ्य स्थापिता येईल ही बेकनची विचारसणी. अखेर युरोपला पटले व तिनेच युरोपचा गेल्या तीन शतकात कल्पनातीत अभ्युदय झाला. श्री. माटे यांनी या प्रस्तावनाखंडात बेकनच्या प्रतिपादनाच अनुकरण केलेले नव्हे, तरी बेकनच्या प्रतिपादनाची पार्श्वभूमि व श्री. माटे यांच्या प्रस्तावनाखंडाची पार्श्वभूमि यात बरेच वैचारिक साम्य आहे, असे आम्हास घातें, व म्हणून या मुद्द्याचा आम्ही येथे जरा विस्ताराने उल्लेख केला आहे अर्थात् बेकनच तत्त्वज्ञान व्याप्रमाणे त्याच्या समकालीन शास्त्रीपांडितांना मान्य झाले नाह. व काही काळ त्यांनी त्याला गिरोषहि केला, तसाच अनुभव श्री. माटे यांच्या प्रतिपादनाच्या बाबतीतहि येतो, हे बरेच संभवनीय आहे उदाहरणार्थ, धर्म, साक्षात्कार, योगी बाबतीत त्यांनी व्यक्त केलेली विचारसणी ही रुढ वेदा तयादी विचारसणीला धक्का देणारी घटिल, व काही पंडितमंडळी तर श्री. माटे यांचवर अहम-यतेचा धरून तोंडी मोठा घास घेण्याचा उपद्रासास्पद प्रयत्न केल्याचाहि आरोप करवताला मार्गेपुढे पडाणार नाहीत पण ह्या घटि तूनही अखेर भौतिक ज्ञानाची कास धर हा संदेशच विजयी ठरेल, असा आम्हास पूर्ण भरवसा वाटतो सध्याच्या काळा असा उत्साहवर्धक व प्रमानशाली संदेशाची महासम्राज्ञा फार जरूरी आहे, व ते कार्य योग्य नेळी, केत्याचदल श्री. माटे हे अभिनंदनास पात्र आहेत.

श्री. माटे यांनी आपल्या प्रस्तावनाखंडाच्या पूर्वार्धात मानवी प्रगतीचे केलेले सिद्धावलीकन, अर्थातच, परिपूर्ण किंवा सधोगसुंदर आहे, असे म्हणता येत नाही. तथापि, त्यासंबंधात त्यांनी व्यक्त केलेले काही विचार निःसंशय नावी-यपूर्ण असून ते मुश्कळ्याच्या विचारप्रवर्तनाला कारणीभूत होतील, यात शका नाही. मानवी प्रगतीची युगमाने किंवा वाग्वृद्ध हे एकाद्या महापुरुषाच्या जन्ममृत्यूच्या संवत्वार आधारलेले आहेत असे समजल्याने अनेकदा

लोकांची दिशाभूल होते, ही गोष्ट काही नवीन नाही. मानवी प्रगति ही अशा रीतीने मर्यादित नाही. तिचा झोत व प्रमाद फार दूरगामी आहे, ही जाणीव मानव प्राळगून जर मनुष्यप्राणी मानवी प्रगतीचे निरीक्षण करू लागला, तर मनुष्याच्या ज्ञानाची व सामर्थ्याची प्रगति ही, ज्या प्रमाणात त्याने मौनिक शास्त्रावर विजय किंवा त्यात नैपुण्य संपादले, त्याच प्रमाणात झालेला आढळून येते, हे या पर्यायानेतील अनुमान निःसंशय निरपवाद आहे. बुद्ध किंवा श्रित्त ह्याची शिक्षण मानवी प्रगतीला कारणीभूत झाली ही गोष्ट नवीन आहे, परंतु ती चरमची होण्याचे मुख्य कारण ती शिक्षण ईश्वरप्रणीत होती हे नवून, ती तत्कालीन परिस्थितीवर योग्य उपाययोजना करणारी होती, म्हणूनच होय, हे लक्षात ठेविले पाहिजे. अशा दृष्टीने या प्रभाकडे पाहिले, तर यामने अज्ञानवर्धनाला मदत न होता, निरुपयोगी नासा ते सादावरच व्हाईल, याला दम नाही. पुढाचे अहिंसेचे तत्त्वज्ञान लोकांना देवळ पशुपशूंना प्रसाराविन्वुद प्रतिनित्या म्हणून पटले असवे, हे मत या माटे घाना माय नाही ते म्हणतात —

अखेर प्रत्यक्ष रीतीने वस्तुजात ज्ञानाच्या पलीकडे मनुष्याला नेऊ शकत नाही, असे त्याचे म्हणणे आहे, य तें त्यानीं बरेच कुशलतेने पुढें मांडले आहे. श्री. माटे म्हणतात, “ ब्रह्मविद्याच्या कालापर्यंत संसारी लोकांनीं जगडून जीं ज्ञाने संपादिली होती, त्यापन्थीकडचे वस्तुजातीचे ज्ञान ब्रह्मविदाना होतें, असें वाटत नाही. तें जर असतें, तर त्याचा काहींना काहीं प्रत्यक्ष त्याच्या वाङ्मयावरून आला असता. दाखले देताना कोठें तरी या ज्ञानातून काहीं दाखले जापल्या तत्त्वप्रतिपादनाच्या भरात ब्रह्मवेत्त्यानीं उचलले असते ! एखाद्या ब्राह्मणाच्या सुंदर यज्ञोपवीताचे वर्णन करताना शनीच्या भोंवतालच्या कड्याची उपमा त्यांना सुचण्यास काहींच हरकत नव्हती. पण हे शनीचे कडे त्यांना माहीत नसावे असें वाटतें. ”

श्री. माटे याचे हें अनुमान भाविक भंडळींना पाखंडमतवादासारखें वाटेल हें उघड आहे. पण त्याच्या सवालाना अद्याप्यावेतों योग्य उत्तर मिळालिले नाही; निवडुता तें भिलग्यांमाणेंहि नाही.

“ पार्थिव नियमाचे परिपालन हाच स्वर्गाचा मार्ग होय ” हा श्री. माटे यांचा सिद्धांत घाचून तर घर्ममार्तंडाना घफाच बसेल !

“ जामचा मूळचा घर्म पार्थिव आहे. श्रीकृष्णानें तो स्वतः आचरिला व इतरांकडून आचरून दाखविला ” हें श्री. माटे याचे विधान याचव्या-मंतर “ माटे हे प्रच्छन्न चार्वाक ” आहेत, असेच उद्गार काढण्याचा घर्म-निष्ठाना मोह होण्यासारखा आहे. तसेच ‘ पडिपु हे रिपु नसून, पडिपु हे आमचे मित्र आहेत, ’ ही माटेनीति तर पुष्पागमत्वाच्या दृष्टीने श्री. माटे यांना जवळजवळ ‘ नवमतवाद ’-पुस्तकान्तोत्तर दक्षलत्याशिष्यास सादणार नाही. काम या रिपूवरून श्री. माटे लिहितातः—

“ ब्रह्माने हें विश्व जरी खेळ म्हणून उत्पन्न केले असले, तरी त्या खेळा-तील प्रकरणाचे आदिसूत्र म्हणून त्याला ‘ काम ’ उत्पन्न करावा लागला. कामाची जी अत्यंत सूक्ष्म अशी छाया “ प्रेम ” या नावानें वावरते, ती अंगावर पडली असताना घडोतल्या कोंवळ्या उन्हाप्रमाणें मधुर लागते, आणि तिचा अनुभव घेत पुष्कळ वेळ बसावे असें वाटू लागते. या कोंवळ्या उन्हा-च्या वेळावर कसलेहि सादस व्याचरावयास माणसें आजवर प्रवृत्त झालेली

आहेत मग या 'कामा'स शत्रू कसे मानवा येईल ? व 'क्रोधाने' तरी आपले काय वाङ्मय केले आहे ? त्याला त्रेकाम सोडता कामा नये इतकेंच "

श्री माटे याचे हे काव्य व पंडिपूची त्यानी दिलेली ही कैफियत दुयो घनाची त्रेकियत घेणाऱ्या प्रो एस् एल् गोखत्याची सहज आठवण करून देईल तथापि, श्री माटे याच्या म्हणण्यात खूप आहे, व पंडिपूची बाधा होऊ नये, या मीतीने वेदाऱ्यानी मातस्पर्शाने निष्किय बनविणाऱ्या विचार सरणीचा पगडा बसवून या राष्ट्राला मोठे नुस्खान केले, हेहि नाकारता येत नाही निदान वापुडे तरी असे चुकीचे कायकारणभाव न लावता, भौतिक ज्ञानाचा आश्रय करण्यात कमीपणा नाही, व ते धर्मसाधनाच्या आड येणार नाही, असा बोध तदण पिढीने घेतला पाहिजे श्री माटे म्हणतात —

'आम्हाला आता प्रपचार वदा टेवू त्या अनुदाग जुद्धाची बडाल माणसे घरात घागता असली, तर नगरा-चापरीला पयामाणे मनमोकळ पणाने घागता येत नाही, व आठदि प्रहर ने भिन्न भिन्न रस ससारातून उत्पन्न व्हावयाचे त्याची उपद्रवणे चव घेता येत नाही तसे आम्हाला आजपर झालेले आहे ते अतःपर नको "

श्री माटे याची ही भौतिकशास्त्रज्ञानाची 'उतावीळ' व "उत्तळा" ही येथे अगदीच अनावर झालेली दिसते ! पण ईश्वराविषयीची तळमळ ही परमावघ ला पोहावली म्हणजे असा अखेर 'ही भेटो' त्याचप्रमाणे श्री माटे याच्या या विनयशील विद्यमान ब्रह्मविद् सहजनुमतीची व सदाच्याची देणगी देतात, अशी आम्हास आशा आहे श्री माटे हे बघने धर्वरही शुभा करून देणाऱ्याची नाहीत फक्त आता 'नवी व निराळी बघने' पाहिजेत, एवढीच त्याची लढिवाळण्याची मागणी आहे ते म्हणतात —

"स्त्रियाव महत्तरमापन करण्याचे गणितही बदल पाहिजे इतर मनुष्य योनीतून आपण कोणी मूळत व निराळे जाहो असे समजण्याचे कारण नाही नवमतवाद हे आपल्या प्रादेशिक, धार्मिक इत्यादि स्थिति विशेषानी सहकारित करूनच, पण वे घेतले पाहिजेत "

असा रीतीने महाराष्ट्राला नवमतवादाचा व भौतिकशास्त्रप्रधान विज्ञानाचा आपण करू द्यावावदत श्री माटे यांनी महान् प्रामुद्ध मागणी केली आहे विका रिक महाराष्ट्राची मूनीभूमिका आमूलत बदलण्यासाठी पाहिजे असेल, तर या

विचार प्रतिपादनाचा मुख्य उद्देश होण्यासारखा आहे. मुलुखागिरी केल्या-
खेरीज महाराष्ट्राचा गतीचा नव्ही, असे श्री. माटे म्हणतात. शास्त्रसंशोधनाच्या
बाबतीत ही 'मुलुखागिरी' किंवा हा 'हुटारूपा' करण्याचा मानव जातीचा पवित्र
धर्मच आहे. महाराष्ट्राचा तर तो आवश्यक धर्म बाटायला, अशी महाराष्ट्राची
एकदम आर्थिक परिस्थिती आहे. विज्ञानबोध या ग्रंथाच्या द्वारा या शास्त्र-
साधनाचा मार्ग श्री. माटे हे तरुण पिढीला उपलब्ध करून देत आहेत, व त्या-
बद्दल ते जनतेच्या ऋतज्ञतेला पात्र आहेत. प्रस्तुत ग्रंथात शास्त्रखंड,
धर्मशास्त्रचंद्र च चरित्रचंद्र असे आणखी तीन भाग आहेत. शास्त्रखंडात
शिवशास्त्र, पदार्थविज्ञानशास्त्र, मानवशास्त्र, वैदिकशास्त्र निगम आहेत. पण
त्यांचे निरीक्षण वस्तुनिष्ठ केले पाहिजे.

If then, Bacon himself made no contribution to science, if
no discovery can be shown to be due the use of his rules, if
his method be logically defective, it may not be unreasonably
asked, How has Bacon come to be looked upon as the great
leader of modern science? To this the true answer seems to be
that Bacon owes his position not only to the general spirit of his
philosophy, but to the manner in which he worked into a con-
nected system, the new mode of thinking, and to the incom-
parable power and eloquence with which he expounded and
enforced it.

वैदिकशास्त्राच्या प्रकाशक मि. जॉन मिचेल यांनी काढलेले वरील उद्धार योग्य
केरफारासह स. माटे यांच्या प्रस्तावनाखंडास लागू करता येतील. त्यात
नवीन शोध नसले तरी संशोधकांना स्फूर्तिलाभ होण्यासारखे अवतुल्यपूर्ण
प्रतिपादन भरपूर प्रमाणात खास आहे.

श्री. माटे हे 'मतपरिवर्तनवादी' म्हणून आहेत. ही त्यांची भूमिका लक्षात
घेतल्यास शास्त्रीय संशोधन करा, या साध्या वस्त्याच्या पुरस्कारासाठी या
विषयाचा शतकातही त्यांनी एवढा प्रस्तावना खडाच्यु अथ का केला, हे
कोणालाही सहज कळून येईल. त्यांच्या इच्छेप्रमाणे विज्ञानाच्या बाबतीत
लौकिक मतपरिवर्तन घडून येवी, व हिंदी राष्ट्रात शास्त्रसुगाची प्रभाव उजाडून

खडकाळ 'सधात्री'तून महाराष्ट्र ने घनराशी पुण्याची प्रयत्नांची महत्वा काद्या भरपूर प्रमाणात तृप्त होणे, असे आम्ही मन पूर्वक इच्छितो

एकसष्टीच्या निमित्ताने : : : ११

कु शामा देवघर, बी ए (ऑ)

(१) प्रा बापूसाहेब माटे, एम् ए.

इ स १९१५ ते १९४६ या जळतवळ एका तपास्या कालवधीन पुण्याच्या सर परशुरामभाऊ कॉलेजातून ने विद्यार्थी पदवीघर होऊन बाहेर पडले, त्यांच्यामधीं फारच मोठे विद्यार्थी असे असतील की, आपल्या विद्यार्थीजीवनातील रम्य आठवणींची पुढे बाहेर वाटून विव्यातील एक एक कलदार नाणे पुन पुन्हा पारतून घेताना व या पुर्जात आता मर पडणा माही या जणिवेने गेले ते दिवस म्हणून शुस्कारा टाकताना ज्यांना प्रा बापूसाहेब माटे याची आठवण होत नसेल, जे त्यांच्या शिक्षकांमार्फत एखादे विस्मरले असतील, आणि ज्यांना चुकत्या कठिनाप्रमाणे वाचण बापूंच्या ताब्याला बसे इटकून वाचकत असू व बापूंचे सांगणे ऐकताना बसे येमा होते असू यांचे मान उरत नसेल

सर्वसामान्य विद्यार्थ्यांची ही स्थिति ! मग ज्यांना बापूंच्या निकट परि चयाचा लाभ मिळाला त्यांच्या मनावर बापूंच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या गुणा अगर्द रमणवे उमटायला आणि ' अदिस्तरणीय ' व्यक्तीत त्यांनी बापूंना मग चे स्थान घेवे यत काहीच नवल नाही

बापूच्या अनेक विद्याध्यापिकांनी कोणत्या कोणत्या निमित्ताने बापूंची आठवण होत असेल हे निश्चितपणे समजा येणार नाही. बहुतेकांच्या स्मृतीला बापूंचे लिखाण वाचूनच उजळी मिळत असेल, पण मला मात्र या वस्तुजात-मधील उदात्ततेचे आणि भव्यतेचे कुठेहि, केव्हाहि आणि कसेहि दर्शन झाले तरी बापूंची आठवण झारयाझिमाय रहात नाही.

पण, गमत अशी की, बापूंची आठवण झाली की, गडकन्याचा गोकुळहि माझ्या मनोद्वारात दत्त म्हणून उभा रहातो. उदात्तता, भव्यता आणि गोकुळ याना एका दारणीला घाणण्याचे कार्य माझ्या मनाने करावे हे काही माझ्या आरसिद्धताचे अवलक्षण नव्हे. बापूंचे व्यक्तिमत्त्वच जिथे उदात्तता, भव्यता आणि विस्मरणशीलता यांच्या मिलाफाने घडलेले आहे तिथे मी तरी काय करणार !

(२) 'गोकुळचा' नया अवतार !

विस्मरणशीलतेच्या बाबतीत गडकन्याचा गोकुळसुद्धा बापूंना संपूर्ण शरणविद्धी लिहून दिल्याशिवाय रहाणार नाही. बापूंची विस्मरणशीलता खरोखरच अगाध आहे. विंतीनशीलतेने बापूंच्या चित्ताचा पुरा कबजा घेतलेला पाहून स्मृतीने सूरतणाने पण निरुपावाने काढता पाव घेतला असावा अशी बुशका बापूंचा एरा घाट दिव्याच्या मनात नेहमी डोक्यात, आणि बापूंच्या विस्मरणशीलतेचा ताजा आणि गरमागरम मासला चाखायला मिळाला की त्या झेकेचे 'प्रकाशन' केल्यावाचून त्याला रहात नाही.

'बापू' तुम्ही आता गहाळे झाला अन् म्हणून तुमच्या ध्यानात रहात नाही, असे सापूना उरूनून म्हणावची जगदी सोब नाही. ते अधिकच ताठ होऊन म्हणतील, 'साठ वर्षे म्हणजे काही फार नाहीत, शिवाय मनाने अन् शरिरानेही मी जगदी तगडा आहे. अजून दहावीस वर्षे तरी मला काही होणार नाही. आणि अजून दहा वर्षे तरी सकाळालेही लाजविण्याइतक्या तडफेने काम करीन मी.'

बापूंचा हा विश्वास जगदी युक्त आणि सार्थ आहे. पण त्याबरोबरच, त्याची विस्मरणशीलताही अजून तडफदार आहे ही तितकच खर.

विशेषतः पुस्तकाची, लेखकाची आणि विद्यार्थ्यांची नावे बापू इतक्या सराईतने विस्मरणशीलता, काही पिढ्यां नका. ज्या लेखकाचे पुस्तक शिकवा

यला म्हणून घेऊन बापू 'टेन्टावर' बसत त्या लेखकाचेहि नाव विसरल्याचा पराक्रम त्यांनी अनेक वेळा केलेला आहे. सामराजाच 'रुक्मिणीहरण' किंवा रघुनाथ पंडिताच 'नलदमयतीस्वयंवर' हीं काव्यें बापू शिकवू लागले कीं त्या कधींची नावे त्यांना ह्मणून द्या देत 'आपला तो हा, 'आपला तो हा' असें दोनचार वेळा झालें कीं पहिल्या बाकावर बसलेल्या विद्वानांपैकी कोणीतरी साय करी 'रघुनाथ पंडित'। पण पाठीमगच्या उजव्या बाजूच्या कोंपऱ्यातून हलच आवाज येई, 'वामन पंडित'। रागावल्याचा जाव आणून बापू क्रुद्ध मुद्रें कोंपऱ्याकडे एक बटाटा टाकीत पण तें उठनें अवसान फारच थोडा वेळ टिके. आपण आठवणांचे कसे खदक आहोंत या जाणिनेच कीं काय बापू मिशातल्या मिशात हसत आणि मग पहिल्या बाकावरील पंडितापासून तो कोंपऱ्यातील डुंड्याचापर्यंत सारेजण खिदळू लागले कीं 'हसतां काय वैश्वव्यातेष्वप्यवरन ? तुम्हा अलिङ्गच्या पोरांना गर्भार्थ कस तें नाहींच' अस मुळाना बापू बापू पुढें बापू लागत

बापूच्या विसरळपणाविषयी माझ्या मनात जो काही थोडाफार उद्यम उत्पन्न होता तोहि 'माटे' आढनावाच्या माझ्या एका ओळखीच्या विद्याध्यान जुकताच पुरता केडून टावला थोडीफार तोंडओळख आणि समान नामाभिधानामुळे निर्माण झालेली जवळीक याच्या जोगावर तो विद्यार्थी आणि बापू याची कुठेहि गाठ पडली तरी थोडीफार बोलावाली, किमानपक्ष 'हस्तिदत्ता' तरी होईच होई एवढा वाय झालें, बापूची आणि त्याची कुठेंतरी गाठ पडली.

बापूंनी त्याला विचारलें, "तुम्ही माटे नाहीं का ?"

"होय सर !"

"सत्या काय वी ए ला ?"

"नाहीं ! वी एम्ही ला बसणार भी यदा !"

"छान ! तुम्ही चौथे माऊ नाहीं का ! ते काय चर करतात !"

"एक घेंवेंत आहे, एक सेवर ऑनिसमध्ये, एक टण्ण—"

"ठीक ठीक !"

पुन्हां एकदा बापूची आणि त्याची गाठ पडली सर्ग काही यथापूर्वम्. विस्मयादादि असेंच झालें. चवथ्यादा आणि त्या विद्याध्यान घेईर धरवेना.

त्याने आपण होऊन सुखात बेली. “ सर ! मी माटे ! रदा बी. एस्सी. सा वसणार आहे आदी चौथे भाऊ एक बॅरेंत आहे, एस्—” झाले. आता मान, बापूच्या डोक्यात प्रसाद पडला. पण, बापू भारी प्राजल. त्यांनी ताचडतोय आपल्या स्मृतीचा दुयळेपणा कपूल केला.

बापूचा नेहमीचा ‘लेखकू’ एकदा गावाला जायचा होता, म्हणून देशपांडे नागच्या आपल्या एका मित्राला घेऊन तो बापूकडे आला. परिचय-विधि झाला मग ‘लेखकू’ म्हणतो “सर मी गावाला अखेरपर्यंत हे देशपांडे येतील लिहायला ”

बापू पसतिदर्शक मान डोलावतात.

दुसऱ्या दिवशी ‘देशपांडे’ ठरल्या बेलीच्या जरा आर्षाच आले. बापूंनी निर्विकार मुद्रेत देशपांड्यांना त्यादाळत पुसले, ‘ह बसा ! कोण बर तुम्ही ! काही काम आहे !’

प्रसत्या जागी अदृश्य होण्याची शक्ति आपल्या अंगी बसली तर बरे झाले असते असे देशपांड्यांना त्याक्षणी वाटले की नाही हे मला सांगता येणार नाही

बापूच्या विसराळूपणाधिपयीच्या आख्यायिका मला नेहमी कर्णोपकर्णी ऐकायला मिळत पण मला रगत त्याचा प्रसाद कधी काळी मिळेल असे चुकूनसुद्धा मला कधी वाटल नव्हते. पण तो योग एकदा आलाच.

डिसेंबर महिन्याच्या सुरुवातीला बापूंनी मला तबी दिली, “ ह बघ, तुझ लक्षण काही ठीक दिसत नाही मला. पंधरा दिवसात काही लिहून आणून दाखवेल नाहीस —”

डिसेंबरचा शेवट आला तरी काही लिहून झाले नाही म्हणून बापूंना भेटण्याची मी टाळाटाळ करीत होते पण शेवटी त्यांनी मला गाठलेच, आणि ते, चांगले रागावले

“ बरस ! आता बापूंना काहीतरी प्रकासपैकी लिहून दर्शन तरच नावाची— अशी मी भ्रमप्रतिज्ञा करीत मी परतले. मुक्ताच बापूंनी आम्हाला ज्ञानेश्वरांचा १५ वा अध्याय शिकवला होता, तेव्हा प्रथम ज्ञानेश्वरांचा ‘उद्धार’ करावयाचा असे मी ठरविले मग काय ?—सगळी ज्ञानेश्वरचरित्रे, ज्ञानेश्वरदर्शनाचे दोन्ही एड, महाराष्ट्र सारस्वत, पणारकरवृत्त मराठी बाह्मनाचा इतिहास, १६ व्या अध्यायाच्या दोन्ही आवृत्त्या, बापूंच्या व्याख्यानाची

टिपणें इ. प्रचंड जमाव बरोबर घेऊन मी 'शानेश्वराचें कविते' या विषयाचा डोंगर पोखरण्यास सुरुवात केली. माझ्या मते मी लिहिलेला निव्वय कोणाच्याहि तोंडात मारील असा होता. दुसऱ्या दिवशीं सकाळीच मी बापूंच्या दारात दस्त म्णून हजर.

"लिहून दे, लिहून दे म्णून सासुरास चालवला होतात ना ! हें घ्या आता !" असे (मनातल्या मनात) म्णत मी तो निव्वय बापूंना 'सदर' केला.

बापूंना स्वतः वाचायचा कटाळा ! 'वाचून दारख.' "

मी मोठ्या ऐटीत वाचून दाखविला वाचन संपल्यावर भीतभीत मी बापूंच्या चेहऱ्याकडे पाहिलें तों काय-(मी चिंमई फॉर मी !) बापू अगदीं भयंकर रूप झाले होते. "छान ! पारख छान ! अस लिहिलेस तर अगदीं फर्स्ट क्लास मार्क मिळतील तुला." बापूंनी तोंड भरून आश्चर्याने दिला, नंतर मी घरीं परतलें ती सायकलवरून, पण मग वाटत होत मी हवेंतूनच सायकल-सकट तरगत चाललें आहे.

नंतर चार पाच दिवसांनीं परत बापूंच्या घरीं जायचा प्रसंग आला कशा-वरून तरी बोलणें निघालें तें शानेश्वरापाशीं घेऊन स्थिरावलों. 'बापू ! माझ्या त्या दिवशींच्या निव्वयात मी अगदीं अस्सच लिहिल होत' मी मोठ्या अभिमानान बापूंना सांगितल बापूंनी केलेली स्तुति मला अजून आठवत होती. पण बापूंदिलगिरीप्रदर्शक चेहऱ्यान म्णतात, "असेल, असेल. काहीं आठवत नाहीं बुवा . " अस्मादिकाचा चेहरा किती फूट खाली 'पडला' असेल त्याची कल्पना कोणालाहि सहज करता येईल.

बापू तसे व्यवस्थित आहेत, म्णजे व्यवस्थितपणा अर्गी आपण्याचा ते प्रयत्न करतात, पण त्यांना तो फारसा जमत नाहीं. बापूंच्या मधुर्जर पुस्तक-संग्रहालयातील पुस्तकांचेंच उदाहरण घ्या. त्यातल एखाद जुन पुस्तक जर बापूंच्या मेहरबानगीन कुणी अपरिचितान उघडल आणि पहिल्याच पानावर डकवलेली सूचनाची यादी वाचली तर त्याला वाटेक काय पिलक्षण व्यवस्थित ग्रंथ आहे हा ! त्या सूचना आहेतच तथा.

'हें पुस्तक दुसऱ्यास देऊ नये.

यावर कसल्याहि सुणा करू नयेत.

अतिशय काळजीपूर्वक चापरावे.

जसे पेतले असेल तसेच परत द्यावे.

श्री. म. माटे

बापूचा आणि माता फारसा परिचय नव्हता तेव्हा त्याच्याकडून एक-नामाची गाथा मी मोठ्या भिन्नवारीन मिळविली होती, परंतु पहिल्याच पानावरचा तो सूचना-फलक पाहून मी इतकी हादरले की दुसरे पान उलटू का नकी, उलटू का नकी, या विचाराने माझ्या हृदयात अर्धा एक तास काळवा-चालून होत होती.

आता अधिक परिचयाने मी अस निश्कर्षणें सांगू शकेन की पहिल्या पानावर डकवलेल्या सूचना-फलकातून प्रतीत होणारा बापूचा व्यवस्थितपणा वारंवार आहे. कारण अस की आपण कोणाला कुठल पुस्तक दिले हेंच मुळी त्याच्या ध्यानात रहात नाही. 'मधुर पुस्तक-संग्रह' रेडका होता तरी बापूची विस्मरणशीलता इतकी बाळसेदार होती, मग 'प्रभाती' परामर्श घेण्यासाठी आलेला पुस्तकाचा सुराक पचवून खुद्द 'मधुर पुस्तक संग्रह' बाळसेदार घनल्यावर बापूच्या विस्मरणशीलता किती बाळसे चढले असेल याची कल्पनाच केलेली बरी.

एकदा 'सारासहाच्या भिती' हें भाई गोरे यांचे पुस्तक बापूच्याकडे अभि-प्रायार्थ आले होते. मी त्या पुस्तकाची पाठे चाळू लागले पाच दहा मिनिटे झाली तरी ते पुस्तक मी खाली ठेवेना. बापू तसे चाणास आहते, ते म्हणाले, 'हे बव, तुला हव असल तर ते पुस्तक घेऊन जा. मी जाणार आहे लक्षां सांगलंला, दोन दिवसांनी येईन. त्या दिवशीं मात्र नकी आण. 'प्रभात'मध्ये लिहिणार आहे मी त्या पुस्तकावर. विमरु नकी' "

बापू सांगलीहून यायचे होते त्या दिवशीं पुस्तक परत द्यायला हवेंच होतें. पण काही कारणानें तें तसेच राहिलें. दुसऱ्या दिवशीं पुस्तक परत द्यायला मी बापूच्या घरी गेलें ती जीव मुठीत धरूनच वाटल बापू आता चांगलेच भड-कणार. आत गेलें झोक्याला मफतार गुडाळून व चौकोलेटी रंगाचे पायभोजे घटवून बापू काही तरी नाचत पडले होते अर्धा एक तास झाला पण बापू, पुस्तकाची भाषा काढानात. शेवटीं जायच्या वेळेला मीच म्हटल, "बापू ! हें पुस्तक...मी काढच आणणार; पण..." "ह ! ह ! हें पुस्तक होय !

तूच नेल होतस वा ! भी म्हणत होतो झाड काय !” इतक पुराण सांगितल तरी आणि विठराळ आहोत हें बापूच्या लडाव राहिल की नाही बोग जाणे. ते स्वतः ला, परिचिताना नि मलामुद्धा विचारली-

“एरच का भी इतका विठराळ आहे !”

(३) भोजनाभिय प्राप्ति ।

आपल्या ऐन तादस्याची वीस वर्षे अस्पृश्याच्या सेवेत घालवूनहि बापू भोजनाच्या बाबतीत अगदी कडक ग्राह्य सभाळून राहिले आहेत. बापूचा आमच्या वर्गावर दहा वाजना एक तास असे. सोडेदहापर्यंत बापू शिक भिखात अगदी रगून आण, पण सोडेदहा वाजले रे वाजले की बापूची विचारणा झालीच सुरू. काय रे किती वाजले ! किंवा घटेला किती अवकाश आहे ! आमचा जरासा विरस होई, पण बापू दिलखुलासपणे म्हणत, “हें पदार्थ हा सोडेदहाचा सुमार म्हणजे जेवणाचा अशी भूक लागते या वेळेला, शिकवण्या वेळा जेवणाबद्दल लक्ष लागतें जास्त ! बापूच्या यामुळेची आम्हालाच इतकी सत्य झाली होती की, शेवटी आम्हीच त्यांना सगत अन्-

“सर ! दहाच मिनिटे राहिली आहेत त्रास सपायला”

आमच्या वर्गात एखादा दूधचा किंवा पाटीचा बेत टरवला की बापू सेक्रेटरीला बजावीत, “सारे पदार्थ अगदी चवदार अन् चमचमीत असले पाहिजेत रे बुवा उगाच दरिद्रासारखे काही करू नका”

“मला काही सिनेमा नाटकाचा नाद नाही चांगल्लुगल खाणपिण हीच माझी करमणूक” अस बापू स्वतःच सांगतात.

बापू एका कोल्हापूरला जायचे होते मा बापूंना म्हणून, ‘तुम्ही जाताच आहत तर माझ तेथे काम करून द्या का ?’ बापूंनी उदार अत करणान कबूल नेल चारपाच दिवसांनी बापू कोल्हापूरला आल्याच कळल बापूच्या घरी जाऊन पहातें तों बापू स्वयंपाकघरात चिक्कू खान बसले होत मला वाटल होत की, कोल्हापूरच्या भाड्या कामाच काय झाल तें बापू आपण होऊनच सांगतील पण ते अशा तऱ्हेन घालत होते की जणू आपण त्या गावचेच नव्हे मी मूचक प्रश्न टाकला

“कशा काय झाला कोल्हापूरची रुफर ?” “छान ! राजाराम कॅलेजात व्याख्यान दिले”

“आणि मग प्रो पण याच्या घरी झोडलल्या श्रीखंड-

पुरीच्या वर्षनातच बापू रगून गेले. 'आता काय कराय या गृहस्थाना !' मग मी, स्पष्टच विचारल 'बापू ! मी सांगितल होत त्याच काय !' दिल-गिरीप्रदर्शन चेहेरा करून बापू म्हणाले, 'ह्या चिक्कूच्या फोडी घेना थोड्या. पण, तुमं काम मान गिळणों ह. इथें पुण्याला स्टेशनवर आल्यावर आठवण झाली.' 'वरोच लयकर ताली म्हणायची.' मी म्हटल.

आमच्या वर्गान एवढा ट्रीप वाढली होती कोयटडला. बापू आपल्या मडळीसह आले होते. कादेटोमेंटोची कोशिंबीर, तोंडली भात ह.ह. होता. स्वयंपाकाची पूर्तवारी करण्याचे कार्य आम्हीच मुलामुलींनी पत्करल होतं. कोणी भाजी निरडायला घेतली होती, तर कोणी कादेटोमेंटो फिरत होते, तर कोणी हरभरा सोडून लाग्यात गतले होते. बापूच्या 'मडळींनी' भातासाठी तोंडल्याच्या लाय लाय फोडी करायला गुस्सात केला होता. बापूना भोवत्यपदाथीबद्दल फारच जिव्हाळा. त्या फोडीकडे मोठ्या आस्थेने पहाता पहाता बापूच्या निचाराचें रनातचपण या प्रातावहि एकदम उसळून आलें. तोंडल्याच्या लाय लाय फोडी न करवा लहान लहान चकल्या केल्या तर त्या भाताशी लवकर एकजीव होतील असा त्यांनी आप्तद घरला. 'मडळींचा' दाया भसा होता की, तोंडली भाताशी एकजीव होऊ नयेत म्हणून तर त्याच्या लाय फोडी करतात. 'मडळी'च्या सौम्य विरोध ला न जुमानता 'मला काय वाटतें' हेंच बापू वगून सांगू लागले व शेवटी हातात चाकू घेऊन रगतः तोंडल्याच्या चकल्या करायला त्यांनी मुदवात केली.

तादूळ सडले तरी त्यातलें सत्त्व मष्ट होत नाहीं असें कुठेचें वाचल्याबरोबर बापूना इतका बेसुमार आनंद झाला की, 'प्रभात मधून तो जाहीरपणें व्यक्त के-यालेरीज त्यांना चैन पडेना

(४) बापूंना पछाडणारा 'मास्तर' !

बापू मास्तरचे प्राध्यापक झाले, मोठे साहित्यिक झाले, साहित्यसमलनाचे अध्यक्ष सुद्धा झाले पण लोकाना आपला त्याच्या मास्तरकीचाच अभिमान. प्रा. माटे अस म्हणण्यापेक्षा माटे मास्तर असा पुकारा केला की मगच लोकाना त्याची ओळख जास्त लवकर पटते. बापूना स्वतःलाहि आपली मास्तरकी इतकी प्रिय आदि की, 'माऊ' कॉलेजातल्या 'ग्रेटफॉर्म'वर प्राध्यापकाची भूमिका मोठ्या रुचाबदारपणें बठरीत असतानासुद्धा त्याच्या

अग्रगण्य मास्तर घेईंअवेईं जाणत होत असे.

आपण केलेल्या एखाद्या विनोदाच्या मुठे प्रमाणान्वाहेर हसूं लागलीं कीं आपण प्राध्यापक आहोंत आणि समोर बसलेले विद्यार्थी शाळकरी नव्हेत हे अजिबात विसरून 'अटेन्शन' म्हणून रोंकसण्याची बापूंना पार आवड.

तास सप्तत्याची घटा झाली तरी आपण स्वतः वर्गाबाहेर जायला उठल्या खेरीज कोणीहि विद्यार्थी जाग्यावरून उठलेला बापूंना अगदीं समापक नाही. एकदा तर विद्यार्थ्यांनाच काय, पण विद्यार्थिनींनाहि उभ करायला बापूंच्या अगातरच्या मास्तराना मागपुढ पाहिले नाही. एकदा काय झाले—

कॉलेजच्या मैदानावर स. प. विरुद्ध फर्मुसन अशी वास्केटबॉलची मॅच होती. बहुतेक विद्यार्थी मारुडवरच गोळा झाले होते. तास सप्तत्याची घटा झाली आणि 'अॅडमिनिस्ट्रेट्रान' शिक्विणारे 'मास्तर' नेकटाय तोंडात धरून बाहेर पडले. त्यासरशीं एफ् वाय् च्या वर्गातून जो लोंढा बाहेर पडला तोहि थेट मैदानावर बहात गेला. आम्ही मान आगळभुतासारखे वर्गाच्या दारात उभे राहून मैदानावर जाण्यासाठी एकसारशी चुटबुल करीत होतो—आमच्या बरोबरीचे काही बहारूर वेष्टाच पळाले होते म्हणा—'पण जायचें कसें ?' बापूंचे लागोपाठ दोन तास होते ना आमच्यावर ! अग्यास सोडून रोळ घडायला जाण तर काही या मास्तरना आवडायच नाही. 'आता काय कराव ?' आज्ञावानूला पाहिले आमचा घोळका अधिकच रोडावला होता धरती पाहिले, तो इडियन किलॅसॅफी शिक्विणान्या प्राध्यापकाना पिटाळून देऊन, पोर पेटोंत walk-out करीत हातो 'मग आम्हीच काय घोड मारले होत ?' आपणहि जाव 'आम्ही उर्वरित सातआठजण जायला सरसावलों तो काय—ममोर बापू आणि त्याची छत्री !'

“कॉलेजला सुट्टीबिही नाही ना आज ?”

“नाही सर !”

“मग कुठे चालला होतात ? चला वर्गांत !”

आम्हाला वाटले. बापू आता मुकाट्यान शिक्वायला सुरवात करतील. बापूंनी चप्पा डोळ्यावर ठेवला अनु सान्या वर्गमर नजर किराविली. चार पाच मुली आणि दोन विद्यार्थी.

“आज माहीत नव्हत वाटव कुणाला तास आहे म्हणून”

“होतं ना !”

“मग ?” बापूच्या स्वरुची उची नाही पण रुंदी भाज भयकरच पाडली. तेवढ्यात सिडकितून बापूनी मैदानांरील प्रचंड गदींकेडे पाहिले तो टाळ्या, शिट्या, हडा, यांच्या समिथ आमाजाचा केवढा तरी शोतच्या शोत वर्गाने येऊन आदळला. झाले, आम भडकली. हातातले आशापत्राचे पुस्तक टेबलावर आदळून बापू गरजेले—

“यावा ! आता प्रिन्सिपलकडून आशापत्र काढवून दड करवतो, तास घुडवून रोळ पहायला जायला हव नाही का—”

आणि मग तो स्वयं तास संपेपर्यंत, अभ्यासाच्या वेळात रोळ ठेवल्याने काय चुकसान होतं, अभ्यास कसा संपत नाही. इ. अनेक रुज विषय काढून त्यानी एक भेले मोठे व्याख्यान शोडले, तास संपला. मॅचदि संपली. पळून गेलेले वीर मागल्या दाराने हळूच आत येऊ लागले. आवक संपेपर्यंत बापू एजाद्या दिपतप्रज्ञाप्रमाणे घात दमून राहिले होते. वर्ग पुतून गेला. बापूचा प्रज्ञात वेहेरा पडून विद्यार्थ्यांचे वेहेरेदि कुलले पण खणभरच.—दुसऱ्याच खणाला बापू उठून ताठ उभे राहिले आणि त्यानी गजनावेली, “कोण कोण गेल होत मॅच पहायला ? उभे रहा एकदम !” उभे रहावे का न रहावे अशा व्यामोहात सापडून एक दोन मुले गर्भवट उटलीं. विद्यार्थिनी या बॉम्ब-हल्याने दचकून गोन्यामोन्या होऊन बापूके वषण्याचे टाळू लागल्या, पण बापू त्रिलकूल डरले नाहीत. मुलींना उद्देशून ते पुन्हा खेकसले. “उठा गणतो ना ! हा कागद घ्या—(अरे एक कागद दे पाह !) आणि वर नावे लिहा तुमचीं. ह ! बस नवा ! उभ्यानेच लिहा—प्रिन्सिपलकड देतो पाठवून. कोणाला विचारून गेला होता ? मला विचारल होत ?”

बापूचा रुद्रावतार पाहिला की स्वयं तासभर उभे रहावे लागते की काय अशी मुलींना आणि मुलांनाहि धाकघुक् वाटू लागली. पण म्हणतात ना गर्जेले ते पडेल काय ?

इतरच्या वर्गात तर, बापूना पछाडणाऱ्या भास्तरान कहरच उडवून दिला. बापू ‘वाघैजयंती’ शिकवत होते. अगदी नेहमींमारली रगात येऊन, पण का कोण जाणें, मधूनच ते जरासे अस्वस्थ होत आणि पहिरया बाकावर बसलेल्या एका विद्यार्थ्याकडे टवकारून पहात. तास संपला मुल जायला निघाली—

बापू त्या विद्यापर्वीजवळ आले आणि मोठ्या गभीरपणे त्याच्या पाठीवर हात ठेवून त्याला म्हणतात, “अरे ! उद्या माझ्या घरी ये आणि कटिंग करून घेण्यासाठी चार आणे घेऊन जा ह ” तो विद्यार्थी तर जागच्या जागी सदैव झालाच, पण हसाव वा रडाने ते इतरनाही कळेना.

(१) नटवर्ध त्रिनादमूर्ति बापू !

हा विनोद सोडून दिला तरी बापू म्हणजे सगदी जातिमत शिक्षक यात शकाच नाही. विषय कितीही रुक्ष आणि नेचव असला तरी तो सोप्या, सुगम आणि रजक पद्धतीने समजावून सामान्यांची बापूंची हातोदी वाळाणावी तैयदां थोडीच उत्कृष्ट वस्तुत्व, पद्धिच्या प्रतीची रसिकता आणि चित्रितक पुढी याच्या मिश्रणामुळे बापूंचे शिश्येण अतिशय चषदार नी मिष्ट लागते हे तर खरेच, पण त्यादिपेक्षा बापूंच्या गुस्सगुशीत विनोदाच्या चुरचुरीत फोडणीमुळे त्याला जी सज्जत प्राप्त होते ती काही नगरीच. हास्यरसाची निपत्ति करण्याकरता बापूंच्या गमती करीत त्यात कोटीबाजपणाला आवेतच स्थान मिळायचे. बापूंच्या विनोदाची सारी मदार आपल्या अभिनयपटुत्वावर ! बापूंच्या अभिनयामुळे, विशेषतः मुद्राभिनयामुळे दगौतहास्य-रसाचे कवारे धेवळ्या जोगने उडत होते की मला राहून राहून घाटे वी, बापू शिक्षक झाले नसते तर नटवर्ध रसाच शाने असते.

उघळ्यावे त्याप्रमाणे आमच्या घ्यानीमनी नसताहे बापू अगदी साध्या प्रस्तुता-
तून अशा काही साध्या पण मोठेक हास्यकळ्या निर्माण करीत की आम्ही
त्याच्या चातुर्याने अगदी मुग्ध होऊन जात असू. ध्याकरणासारखा दृष्ट विषय,
पण तोसुद्धा बापूनी आपल्या चातुर्याने इतका काही मधुर रजक करून
सोडला की, त्याचे वर्णन करायचे म्हणजे 'मुरवाने गूळ खादला, गोडी नये
आमापला,' अशीच आऊ स्थिती होते. ध्याकरणाचा तास होता. दामत्याचे
व्याकरण बापू रगात घेऊन शिक्कत होते. 'पुरणाची पोळी तिनेच करावी'
असे एरू वाक्य कुठेत आल. 'तिनेच' शब्दावर बापूनी भिक्कित चेहऱ्याने
दिलेला जोर ऐकून आमच्या चेहऱ्यावर उमटलेले स्मित विस्ते न विस्ते तोंच
'आणि ती आम्हीच खावी' हे वाक्य त्यांनी अशा काही ठसक्यात उच्चा-
रले की, छुप्त हास्यगंगा तेवढ्याच जोराने उफाळून घर आली.

शामराजाचे 'रुक्मिणीहरण' शिक्कताना,

“ मरे हा निद्रेंच्या द्विजपति निजेला जव असे ।
त्यहा हा येऊन प्रभुवर तया सनिध बसे ॥ ”

“ जळामधे लोट्टुनि का न द्यावी ?

हुताशनी आहुनि वा करावी ।

परंतु बाहेर न पाठवावी

हे गोष्टी माझी यक आयकावी ॥ ”

“ बलिष्ठ हे प्राक्तनकर्मरेता । आरभिले हे विपरीत देता ।

हे गोवळी कोठून आजि आले । यकायकीं चक्र फिरोन गेलें ॥ ”

या ओळीतील त्यांच्या, यक आयकावी, यकायकीं हे शब्द बापूनी आपल्या
अगतला सगळ्या रागडेपणा आणि रासचटपणा एरूचटून उच्चारले नाहीत,
आणि यगांत दशा पिकला नाही असे कधीच झाले नाही.

कधी उपमेयाधेजारी अगदी विसंगत असे उपमान ठेवून, तर कधी मार्मिक
टीका करून बापू अशी उत्कृष्ट हास्यनिष्पत्ति करीत की एखाद्या आचार्यानेहि
साही मान घालावी. 'बागवैजयती'चा आस्वाद घेताना गडकन्याच्या 'उपमा-
चातुर्यावर बापूनी काय केरा मारला आहे ठाऊक ? ' म्हणे, एखादी
खाणावळीणवाई जशी भराभर फुलत्या करून पानात फेकते तसे गडकरी,
उपमावर उपमा रसिकान्या पुढ्यात टाकत.

रुक्मिणीहरणाच्या पाचव्या सर्गात रुक्मिणीमंडून सुदेव ब्राह्मण हा तातडीने श्रीकृष्णाकडे आलेला आहे. रुक्मिणीने सांगितलेले वार्त अगदी निरुडीचे असतानाहि कधीने सुदेव ब्राह्मणाला श्रीकृष्णाचे लावलचक स्वप्न करारयास लावून त्याचा बहुमोल वेळ प्यारा हे वापना अगदी नपसव होते. शेवटी एकदा सुदेव ब्राह्मण आणि श्रीकृष्ण याची भेट होते आणि श्रीकृष्ण त्याला विचारतो :

“ किमर्थ, स्वामी हा अमित बहु आत्मा भ्रमविला ?

कळो यावे याचे शडकरि तुम्ही कारण मला ! ”

बापूहि मोठ्या गाभिर्याने विचारतात—

“ किमर्थ ‘कविराज’ हा अमित बहु आत्मा भ्रमविला ?

कळो यावे याचे शडकरि तुम्ही कारण मला ! ! ”

आमच्या हास्याच्या जोरदार प्रवाहात बापूच्या गाभिर्याची याताहत शाली हे सांगणे नव्हे.

(६) बापूची मर्मे आणि बर्मे—

याप्रमाण, बापूनी जस विनोदगंगेला अगदी डोक्यावर घेऊन आहे तसच ‘स्वान्तर’ घाण करण्यातहि ते पयार्त आहेत, कारण गाभिर्य हाच त्याचा स्थायीभाव आहे ज्या ज्या ठिकाणी कर्तृत्याचे, उदात्त विचाराचे नि पराक्रमाचे बल साठलेले असेल त्या त्या ठिकाणी आपुलकीचे मंदिर उभारून अभिमानाची मुगधी वावसुमर्न बहाण्यात बापू रगून गेले आणि त्याच्या घाणीला पराक्राडेचे तेज आणि गाभिर्य चढल की आम्हाला वाटायच, दुर्गा रागाच्या स्वच्छ आणि गर्भारस्वराचा समुद्र उसळला आहे आणि त्यात आपण लुप्त होऊन जात आहोत.

स्वतः पर निंदेचा नि टीकेचा केवढाहि भास झाला, स्वतः चें बर्मे काढून शरमायला कुणी उणे बोलले तरी बापू रियतप्रसन्न आणि अविचलित राहू शकतील, पण ह्या बलस्थानाची अवहेलना त्यांना यर्जितचिह्नि संपणार नव्ही. त्या अनहेलनेचा प्रतिकार करण्यासाठी बापू सज्ज झाले की, शान्तसंगणमधून पादळी वाऱ्याने झेप घ्यावी आणि आसमतात येमान घालाय त्याप्रमाण बापूच्या अतर्थाभावा सारा आवेश नि आगेक उफळून येई. तो आवेश दादक तर स्वतःच पण सजीवकहि ! आमची मनोमूढी त्यान माजून निघे पण त्या

भावावरातूनच किस्मिदाच तण नष्ट झाल आणि सुविचाराचे फुलेरे फुलले म्हणजे आमच्या अंत करणातून वसला तरी उदात्त उल्हास ओसडू लागे

तुकाराम, रामदास आणि शिवाजीराजा ही महाराष्ट्राची बलस्थाने म्हणजे वास्तविक तीन स्वतंत्र स्फुरणें !

“ ता हे ताहे प्याली, भूक मुवेने भागली ।

वास वासनेसी नाही, मन पागळले पायी ॥ ”

“ वीज भाजनि कैली लाही, आम्हा ज ममरण नाही ॥ ”

असे एकानें मोठ्या विरक्तपणें ठ सून सा गेतलें, तर दुसऱ्यान दुःस्वप्नाच्या अगाची लाही लाही कैली नि महाराष्ट्रा हिंदुचाचें बीज जिवंत ठेविलें एक जीविताला लायाडीत होता दुसऱ्याचे झुजार नेत्र जीविताविपर्यंतच्या आलेपणानें ओथबळे होते एक प्रपचविमुक्त तर दुसरा प्रपचदूर, आणि या प्रपचविमुक्ततेचा आणि प्रपचदूरपणाचा मोठा चमत्कारिक भिलाफ म्हणजेच रामदास ! अशी ही तिहा स्फुरणें पिडमतच भिल, पण या तिही स्फुरणाचें गायन करताना बापूना ते स्फुरण चढे त्यात सारखाच जिःहाळा, सारखाच आवेश नी सारखाच अभिमान !

तुकाराम बोवाची विह्वलासति ही मानसिक विह्वली होती शिवाजी राजा हा कुटारु नी दरोडेखोर होता, ना रामदास हे निवृत्तिमागी होते अशा तऱ्हेचे अभेध बापू अगदी हिरीरीने जागृतासारखे स्वीकारित

जीवितयात्रेच्या पुढें वाय याचा शोष घेण्यास जा महापुण्य प्रवृत्त झाला ‘ येवें दु ऐ माझ कुठे आहे प्राण ’ असा ज्याचा आग्रह, ‘ नि द नया दीस जागतीना ’ याचा म्हणून ज्याचा चित्ताला अखंड दळमळ लागली होती त्याच्या चित्ताच्या कदातून उफाळून आल्या उमाळाना मानसिक विह्वति म्हणजे आणि ज्याने ‘ शक्ति ता सर्व हे सृष्टे-शक्ति जानद भोगाची ’ असा शचीचा मदिमा गादला

“ कैसी छेम राहील जगती-कैसी देव देवालये तयती ”

“ कैसे कुटुम्बस्तुल लोक जयती ” या चिंतेने वयाचा ऊर कापत होता

“ आघी प्रपच करावा । मम त्याचें परमार्थ विवेक

प्रपच सोडून परमार्थ कराव । तेंचें तुम्ही वष्टी दाल ”

असे ज्याने आपल्याने सांगितलें, ज्याने यानेदेवाचें पूजन केले, ‘ सोने मातो

आम्हा मुक्तिप्रेममा 'असें न म्हणता ' प्रपची पाहिजे मुर्ण ' असा आग्रह पारला त्या समर्थीचा जीवितदेतु परमार्थीचे व भक्तीचे गायन करणे हा होता असा देवा घरा हा व पुण्या अगदी विहारी लगे

अस्पृश्योद्धारक म्हणून बापू 'रसतनाम' असले तरी 'स्त्री जातीचे जेवारी म्हणून ते अन्न उद गोमुरादि नाहींत परंतु, हिंदु म्नीत्रिपर्दा बापूच्या मनात आदराची आणि सद्गानुभूतीची बौद्धिक निती अपरपार आहे याची आम्हां विद्यार्थिनींना पुरती जाणीव आहे

शिबदीन केसरीचे 'वार्डल पैशाची पैशाची विरळा गत पुरुषाची' हे पद बापून दाखवताना बापू सतासाडे म्हणाले सता जावे, जोदार करावा, येवढी कटोर निष्ठा या समानातील द्रियांनी प्रगट केली, तर त्या स्त्रियांची अशी सभावना करताना, राडा म्हणून त्याचा उद्धास करताना, आणि प्रपचातील घोंड येवढीच त्याची किंमत ठरवताना परमार्थप्रस्थाना लाज वाटला नाहीं ही शरमेची गोष्ट आहे एरोएवर, हे जर सत्य असते तर हिंदुसमाज केव्हाच रसातळात गेला असता ! नंतर हिंदु या आपल्या कुटुंबासाठी किती एवढा खाते याचे जे यर्णन बापूनी केले ते सद्गानुभूतीन अगदी ओथबल होत

आगरकरांच्या काळातील त्या जीवन आणि आजच्या काळातील स्त्री जीवन यातला फरक सांगून बापू आम्हाला नेहमी म्हणायचे, "हा फरक तुम्हा डोळ्यासमोर आणत म्हणजे मगच तुम्हाला त्या काळातील समानसुधारकांच्या कार्याची एवढी किंमत कळून येईल तुम्हा मुली आता एकेका दृष्ट बघनातून मुक्त होत चाल्या आहात, भोक्त्र्या आणि निर्भय चित्ताने वाघरता आहात तुम्ही माणसात आला आहात याचा मला फार फार आनंद होतो "

मुलींनी घीटपणे पुढे याव, मागेमागे राहू नये, काहीतरी कर्तृत्व याजवाच, अस बापूना फार वाटे, आणि वेळोवेळी ते तसे बोलून हे दाखवीत

(७) बापूची रसिकता—

'वाचे वरवे फां व । कविची वरवे रसिकत्व । रसिकची इहतरवा । स्पर्शु जैसा "' आपल्याला चिरपारीचेत असलेले वचन जर बदल्या काळानुरूप वरील प्रमाणे बदलून घेतले तर ' वरवेपणाच्या ' एकाहून एक वरचढ पायन्यावर एकदमच उभे रदाण्याची अपूर्व आणि अवघड कसरत बापूनी लालेने साध्य करून घेतली आहे असे म्हणावयास हरकत नाही

‘रसमंतीची जन्मकथा सांगताना बापूंनी गप्पाचे गोडवे गायले असले तरी बापू अतःकरणाचे कवीच आहेत. छंदोवृद्ध काव्य त्यांनी लिहिले नसेल, परंतु त्यांचा गद्यलेखनातच काव्याची उत्पत्ति होती तेवढी चारखावयास मिळते. सत्य शिव सुंदरम् या ‘अनुपेक्षित’ उगीच अंतरंग उक्लून दाखविताना बापू उघड उघड कल्पनेच्या नादी लागले आहेत, तर पहिल्या वसताच्या आगमनाची एलकारणी काव्याच्या नव्हाळीने नुसती नियळत आहे.

वस्तूचें विधायक रूप काय आहे हें पहाणें, ज्या कारणानें ती वस्तु अस्ति-त्वात आली असेल तें कारण यथास्थितपणें समजावून घेणें याचेंच नाव रसिकता हा बापूंचा आवडता सिद्धांत. रसिकतेचें हेंच काय, पण कोणतेंहि लक्षण पत्करलें तरी बापू त्याच्या वसोटीला पुरेपूर उरतील. वस्तूचें विधायक रूप जाणून घेताना ‘शारदीय्याचे चंद्रकळे । माझी अमृतकण कोंवळे ।’ ‘मने मनाळें’ वेंचणाऱ्या मृदुल चकोरतलगाप्रमाणे बापूंच्या चित्ताला हलवारपण प्राप्त होत असलें तरी जातिचे मुकुल जसे ‘मौवाळ’ असूनहि ‘तीस’ असतें, तशी त्या हलवारपणाला चिकित्सक बुद्धीची धार असतेच असते.

शनिश्चर्याचें माहात्म्य वर्णन करीत असता, शनिश्चर्याचरित्रातील ‘कटकारे रेड्याच्या पाठीवर पण यळ मात्र शनिश्चर्याच्या पाठीवर’ हा असंगति अलंकार बापूंनी इतक्या सगतवार रीतीने आणि भाविकपणें वर्णन करून घागितला की बापूंनी नुकतीच गळ्यात माळविले घालून घेतली की काय अशा कुशकाही आमच्या चित्तात अनाहुतपणें डोकावून गेली. बापू सागत होते, ‘सहानुभूति किती सोलवर जाऊ शकते याचें हा अलंकार उत्कृष्ट उदाहरण आहे. मुलाच्या पायाला काटा बोटला अन् आईच्या पायाला रक्त आलें ही अतिशयोक्ति आपण अधाशाप्रमाण पत्करतोच ना ! मग, शनिश्चर्याचरित्रातील या अलंकाराला आपण आयुनिष्ठानी का ह्साव ! अतिशयोक्ति सौंदर्यवर्धिनी असते हें खरेंच, पण ती मूळ वस्तूचें विधायक रूप स्पष्ट करण्यासाठी चकलिलेली असते. हमसूनने म्हटलें आहे—A poet never thinks that he has said enough unless he exaggerates, अतिशयोक्ति

केव्हाचिनाय जेवढी ऊर्मि मात उचवळली असेल, तेवढी सारी पूर्णतेन व्यक्त झाली आहे असे कवीला वाटतच नाही ”

शानेश्वर चरित्रातील बरील अल्फारांत दडलेल्या अतिशयोक्तीचें मर्म रसिकपणें सुलघून सांगताना बापूंनी सदनुभूतीच्या अभिरक्षणाचें केलेलें सार विवेचन मला अतूनहि स्मरत आणि वाटत, बापूसारखे रसिक बापूच !

‘उपेक्षिताभ्या अतरगा’चा मागोवा घेताना किंवा तुकारामबोवाच्या पाठींत उसाचें काडें मारणाऱ्या ‘चाटिका’ जिजाईची प्रपंचात कशी ओढा लागत असेल याचें कनवाळपणें वर्णन करून तिचा वैचार घेताना बापूंच्या चित्ताला जितकें द्रष्टव्यपण प्राप्त होत असे, तितकेंच कादुर्य, गाभिर्य आणि चिकित्सकपणा धारण करून बापू कधी ‘गुह्यस्थे’वर प्रहार करीत आणि कधी तिचा मद्दिमाही गात, कधी शानेश्वराला बाळीत टाकण्याबद्दल त कालीन ब्रह्मवृद्धाला कसे दोषी ठरविता येत नाही याचें ठाणीव नी समतोल विवेचन करीत कधी ‘जिजाईला तुकारामाच्या मृत्यूनंतर पुन काळा गृहणून तुकारामाच्या वैराग्याचें पातें धारदार नव्हतें असा भ्रम तुमच्या चित्ताला होऊ देऊ नका कारण दहधर्म हे कुणालाहि सुटत नाहीत आणि तेवढ्यापुरताच तुकाराम प्रपंचात होता ” असें गृहणून आम्हाला सावध चित्तानें विचार करण्याचा ह्मपारा देत, तर कधी ‘आज्ञापत्र’कर्या रामचंद्रपत अमायाच्या “ कदाचित् कोणी मामलेदार, उपाय करून गनिमाकडे गेल्या तो न ये असें झालें तरी त्याचे लेक गुलाम करावे, बायका बटकी कराव्या ” या शिकवणुकाचें समर्थन करीत “ माणुसकीच्या अधिक उदात्त अशा आवेगाला घरून रामचंद्रपताची शिकवण अनुचित वाटली तरी राजकारणात, ज्यानें सर्व राष्ट्रांचें भवितव्य धोक्यात आणलें त्याला बठणीवर आणण्याचा शेवटचा उपाय गृहणून ती सर्वेयैव उचित आहे मानसशास्त्राच्या दृष्टीनें हि हा उपाय रामबाण आहे एखाद्याला जर बठणीवर आणावयाचा तर त्याला प्रिय असलेल्या व्यक्तीचा छळ केल्यानें तो जिवका बश होतो तितका त्याचा स्वतःचा छळ केल्यानें होत नाही शिवाय, कुटुंब एक असतें ना ! बायको नवऱ्याचीच बायको आहे ना ! मुलें हीं त्यांच्यापासून अविभाज्य आहेत ना ! बापाचा वारसा मुलालाच मिळतो ना ! मग शासनाच्या बाबतीत तरी अगधोरपणा का ? ममत्व हा जर अविभाज्य कुटुंबस्थेचा गामा आहे तर त्यासाठी प्रत्येक

घटक्रान्तं स्वतःचा स्वाहाकार करायथाला तयार असलें पाहिजे. रामचंद्रपंतांची शिकवण आरोपीला बाधक असली तर ती परिणामतः साधक आहे. मला वाटतं, बापूंच्या त्रितवृत्तीत रुजलेल्या काठुर्य, भाभिर्य आणि चिकित्सकपणा या त्रिगुणांना बरील समर्थनांत चांगलीच डेरेदार घालवी फुटलेली आहे.

(८) बापूंना झालेला 'इह तत्र स्पर्श'!

परमार्थाच्या संशोधनाला नावें ठेवता येणार नाहीत, तो संशोधनाचा विषय होऊ शकतो, आणि परमेश्वररूपाचे संशोधनात मी सर्वस्व देवणार अशी ध्याला हंपी त्याने अवश्य प्रपंचत्याग करावा, हें सारे बापूंना मान्य आहे; आणि म्हणूनच सुकाशमाविषयी त्यांना अतोनात आदर आणि अभिमान ! पण,

'संगत्याग्या खालून येतो जातो' (माणिक्यम्)

'राधिकेचा रंग पाहुनी कृष्ण रंग जादला' (विष्णुनाम)

(विष्णुला उद्देशून) 'तुजवर आगदी किदा, बोल एकदा पत्रलोषने'

(गोविंदकाव)

अशी थोडा हुंगार व थोडा परमार्थ पांचे बोजण केलेली पदे लिहिणाऱ्या कवीनीहि 'जगव खोटें, मिथ्या मायारूप' असें सर्व प्रापंचिकांना गर्जून सांगणाऱ्या होत निरवापा याची बापूंना अतिशय चीड !

संतांच्या परंपरेंतून आणून होऊन मोठ्या पैमानें उठून प्रापंचिकांनीं मर्द-पणानें प्रपंच करावा असें आग्रहानें सांगणाऱ्या आणि राईरुप्यांची उच्च पीठिका पुन्हा प्रस्थापित करून आनंदमुवनातील प्रापंचिकांना प्रपंचाची सनद देणाऱ्या कर्तृत्वशाली रामदासांचें कौतुक किती कलं आणि किती नको असें बापूंना होऊन जातें.

पश्चात्त देशामध्ये आजच्या घटकेला मीतिकशास्त्राची जी संपादनानें प्रगति होत व्हांदे तिच्याकडे बापू अगदीं आकर्षून अवधान देत असतात. मीतिक-शास्त्राच्या किमयेनें नजिकच्या भावी काळांत पृथ्वीतलावर जी संघर्षनामरी निर्माण होईल तिची विवेक रेखाटण्यांत ते नेहमींच रंगतात आणि आपल्याला तिचे पैमच पहायला मिळणार नाहीं याचें त्यांना धाईटहि घाटतें.

इस्लामीयें जिणें अधिक रसमय आणि सुरसर करण्यासाठीं शगड-णाऱ्या मीतिकशास्त्राच्या अम्यालाची आपल्या परतंत्र देशाला अतिशय

जखरी आहे, हा विचार वाचकाच्या चित्तात निघर करण्यासाठी, विज्ञान बोधाच्या प्रस्तावनेत बापूंनी त्याचा जो जोरदार आणि प्रभावी प्रपंच केला आहे, तो पाहिला की, बापूंना झालेला 'इह तत्पर्यु' किती जोरदार आहे याची पुरती सांगी पडते

आमचें परिमोचन दाखव्यास हवें असेल तर, "आमच्या मनास कित्येक शतकें धिक्कटून राहिलेली प्रदमायेची आणि जडसूदमाची किस्मिने झाडून टाकावयास हवीत, आमची पैसाग्याची शापड आणि इह लोकींच्या गिण्याग्रहलची उदासीनता ही आग्र्यास फेंकूनच दाखव्यास हवीत" हा विचार वाचकाच्या मनात निघर करण्याकरता बापूंनी जे विवेचन केले आहे, तें फाही (त्याच्याच शब्दात सागावयाचें म्हणजे) 'चालू काळाशी जुळतें झोतत बसावें म्हणून वरकरणी केल्लें बाकपाटव नव्हे, चित्ताच्या, विरक बुद्धीच्या मूळ कदातून भराभर फुटणारे ते आरकस पदे आहेत, ती निवत घाणी आहे

(९) "मला काय वाटते "

बापूंच्या सधें लेखनाचा पाया 'मला काय वाटते' हा आहे विवेचनाला घेतलेल्या विपमास्यर्था उल्लर तेवढीं सत्यें समजावून घेतल्यावर, त्या सबधी स्वतःला काय वाटतें याचा बारकाईने शोध घेऊन मग त्या वाटण्याचा मराठमोळ्या, राकट, रासवट पण ठससरीत आणि झोलदार भाषेत प्रपंच करावयाचा ही बापूंची नेहमीची हक्क आहे आपल्या बुद्धीला स्वतःपणें स्फुरलें तें ज्यात लिहिलें आहे, शानाचें दत्तविज्ञान न करता स्वतःच मौलिक चर्चा ज्यात केली आहे, असे साहित्य मराठी भाषेत कोणतें आहे? बुद्धि भूमीतून निघलेलें स्वतःच घन येथें आहे काय? असे प्रश्न जर कोणी विचारले, आणि उत्तरादाखल अशा छिटाणाची मोनदाद केला तर त्यात बापूंच्या बऱ्याच छिटाणाचा समावेश करावा लागेल

परशुराम चरित्रात बापूंनी केलेला 'सकेंत बोध,' पत कवितेच्या दुबोध त्याची त्यांनी केलेली सामाजिक मीमांसा, पढरपूर येथील चोऱ्यायशीच्या शिलालेखाच्या सहाय्याने मराठी भाषेच्या उगमापर्यंत जाण्याचा त्याचा प्रयत्न, मराठी भाषेला दादोवा पंढुरगाच्या कळापपर्यंत व्याकरणाची जोड काढावली नाही याविषयीचें त्याचें विवेचन, शनेश्वर नामदेव भेटीचा त्यांनी लाविलेला

अभिनव अर्थ, त्याच्या चिचाला प्रतीत झालेले ज्ञानेश्वरांचे मोठेपण, 'राम' वरदाभिनी माता आणि रामदास' ह्या विषयावर त्यांनी पाडलेला नवा प्रकाश ह्या सर्व मोठी बापूंच्या विचारांचे स्वतंत्रपण प्रकर्षाने प्रगट करणाऱ्या आहेत. (१०) "जग कर्ण मूर्खी सांगो आली" !

पंडित मालनीयजिप्रमाणे बापूंनी कधी 'वापाकल्या'चा प्रयोग करून घेतल्याचं ऐकिल्यात नाही, पण साठीच्या घटत आले तरी बापू अजून शरीराने थकले नाहीत आणि मनाने तर ते त्यांच्या छात्रगणाला साजबजील इतके यौवनसंपन्न आहेत. बापूंचे चित्त ह्मणजे यौवनसंपन्न आणि उत्साहाने शोधवलेले अस्तित्वात बापूंच्या मिर झेळाऱ्यात त्यांच्या तळण विद्यार्थ्यांची सद्यत्वात जास्त आहे. 'जे जे म्हणून कार्ये मी हातीं घेईन त्यात कर्तव्यगार आणि युद्धियान् तळण मित्राची वाण मला कधीच पडायची नाही' असे बापू अभिमानाने सांगतात. तेंच त्यांचे वैभव आहे.

बापू अध्यापनाच्या कार्यातून निवृत्त होण्याच्या आधी काही दिवस आता निवृत्त झाल्यावर काय करूं गो काय नको असे बापूंना होऊन गेले होते. एकदा तर भर घोंत करितेनकार होण्याची धमकीही त्यांनी आमहाला मांड्या मंभीरणे दिली होती ! पण आमच्या मुद्देवान, ते गाणंविणं काही आवड्याला जाता बापुंजें जमायच नाही, हे बापूंना वेळीच पडून, आपला बहुतेक वेळ लेखनात गुंथे बरायचा अस त्यांनी ठरविले आहे. हे कार्य करण्यात बापूंना अपार समाधान आहे, तरी पण जल्माभ्याचे कार्ये बहु पडल्यामुळे दुसऱ्याला समजातून समज्याची आवरती जाते. यांचा चालवी आहे असा तज्ज्ञ ते मग्नमग्न करतातच.

जेन ताऱ्याचा बीग यणीपा काळ अस्तित्वाच्या गेलेत एकी पातना, नेतरच्या काळात अध्यापनाच्या नी लेखनाच्या कार्यावाटी परिमम वेले. पुरी गाठ पोर उलटली, पण आता विभाति पेत रसस्थाने काळ बटाग असा विचार बापूंच्या स्वप्नातदि येत नाही. अजूनहि बापू मगाने ताठ आहेत, त्यांच्या मनस्यंत रस आहे, याचीत आरोग्य आहे, आणि त्यांच्या चित्ताच्या कापलेली कर्तव्याची पगपग अजूनहि जाणत आहे.

एका जरेच्या विमानाी येण्याच्या थोक आमहाला बापू एकच उत्तर देतील,

“ वार्द ! तुम्ही म्हणतां तें सार सार, पण अन्न काय करायचें बाकी राहिल आहे, तें पाहिल्लें का ? ”

“ हिंदी भाषेवर मला इतकें प्रभुत्व मिळवावयाचें आहे कीं त्या भाषेंत मला अस्तरलित वस्तुत्व करता आलें पाहिजे इदूरच्या श्रोत्यांना तसें मी आश्वासनच देऊन आलों आहे. ”

“ महाराष्ट्र साहित्य परिषदेतर्फे घेण्यात येणाऱ्या परीक्षाचा दर्जा मी इतका उच्च करावयाचा प्रयत्न करणार आहे कीं पुजे विद्यापीठाशी, महाराष्ट्र भाषेचा व वाङ्मयाचा अभ्यास करणारी संस्था म्हणून ती सलग्न झाली पाहिजे ”

“ कागद’ची सोय शास्त्रीं तर एक साप्ताहिक वाढण्याचा माझा विचार आहे. या साप्ताहिकातल्या चीठ पानावली ओळ आणि ओळ वाचनीय झाली पाहिजे अशी काळजी मी घेणार आहे. यात लिहितलेखनाला मज्जाय असेल असं न होई, पण वाचकाना अमाप ज्ञान देणें हेंच त्याच प्रमुख ध्येय राहील ”

“ अन्न हिंदुत्वकाशाच प्रकाशन तसेच राहिल आहे, तें झालं कीं, ‘वादकोशा’चा संकल्प मी सोडणार आहे. आज ज्ञानाच्या प्रत्येक प्रभावर त्या त्या विषयातील तज्ज्ञाकडून बेचक परिच्छेद लिहून घेऊन एकत्र वेले तसे वाचकाची फार मोठी सोय होण्याचा संभव आहे ”

“ ‘प्रभात’ मध्ये ‘स्फुट परामर्श’ घेण्यात, विद्यार्थी जीवनात निर्माण होणाऱ्या निरनिराळ्या विचारणीय प्रश्नांवर लेख लिहिण्यात, आणि ट्रॉटस्कीच्या ‘रशियन राज्यक्रांतीचा इतिहास’ या उत्कृष्ट ग्रंथाचा भाषांतर करण्यात मी आज इतका काही गुंतून गेलों आहे कीं, हें सार कार्य थांबवून विप्राति घेण्याचा विचार मला सुचतहि नाही आणि रुचतहि नाही ”

बापूंच्या या सऱ्या संकल्पांची सांगता व्हावी असें मला फार फार घाटतें.

गुरुवर्य वापूसाहेब माटे : : : १२

ले. वसंतराव चिंचडे, पो. भे. (भों.) एल्.एल्. बी.

माझे मित्र श्री. (आता मा.) खानवेलकर व मी घाईघाईने वगोत शिरलो. मराठी ऑनर्सचा वर्ग सुरू होऊन १०।१२ मिनिटे झाली असतील, आम्हास वगोत जावयास उघडच उशीर झाला होता आणि म्हणूनच घाईने आम्ही वगोत शिरलो व आता वापूसाहेब जे काही रागे भरतील ते ऐकून घेवयाची आम्ही तयारी ठेवली. ते शिकवीत असलेल्या विषयाची तोंपावेतो केवळ प्रस्तावना झालेली होती व मुख्य विषयाला हात लायला गेलला नव्हता. त्यांनी ' या ' म्हणून आमचे स्वागत केले व आपल्या नेहमीच्या पद्धतीचे मनमोहक असे भेक हास्य केले. आम्ही जरा भीतभीतच प्रवेश केला होता तेव्हा त्यांनी विचारले, ' घाबरलात का रे ! ' त्याचा मनमोहक प्रश्न ऐकून आमचा जीव जरा खाली पडला व आम्ही त्यांना फुली दिली की, ' आम्हास उशीर झाल्याने साहजिकच आम्हास भीति वाटली ! ' तेव्हा ते जरासे पावले. आमची बत्तावस झाली. विद्यार्थ्यांची मने ते जे काही सातशील ते ऐकावयास उल्लूक झाला तेव्हा ते म्हणाले की, " साहजिक आहे. माझ्या चेहऱ्याची देवणच जरा उग्र स्वरूपाची आहे. काही काही लोकांची Physiognomy च अशी चमत्कारिक असते की त्यावरून त्यांच्या स्वभावाची परीक्षा करणे घाबरणेच ठरेल ! माझ्या चेहऱ्यावरून मी रागावलो असून असे आपणास वाटणे साहजिक आहे, परंतु माझे सारखा प्रेमळ शिक्षक आपणास मिळणे कठीण आहे हे मी आपणास आग्रहाने सांगू इच्छितो ! "

स्वतःच्या व्यक्तिमत्त्वाबद्दलचे व स्वतःच्या स्वभावाबद्दलचे त्यांनी स्वतःच काढलेले हे उद्गार असूनही माझे चांगले स्मरणात आहेत व मला त्या उद्गारांची आठवण लविकडे ज्या ज्या वेळी जाण्याचा प्रसंग मला आला त्या त्या वेळी हास्यावाचून राहिली नाही. ते पूर्वी टिळकरोटवरील त्यांच्या बंगलावजा परत राहात असत त्यावेळी दुपारचे वेळी त्यांचा विश्रंती-

चा वेळ असे व ते त्यावेळीं क्वचित् स्वस्थ पडलेले असत, अशा कित्येक दुपारी त्याचेकडे मी गेलों असतां बाहेरील पाटकाचा आवाज झाला कीं त्याचें तें 'कोण आहे' असे उग्रगंभीर गर्जित कानानर येई. तथापि लगेलाच त्याची सदास्य मुद्रा दृष्टीस पडली कीं ती मीति क्षणार्धांत वितळून जाई आणि अत्यंत मनमोकळे प्रेमळ असें सुखकर सोनेरी वातावरण समोवती पसरे व त्यात त्याचें तें उग्रगंभीर गर्जित छुप्त होऊन जाई प्रथमदर्शनी मनोमध्य काहींसें मय उत्पन्न करणारे तथापि परिचयानंतर अत्यंत स्नेहशील, प्रेमळ, सुखकर व आल्हादक असे गुणवर्ण बापूसाहेब ह्याचें व्यक्तिमत्त्व आहे। बापूसाहेबांच्या भोंवती विद्यार्थ्यांची छत्रछाया पसरली पाहून कित्येक तिहाईत लोकाना आश्चर्य वाटत असे व त्याचें तोंडून आश्चर्योद्गारहि बाहेर पडत असत. तथापि बापूसाहेबांच्या स्वभावांत अशी काहीं आकर्षकता व मोडका भरलेला आहे कीं, त्याचेकडे एकदां आकृष्ट झालेली व्यक्ति त्याची चाहती बनल्याशिवाय राहणार नाही! त्यांच्या थोराड देहात वसलेले प्रेमळ अतः करण व विशाल मन हें विद्यार्थ्यांच्या मनाचा कवचा क्षणार्धांत घेत असे ह्याच काहीच आश्चर्य नाही!

बापूसाहेबांच्या प्रभावी व्यक्तिमत्त्वाचा व प्रेमळ अंतःकरणाना ठसा विद्यार्थ्यांच्या मनावर उमटणें अगदीं साहजिकच होते विद्याभूमीत जीवनकाळ हा आयुष्यातील एक अत्यंत उत्तम काळसुद्ध असून त्यावर्षीं मन-विड अगदीं ओला व निर्धलित असतो, व त्यावर कोणत्याहि सुंदर, स्नेहल, सोज्ज्वळ भावनेचा पगडा सहजच हावी असतो व त्याची काच त्यावर्षीं अतिशय शीघ्र विवसादी झालेली असल्यानें ती मोठी प्रसन्नम बनलेली असते. भापूर तावें, प्यावें, भापूर गेल्यावें भापूर दसावें रमावें, भापूर भेकावें, भापूर पहावें अशा समृद्धीचा तो सुखकाल असतो व त्यावेळीं व्यवसायी जगाची शळ लागलेली नसल्यानें कटु अनुभव आलेल नसल्यानें केवळ निराशय मनानें, उदार अंतःकरणानें व रसिक दृष्टीनें जगाच्या व्यवसायिक पहावे अशी मनाची प्रवृत्ति झालेली असते. सौंदर्याचें पूजन मनापासून करणें सदांमनाची जोषा मना अतः कारणपूर्वक करावी, आयली उच्च अभिरुची जीरनाच्या सर्व शाखात टाकी टाकी प्रकट करावी अशीच मनाची ठेवण त्या वेळीं झालेली असते व जेथें जेथें काठें अशी मनाची मज्जना आढळेल व प्रशेची उत्तुंगता दृष्टीस पडेल

तेथे तेथे लोभावून जाण्याचा त्या वेळचा तो रम्य काळखंड असतो कुणावर तरी आपण गाढ स्नेह करावा, कुणाला तरी आपल्या व्यक्तित्वातलें सौंदर्य-धन अर्पवें, कुणासाठी तरी झटावें अशी ओढ लागण्याचा तो रम्य काळखंड असतो. कधी-या दृष्टीने त्या वेळीं जगाकडे पाहण्याची प्रवृत्ति बळावली असते अशा ह्या समृद्धी-या काळखंडात बापूसाहेबासारख्या प्रभावी व्यक्तिमत्त्वाची मादिनी न पडली तरच आश्चर्य ! तरुणाचा सहवास आपणास किती सुखकर वाटतो ह्याबद्दल बापूसाहेबांनी आपले विचार अनकवार प्रकट केलले आहेत. काय आश्चर्य, की तरुणानाहि त्याचा सहवास अत्यंत प्रिय व्हावा आणि ह्याच कारणाने त्या-याभोवती विद्यार्थ्यांचें बलय सदोदित पडललें असावें !

विद्यार्थी आणि शिक्षक ह्यांच्या मनाची मिळणी व जुळणी अितकी अखंड व एकसंध झालेली क्वचितच आढळल मी हें दृश्य अनकदा पाहिल्लें आहे की, बापूसाहेब जगांत खुर्चीवर बसलेले आहेत, यर्ग विद्यार्थ्यांनीं चिकार मरून गेलला आहे, आणि बापूसाहेबांचें प्रभावी व घणाघाती वयतृत्व धाधा घोषो अखंड आणि अप्रतिहतपूर्ण वाहात आहे ! तो सुखसवाद ऐकला, ते रंगमरण पाहिले की, बापूसाहेबांच्या लोकप्रियतेची व विद्यार्थीप्रियतेची साथ मनाला अगदीं तावडताय पडत असे ! आणि अशाच एका सुख क्षणीं बापूसाहेबांच्या त्या वयतृत्यामध्ये अयगाहन करण्याचें सदमाध्य मलाहि लाभलें त्याचा विद्यार्थी म्हणून मी त्याची अश्रुत्य व्याख्यानं ऐकलीं त्याचा अत्यंत सुखद सहवास पाचसहा वर्षेगावेतो मला अखंडपणें लाभला व त्या-या जिवंत रेविकतेचा मला अनुभव आला.

एक वर्षीं माटशरनें घरण पहावयास आम्ही मराठा इमजी मुपचे विद्यार्थी विद्यार्थिनी गेलीं होतो मनुष्यवस्तीपसून दूर असल्लें तें निघात रमणीय स्थळ ! त्याची मोहिनी आम्हा साऱ्या-याच मनावर काहीं विलक्षणच पडली.

त्या वर्षीं आम-या ह्या सभेलेनाचे प्रमुख पाहुणे गुरुवर्य वामनराउकी जोशी हे होते. प्रथम प्रत्येकानें स्वतःचा परिचय स्वतःच करून देण्याचें कार्यक्रम झाला व नंतर सगीताची स्वरमाधुरी चालण्याचाही कार्यक्रम झाला. कुणी आपल्या कवितादि गाऊन दाखविण्याला कार्यक्रमामध्ये मीहि एक छोटासा भागीदार होतोच ! मी माझे प्रिय कवि मित्र श्री श्रीनिवास विष्णू

पाटणकर ह्यांचेवरील दिरव्या पानाची ती कविता म्हणून दाखविली. थोद्यांची मनोवृत्ति काव्यगायकाच्या मनोवृत्तीशी समरस झाल्याची जाणीव त्या वेळी मला विशेषत्वाने आली. त्या कवितेतील—

कितीक पार्ने वेळीवर सी ।
रिक्तती सदतो परी न पडती ।
धृयाच सळसळुनी फडफडती ।
जरी न अंगी प्राण ॥

ह्या ओळी मी म्हणत असतांनाच ते Side Diversion वापुसाहेबांना इतके आवडल्याचे दिसले की त्यांच्या घेठ अंतरंगानून एक सहानुर्कपाचा हुंकार बाहेर पडलेला मी ऐकला ! कदाचित् त्यांना पाटणकराच्या त्यांच्याशी असलेल्या चिरस्नेहाची अत्यंत सुलद जाणीव झाली असावी ! कदाचित् त्यांना प्रभाकराच्या त्या—

‘कवि नव्हते पृथ्वीत अवांतर प्राणी नेवाला’

ह्या कवण ओळींची आठवण झाली असावी ! मला मात्र एक अत्यंत योर रसिक मन येथे बसले आहे ह्याची जाणीव त्या वेळी, विशेषत्वाने झाली ! तो कार्यक्रम आटोपल्यावर लगेच बाहेर आल्यावर जो कार्यक्रम झाला त्या वेळेची आठवण मला अजूनही अगदी ताजी वाटते. कुणा विद्यार्थ्याने सोबत एक बंदूक व छेरोडि आणलेले होते. त्याचप्रमाणे त्याने Bull's eye-Target लक्ष्यही बरोबर आणलेले होते. वापुसाहेबांनी घोटाराचा काचा खोचला आणि बंदूक हातांत घेतली व लक्ष्यावर छेरे खोदले ! त्या दिवशी त्यांनी लक्ष्यांचा वेध अचूक मारण्यात उच्चाक गाठला. त्या प्रसंगी त्यांचे ठिकाणी बीजभूत असलेल्या सेनापतित्वाची व त्यांच्या नेमवाजीच्या कौशल्याची मला विशेषत्वाने जाणीव झाली.

मला वापुसाहेबांची दोन अगदी भिन्नव्यक्तिमत्ते—रसिकत्व, कवित्व आणि सेनापतित्व—त्या दिवशी पाहावयास मिळाली. त्यांच्या विद्वत्तेचा साक्षात्कार तर महाराष्ट्राला आजवर अनेक समा-संमेलनांतून व्यासपीठावरून झालेला आहे व मीहि तो अनेकदा हजारान्या सोबत चाखलेला आहे. तथापि त्यांच्या रसिकत्वाची अगदी रचरचीत प्रतीति मला त्यांच्या खाजगी संभाषणांतून लाभ-

लेली आहे आणि हे सर्व प्रसंग जमेल घडताना मला ते काही सुवर्णाक्षरात लिहून ठेवण्यासारखे रविवार आढवतात। मी काही थोड्याशा कवितांचा जनक आहे हे त्यांना ठाऊक होतं व आपण केलेली रचना त्यांना एकदा अवश्य दाखवावी अशी मनोवा माझ्याहि मनात इतर नवघर लेखकाप्रमाणेच होती. ती मी त्यांना एकदा बोलून दाखविली. तेव्हा त्यांनी आपले काही रविवार ह्या कान्यवाचनात काव्यश्रवणात पालवू या अशी इच्छा प्रकट केली. त्याप्रमाणे आमच्या काव्यवाचनाचे कार्यक्रम त्याचेकडे काही रविवारी अगदी निवडक अशा श्रोत्यासमोर झाले. हे सारे प्रसंग माझ्या आयुष्यात अगदी आविस्मरणीय आहेत. त्या त्या वेळी त्यांनी जे जे मला उत्साह देणारे, मार्ग दर्शविणारे उद्गार काढले व विचार प्रकट केले ते ते सर्व जिझाळ्याने भरलेले व रसिकत्वाने ओथंबणारे होते. त्यातूनच पुढे वसंतवैभव ह्या माझ्या पुस्तकाची कल्पना निघाली व ती सर्वस्वी त्यांच्याच साहाय्याने त्यांच्या प्रेमळ प्रस्तावनेसह फलद्रूप झाली, लेखनिविष्ट का होईनात परंतु बापूसाहेब आपल्या पाठीशी अखण्ड बसलेले आहेत ही भावना मनाला अजूनहि अतिशय दिलावा देते.

त्यांच्या प्रभावी व्यक्तिमत्त्वाचा आविष्कार जितका त्यांच्या खाजगी संभाषणातून पाहावयास सापडतो तितकाच किंबहुना त्याहूनहि अधिक अशा प्रमाणात त्यांच्या व्यासपीठावरील वक्तृत्वात आढळतो. मी त्यांची अनेक व्याख्याने निरनिराळ्या प्रसंगां, निरनिराळ्या भूमिकावरून, निरनिराळ्या मनःस्थितीत व निरनिराळ्या दृष्टिकोनातून ऐकली. आणि मला अगदी विश्वचषणाने म्हणावयास काही हरकत वाटत नाही की बापूसाहेबांचे वक्तृत्व हे महाराष्ट्रात तरी आज ऐकण्यास दुर्मिळ आहे. पट्टीचे वक्तृत्व म्हणून आपण जे ओळखतो ते ऐकायाने असंल तर बापूसाहेबांच्या व्याख्यानाचा लाभ आपण कधीही टाळत नाही. उत्तम वक्तृत्वाची दोन मदत्ताची अंगे म्हणजे ओधवत्ता अथवा रसवत्ता आणि गाढ अभ्यसन. ही दोन्हीही अंगे बापूसाहेबांच्या वक्तृत्वात अगदी पराकाष्ठेला पोचलेली आहेत. आपल्या प्रतिपाद्य विषयात रस कसा भरावयाचा, आपल्या मापणात असलेल्या रसाचा आविष्कार ओल्याच्या संत.करणापर्यंत नेऊन पोहोचविण्यासाठी चेहेऱ्यावरचे मनोविकार कसे प्रसंगशः बदलावयाचे, आपल्या आवाजात मार्दव कोठे आणावयाचे व-

उपमा कोठे धारण करावयाची, समाग्रहाचे अगदी कोपऱ्यात बसलेल्या रसिकापर्यंत आपलें म्हणणें जाऊन पोहोचार्चें म्हणून मधूनच प्रसंगी अगदी पुढ्यात बसलेल्या श्रोत्यांच्याकडे वळवळ पाठ कशी फिरवावची, आपल्या भाषणाचा वेग प्रसंगी भरवाव केव्हा व कसा सोडावयाचा, श्रोत्यांच्या अंतःकरणाला शुद्धगुल्या हातील असा खुसलुर्घात विनोद मधूनच कोठे पसरावयाचा, आपल्या पुढें बसलेल्या श्रोतृवृंदाला मधूनच गौरवून आपल्यातर्फे हवा असलेला निवाळ कसा संपादावयाचा, बाजू पडू लागली आहे असें दिसू लागताच आपल्याजवळ असलेल्या ज्ञानभांडारातील अमूल्य माहितीची दिरे-माणके भाष्याना दाखवून कसे दिववायचें, आपलीच बाजू कशी यिनतोड आहे हें तर्कशुद्धपणानें समाजाला कसे पटवायचें, श्रोतृवृंदाच्या भाषनांना हात घालून कसे गदगदून सोडावयाचें ह्या वक्तृत्वकलेतील बारीक-सारीक गोष्टींची उद्याला उद्याला संपादणी करण्याची इच्छा असेल त्यानीं बापूसाहेबांचे वक्तृत्वाचा अगदी खोल असा अभ्यास करावयास हवा ! आपल्या प्रतिपाद्य विषयाची अगदी कलून तयारी करावयाची व मगच समाग्रहापुढें बोलावयाचें असा त्याचा नामदंड आहे. त्याचप्रमाणें आपल्या समार बसलेला श्रोतृसमुदाय कोणत्या प्रकारच्या विचाराचा चाहता आहे हें हेरून आपणास हवें असल्लें अनुकूल किंवा प्रतिकूल वातावरण त्याच्यात कसे उत्पन्न करायचें ह्याची माहिती अनेक वक्त्यांना फांचितच असते. बॉलेजकर श्रोतृवृंदापुढें आपला विचार कसा मांडावयाचा व तोच विचार साहित्यसभेलासारख्या व्यासपीठावरून कसा मांडावयाचा हें पाहताच हवें असले तर बापूसाहेबांचेच वक्तृत्व अनेकवार ऐकावयास हवें ! त्याचा विद्यार्थी म्हणून मी जी त्याची अनेक व्याख्याने ऐकलीं त्यात त्यानीं कपि गोविंदा प्रजावर जी एक व्याख्यानमाला गुगलीती तर माझे विशेषतः स्मरणात आहे. गोविंदाप्रजाचा कविता आम्हास बी. अ. च्या वर्षी अभ्यासासाठी नेमलेली होती. त्याची ही व्याख्यानं ऐकण्यासाठी दुसऱ्यादि महाविद्यालयातील विद्यार्थी तर येतच असत. तथापि जशाचा कवळचाड्मयात वाड्मय म्हणूनच दितसंबंध आहे असेहि काही गहनवर साहित्यिक त्या व्याख्यानास माळ्या उत्सुकतेनें हजर राहात अभत ! 'आगरकराच निबंध' हाहि आमच्या अभ्यासाचा एक भाग होता. त्या विषयावरील त्याची व्याख्यानं अगदी अर्थांग जिझाळ्यानें

व तन्मयतनें भरलेलीं असून आगरकरांच्या लेखनावद्दल विवेचन करताना त्यांच्या रसवन्तीला नुसता बहर येई ! त्याचप्रमाणे एकदा आम्ही सर्व मराठी ग्रुपच्या विद्यार्थ्यांनी त्यांना प्रि. गोळे यांच्या “ हिंदुधर्म आणि सुधारणा ” ह्या ग्रंथावर बोलावयास आमंत्रितले होत. त्यावर त्यांनी तीन तासपावेतो एक असे रसभारित व कडकडीत वक्तृत्व केले की ते माझ्या स्मरणातून तर कधीच जाणें शक्य नाही, कारण त्यातील विषय त्यांचा म्हणून त्यांनी आजवर कसोधीने अभ्यासलेला आहे. सामाजिक दृष्टिकोनातून कोण- त्याही वाङ्मयाने, इतिहासकालीन, राजकारणात्मक अगर कौटुंबिक प्रश्नाकडे पाहिल्याचें ह्या त्यांच्या अभ्यासाचा व वक्तृत्वाचा विशेष आहे. तेव्हा गोळे काय किंवा आगरकर काय ह्यांच्या कार्यावद्दल विवेचन करताना त्यांच्या वक्तृत्वाचा व प्रतिभेला अगदी बेफाम भरती येई आणि श्रोत्यांच्या अन्- कणावर ते अगदी आवणझडींनी आपल्या विवेचनाची बरगट करीत ! उत्कृष्ट कलेप्रमाणेच उत्कृष्ट वक्तृत्वाचें—आणि वक्तृत्व हीही एक मोठीच कला आहे.—एक गमक असे आहे की, ते ऐकताना ऐकणाराचा आत्मा नितांत समाधानात डुबत राहिला पाहिजे आणि जमनें समाधान बापूसाहेबांच्या व्याख्यानानंतर ज्याने अनुभूतिलें नसेल तो दुर्दैवचि म्हणावयाचा. त्यांनी आजवर हजारो व्याख्याने दिली असतील परंतु असें एकदाही ऐकावयास आलेलें नाही की, त्याचें व्याख्यान पडलें ! व ही गोष्ट साधी नाही. एक हुजरी वक्तृत्वाचा नमुना म्हणून बापूसाहेबांचें वक्तृत्व नेहमीच निर्देशिले जाईल. त्याची विषयविवेचनाची पद्धत ही मोठी वैशिष्ट्यपूर्ण असे. ते येत विषयाच्या अगदी मुळापावेतो एकदम जाव. रसचर्चा करीत असताना स्थायी आणि व्यभिचारी भाव ह्यांच्यातील भेद वर्णन करताना स्थायी भाव कोणते व ते कसे विकसित होत जातात ह्याचें वर्णन करीत करीत एकदम व्यभिचारी म्हणजे चोरून मारून येऊन जाणारा अशी श्रुष्ट दृष्टात पद्धती अनुसरून त्या दोन्ही भावांतील पोटभेद अगदी दळदळीतपणे ते विद्यार्थ्यांसमोर मांडित ! नाट्यछटाकार दिवाकर, ह्यांच्या कौटुंबिक आपत्तीचें वर्णन करता करता ते एकदम ‘काळ पुरायनें’ दिवाकरांच्या घरातल्या दोन भेल्या गोन्या चोरून नेल्या होत्या. अशी काव्यमय लंकेर आपल्या वक्तृत्वात सोडून देत ! ते गद्याभिमानी

-असूनहि व पद्याची त्यांनी एक रूप विवेचन करण्यासारखी व्याख्या केली असूनहि गद्य आणि पद्य ह्यांतील भेद व्यक्त करून मांडण्यासाठी ते एकदम असे सांगत की, पद्य... 'कवितारक्तांत भिनते तसे गद्य भिनत नाही !' लावणीकारांच्या रचनेतील नेमव वर्णन करताना ते लावणीतल्या भावनाबद्दल एकदम असे बोलून जात की, ह्या पद्यकारांची रचना अगदी माझावर आलेली आहे !' त्यांच्या बोलण्यातली अशी आणखी कित्या तरी वैशिष्ट्यपूर्ण उदाहरणे देता येतील. तथापि हे त्यांच्या बोलण्याबद्दल लिहिणे फारच जावल्याने आवरत घेते.

“माझी तेया वंदने” : : : १३

प्रो. शांताराम करकरे, एम. ए. बी. टी.

१९३८ सालची गोष्ट. मी मुक्ताच इन्दूरहून एस. पी. ला आलों होतो. दोन्ही कॉलेजमधील वातावरण अजिबात निराळे होते. मी इंग्रजी कॉनर्स घेतले असल्याने मराठीकडे बळण्याचा प्रसंगच येत नसे. पण एक दिवस माझ्या मित्राच्या आग्रहावरून मी मराठीच्या तासाला बसलों. घंटेच्या आधी ५ मिनिटे वर्गात एकदम शान्तता झाली. आणि दरवाज्यातून एक मध्य व्यक्ति आत आली. मरदार बंगलट, उग्र गंभीर चेहरा आणि त्या उग्रतेत अधिक मर घालणाऱ्या मोठ्या मिथा, अंगात लांब पर्सियन फॅशनचा कोट, डोक्याला साधी काळी टोपी. मनांत म्हटले, “मराठीला कसली श्रद्धा येणार ! देखिलामागे उभे राहून त्यांनी कोर्टातून चप्पा काढला अन् लावण्यापूर्वी चारचारदा काचा हमालाने पुसून घेतल्या.—शेवटी एकदाचा तो लावला. व यगांवर नजर टाकिली. काही

ठराविक विद्यार्थ्यांशीं हंसत बोलले तों त्याची नजर माझ्याकडे गेली. 'पाव्हणे कोठले' अशी पृच्छा झाली. रीतसर माझी ओळख मित्राने करून दिल्यावर अभ्यासास सुरुवात झाली. आणि मग ती गंभीर मूर्ति इतक्या सहज व खेळकर वृत्तीने शिकवू लागली की मी मनाशी विचारच करीत बसलों, 'हीच का मयाची उग्र गंभीर व्यक्ति?' सर्व वातावरण अगदी घरगुती स्वरूपाचें; त्यात कुठेच कुत्रिमपणाचा वा औपचारिकपणाचा लेशही नव्हता. 'म्हणजे आपला पहिला अंदाज संपशेल चुकला म्हणायचा तर,' असें मन नवाही देऊ लागलें. तो वास केव्हा संपला हें सुद्धा कोणास समजलें नाहीं. इतर वर्गातील मुलाची 'ये जा' सुरू झालेली पाहताच 'वास संपला वाटतं' असें म्हणून त्यांनी चष्मा काढून पुन्हा खिशात ठवला. टेबलाभोंवतीं सर्वांची गर्दी झाली. त्यात माही सटकलों. तों त्यांनीं मला विचारलें, 'इंग्रजी घेतलेंत?' पण तो आवाज मला सागत होता की, 'चुकलास तूं. मराठी घे.'

दुसऱ्या दिवशींही वर्गात गेलों. त्या दिवशीं परीक्षेपणा, संकोच पुष्कळच कमी झाला. मध्येच काहीतरी सदर्माची कविता आली. सुरुवात कोणासच आठवना. बापूसाहेबांनीं प्रसंगाचा दरोबर संदर्भ सांगितला पण सुरुवात आठवना. मी घाबरत घाबरतच सुरुवात मुचविडी अन् ती चुकून बरोबर निघाली. 'मले मले' म्हणून बापूसाहेबांनीं शाबासकी दिली. त्या शाबासकीनें मला धीट केले आणि शाबासकीविचारलें, 'मराठी घेऊ का? इच्छा पार आहे' वाऽऽ अदभ्य ध्या. तुम्हाला काळजी करायचें काय कारण? आणि त्याच्या त्या आश्वासनांत काय जादू होती न वळे पण मी दंड मरून विषय बदलून घेतला. मराठीला नाव दाखल केल्यावर वर्गात विनोदानें म्हणाल, 'पाव्हणा म्हणून आला अन् घरचा झाला?'

ही बापूसाहेबांची पहिली मुलाखत पण त्या पहिल्या मुलाखतींत त्यांच्या प्रेमळ स्वभावाची ओळख पटली. आणि पुढें जो ४-५ वर्षे त्यांच्या प्रेमळ व शानदायी सद्वासाचा लाभ मिळाला त्याचाच परिणाम म्हणजे आज मला जे काही थोडेपार बघ मिळालेले दिसते, ते होय. त्यांच्या सद्वासात मला त्यांच्या स्वभावाचे निरनिराळे विशेष पादावशास मिळाले. त्यांच्या सर्व-गामी विद्वत्तेचे अनेक पैदा दिसले. त्यांच्या कार्याच्या पसऱ्याची व्यापकता व मौलिकताही दिसली.

मद्य असो वा पद्य असो बाणसाहेनाचा तास अवटिच असे, त्यात साची आम्ही विद्यार्थी मोठ्या आतुरतेने वाट पहात असं. मोरोपंताची बानू मोठ्या आवेशान माहजारी त्याची ती मूर्ति आजही आठवते. मधून मधून वाचण्यापुरता चष्मा लावून हागलीच तो टेबलावर काढून ठेवून मोठ्या अभिमानाने व प्रभावी वक्तृत्वास अभ्यासाची जोड देऊन ते बहारदार रंग आणीत. महान भारत हा त्याचा अत्यंत आवडताच लाडका मद्य. त्याचे महत्त्व—मद्य वद्यत आहे हे पटवून देताना ते नेहमी सागतः—

जें काही जसे घडलें तें तसे-या तसे, स्वच्छ शब्दांत कसलाहि आढवडदा न ठेवता मोठ्या धैर्याने सांगितलेले आहे आणि यातच त्याचे असामान्यत्व आहे.

कृष्णाविषयीच्या उल्लेखांत त्यांना आवडणारा भाग म्हणजे द्रौपदीची विटवना करून अन्तः प्रवेशाचा प्रयत्न करणाऱ्यांना 'नटतों सभेंत आम्ही म्हणून छुटायोस पावले काय?' असा सवाल करणारा य हे बाहू उगाच पुष्ट केले काय?' असा बजावणारा कृष्ण होय. 'या गवळ्याच्या पोरने जें काही पराक्रम केले त्या सर्वांचे सार रात आहे. पण आपल्या तमासेवाच्या कवींनी त्याची घागेरडी वर्णनेच रंगविली...असे ते रागावून सागत. मोरोपंताच्या आर्या समजून देताना त्यातील समाजपरिस्थितीवर विवेचन करून त्याचा अर्थ कसा लावायचा हे ते शिकवीत, पाहव तिचेटांतले, तेथे बहुपत्तिताची चाल कशी आली वगैरे सांगून समाजाची वाढ कशी होते यात सुंदर विवेचन करीत.

मराठीच्या इतिहासाचा तो तास मी हयातीत विसरणार नाही. शानेश्वर व त्याची मावडे हा भाग चालला होता. त्या दिवशी बापूसाहेबाचा समाजशास्त्राचा—सामाजिक घडामोडींच्या इतिहासाचा सखोल अभ्यास—त्यांनी त्या प्रांतात केलेली सराव्यांच त्या दिवशी बोलत होती. विद्वत्ता व जिद्दाळा याचा मधुर संगम त्या दिवशी झाला होता. त्यांची ती आवेशपूर्ण वाणी अद्यापही बानांत घुमते आहे.

“हे व्यक्तीचे दुःख नाही, हे समाजाचे दुःखणें आहे, ते शानेश्वराने वेशीवर टांगले दृढकेच. 'ही संवाशाची पोर' त्या सामाजिक दुःखाचे गळू होतें. त्या वेळच्या ब्राह्मणांनी सरी एवढा दृढ का घाला-

असा प्रश्न नेहेमी विचारला जातो. पण नीट विचार केल्यास त्याची चूक काही नाही असे आढळेल. जी 'गोष्ट' पूर्वी घडलीच नाही तिचा उल्लेख शास्त्रात तरी कसा आढळेल ! त्याचा निकाल शास्त्र तसे काय देणार !

आणि हेच बापूसाहेबांचे वैशिष्ट्य...शिकविताना असो वा बोलताना असो एकादा सामाजिक प्रभावरेखा मुद्दा निघाला की, ते त-मयतेने, आवे-
ज्ञाने, पण बुद्धीच्या कसोटीवर त्याचा ऊहापोह करतात. त्यांचे सारभूत
तरय कसे आले, त्याची वाढ कशी झाली वगैरे सामान्य चर्चा आल्या
रहाळ बाणांनी करून लागत त आणि त्यांच्या बाणीत अशी काही जादू आहे
की ती कोणासाठी मोडून टाकते, आपलेसे करिते.

महात्माजींच्या कार्यक्रमात अस्पृश्योद्धाराचा अन्तर्भाव होण्याआधी केव
ढीं बापूसाहेब हे कार्य मोठ्या आयडीने व उत्साहाने करित होते. त्यांनी
सोडलेली आर्थिक व शारीरिक शीज इतकी मोठी आहे की, " एकदा
करावयाचे ठरविल्यावर मागे सरणारा हा माटे नाही. " ही त्याची गर्जना
सार्थ ठरते.

नुसता पैशाचाच नव्हे तर सामाजिक मुलाचा होम करून त्यांनी अस्पृ-
श्यांची सेवा केली. हजारों रुपये इंग्रजीच्या ह्यासेसवर मिळवले पण ते
सर्व त्या दलिताना पाऱ्या पेन्सिली, कपडेलचे व शिक्षण देण्यात त्यांनी खर्च केले.
आणि त्यांची परतफेड काय तर अवहेलना, अपमान, कुत्सनपणाने दिलेली
'महारमाटे' ही पदवी ! पण ही महार माटे शिवीच भृगूच्या लायेसारखी बापू
साहेबांचे भ्रूण ठरली. आम्ही तुम्हाला वरिष्ठ अधिकाराची मोठ्या पगाराची
जागा देतो पण आम्ही सामूतस्य प्रतिपादन कराने लागेल असे सामणारे
अस्पृश्यांसारक, 'मी जे काही केले ते प्रसिद्धीकरिता नव्हे तर मला पटलें
म्हणून ! पैशाकरिता माझे स्वत्व विकावयास मी तयार नाही' असा स्वामि-
मानपूर्ण जाव देऊन त्यांनी परतविले.

त्या-याजवळ अगदी मौलिक विचारांचा अविद्यय मोठा सांठा आहे.
छोटे छोटे स्वतःच विचार-सुशिक्षित-त्यांचा पुल्क्यासारखे-त्याचा फायदा
त्यांच्याबरोबर फिरावयास जाणाऱ्यांना नेहेमी होतो. बारिक बारीक छोटेखानी

मौलिक विचार सुचवून त्यावर जास्त विचार करावयास मदत करणे हे त्यांना फार आवडते.

प्रत्येक युगात असा एक प्रचलित विचार समाजात असतो की, त्याचा आधार प्रत्येकास पुढे ठेव्यास घ्यावा लागतो त्याच्या धारेला लागला तरच समाज त्याला ओळखतो हा विचार सतकवि व कवि सन्त या वादाचे वेळी त्यांनी सांगितला होता महाराष्ट्रात एकाच वेळी शिवदा-सज्जनगडावरचा सन्याशी व देहूचा सत ज मास आले, असे हे लोकवितरण परस्पर विरोधी युगकर्ते एकाच वेळी जन्मास यावे याचे कारण काय असावे ? असे लोक ज मास कदा येतात ? त्यांच्या जन्माचा व समाजातील अशाततेचा असतोपाचा काही संबंध असे काय ? असा विचारप्रवर्तक प्रश्न उपस्थित—करून बुद्धिमतांच्या बुद्धीस थोडेंसे गुगवून—विचार करावयास लावणारे मौलिक विचार त्याचे जवळ कितीतरी आहेत त्यांनी त्यांचा एक समूह करून त्यावर छोटे छोटे स्पष्टीकरण व मार्गदर्शन करणारे निबंध लिहावे अशी माझी त्यांना नम्र विनंति आहे.

“ काय महाराजा ! आताही भेटत नाही ” असे विचारताच मी एकदा विनोदानें म्हणालों, “ बापूसाहेब तुमची मीति वाटते अद्यापही मला ” त्यावर ते नेहमीच्या पद्धतीनें जर' दोळे किलकिले करून मनमोकळे हसले आणि म्हणाले, ‘ खरच का रे हें ? काय असेल तें असे, पण माझा हा उग्र चेहरा पार जणाना धावरवतो. पण तसा मी नाही जरा ओरखदा ओढून वघ आत प्रेमळपणा वाहताना दिसेल. ” आणि त्याची प्रचीति मला कैक वेळेला आधीच झाली होती कोणतीही मोठे रंगवून खुलवून सांगण्याची हातोटी ही पहिल्यापासून त्यांना साधली आहे निकट खेळण्यापेक्षा त्या सामान्याचें वर्णन चटकदार—खुमासदार भाषेत करून सांगण्याविषयी त्यांची लक्ष्मणपणा पासून प्रसिद्धी आहे. त्यांच्या मित्रांच्यात कोणत्याही प्रसंगाचें यातमीदाराचें वर्णन करून सांगण्याचें काम यांच्याकडेच येत असे. हावभाव करून—योग्य शब्द वापरून जिवंत वर्णन करणारा म्हणून त्यांची ख्याति होती. कोणतीही मोठे वर्णन करून सांगण्याची असल्यास त्या वेळी “ हा माझ्या चांगला सगिला तें ” असा मित्रांचा विश्वास असे.

गरीब होतकरू विद्यार्थ्यांना मदत करणे व पुढे-प्रकाशात येण्यास अवसर व संधी देऊन त्यांच्या गुणाची वृज राखणे हे त्यांना फारच चांगले साधते. कैक विद्यार्थ्यांना त्यांनी आपलेकडे नाममात्र कामास ठेवून सढळ हातांनी मदत केली आहे. त्यांचा 'लेखकू' म्हणून कैक विद्यार्थी पुढे आले-त्यांनी आपले विश्वविद्यालयीन शिक्षण बापूंसोबतच मदतीवर केले. एकदा आपला म्हटल्यावर त्याला योग्य मार्गदर्शन करणे-त्याची काय किंमत आहे हे ओळखून त्यास उत्तेजन देणे हे त्यांचे ग्रीद आहे. माझ्यावरील त्यांचे निरपेक्ष प्रेम हे सुद्धा याचच प्रत्यंतर आहे. श्री. नातूंच्या 'जगाचा इतिहास'चे प्रकाशनप्रसंगी त्यांनी दाखविलेली आस्था, कळकळ-उत्साहाने केलेली व्यवस्था-कौतुकमिश्र प्रशंसा या सर्व गोष्टीतून त्यांची आपुलकी-जिव्हाळा व मनाचा मोठेपणाच दिसतो.

पुण्यात जे काही ५-६ फूट जिकणारे आहेत त्यात 'बापूसाहेब प्रमुख' आहेत. त्यांचा श्रोत्यांच्या मनावर पकड घेणारा, अस्त्राक्षित भाषावली स्वाभाविक आणि गडबड पाचटपणा करणाराचा धावरवणारी उग्र मूर्ति त्यांच्या बिंदूतेला पोपकच आहे. त्यांहि त्यांची- 'निरप्यथ समा' ही एक नवीनच प्रथा आहे. हा पार्यटका त्यांनी घालून देऊन आपल्या मौलिक-तेच व आत्मनिश्वासाचे दर्शन महाराष्ट्राला करून दिले आहे असे म्हणा-यवास काहीच हरकत नाही कितीही माठा श्रोतृधमाज असो-कोणचाहि विषय असो त्यांची वाग्गंगा अप्रतिहत वाहते. त्यातही सामाजिक क्रान्ति-उत्पत्तीचा पक्कादा काटा आला असल्यास त्याची विदोष फोड करून त्यांचे महत्त्व रंगवून व ठसवून सांगणे हे त्यांनीच करावे. येरा गवाळाचे काम नोहें.

प्रा. श्री. म. माटे यांचे विविध दर्शन : १४

प्रा म दा साडे, एम् ए, एल् टी

माटेनाग्री कुळे जातो येन्मै 'आपुरे' भवान् ।

ययार्थनामा धीपाढो माधवानदवर्धन ॥ १ ॥

इतिहासपुराणज्ञ पुराणस्वविशेषविद् ।

प्रिय प्रगल्भो मेधावी स्मृतिगानववित्कवि ॥ २ ॥

विविधदर्भतस्मज्ञो महाराष्ट्रेषु विध्रुत ।

जनेकभाषामर्मज्ञ सुदृढगणसुपूजित ॥ ३ ॥

राजा मुख मनुष्याणा नदीना सागरो मुखम् ।

पर्वताना मुख मेघस्त्वमेव विदुषा मुखम् ॥ ४ ॥

व्ययवर्षे नभस्यच पण्डितो भवेद्भवात् ।

तृतीयाया तिथौ दिष्टया येन प्राप्तोऽयमुत्सव ॥ ५ ॥

सर्वत्सराणां चक्रं यद्विविधैव प्रवर्तितम् ।

यातीश्वरप्रसादेन पूर्णता जीवतस्त्वव ॥ ६ ॥

ऋषयो मुनयश्चैव वर्पन्त्वाशीर्वचस्त्वायि ।

वाञ्छित दृढमेतन्मो सज्जीव शरद शतम् ॥ ७ ॥

प्रा माटे याच्या यवार्ची साठ वर्षे संपून यदा भाद्रपद शुद्ध तृतायेचे दिवशी त्यांनी एकसष्टाव्या वर्षीत पदार्पण केले हे ऐकून प्रत्येक महाराष्ट्रीयाला आनंद झाल्यावाचून राहणार नाही त्याचे इंग्रजी शिषण साता व्यास सात्यानंतर उच्च शिक्षणासाठी ते पुण्यास आले गरीब पण सुसंस्कृत

व बाळबोध घराण्यात ते जन्मल्यामुळे व त्या परंपरेंत रहाणाचे मोठे शास्त्राने साहाजिकच त्याचा परिणाम त्याच्या मनावर सात्त्याशिवाय राहिला नाहीं.

उच्चशिक्षणः—पुढें उच्चशिक्षणासाठी पुण्यास आल्यानंतर त्यास अनेक अडचणींना तोंड द्यावे लागले व शिक्षणात खडही पडला. अध्ययन आणि अध्यापन असे दोन्ही कार्यं नम कर्षाकर्षी एरुसमयावच्छेदेकरून तर कधी पुढे मागे त्याना करावे लागले. शिक्षण घेत असतानाच शिक्षकाचा घदा त्याना पतकरावा लागला. असें करता करता वयाच्या २८ व्या वर्षी ते एम्. ए. झाले. शिक्षणाचे शेवटचे टोंक गाठण्याची त्याची दुर्दमनीय महत्त्वाकांक्षा शेवटी सिद्धीस गेली. ता. १ एप्रिल १९१५ या दिवशी आम्ही दोघेही नाना-चाव्हात शाळेंत शिक्षक होतो. शाळा चालू असतानाच एम्. ए. पास झाल्याची तार आली. आगाऊ योजनेमुळे माई एम्. ए. शास्त्राचें त्या तारेंत होतें. त्या वेळचे सुपरिटेण्डंट प्रा. नाइक यांनी 'माटे मास्तराचें' हार्दिक अभिनंदन केलें.

त्याचें ध्येयः—ते जरी एम्. ए. झाले तरी, 'माटे मास्तराचें' 'प्राध्यापक माटे' होतील अशी त्यानाही कल्पना नव्हती. परीक्षेचें बळल्यावर एका सभा-प्रण प्रसंगी मी त्याना विचारलें, 'काय माटे, पुढें काय वेद आहे ? मी तर सरकारी शिक्षण द्याव्यात नीकरी मिळाल्यास करणार आहे.' 'तेव्हा माटे म्हणाले 'हें पहा साठे, पुण्यातच राहून मी जें समाजकार्य थोडिलें आहे तें करीत राहणार नि त्याबरोबर लेखनाचें कार्यही चारू ठेवणार. मग त्यात माझें काहीही होवो. मला पुणें सोडावयाचें नाहीं, कारण ती ज्ञानाची पेठ आहे.' प्रा. माटे यांनी हे ध्येय अखेरपावेतो ठेवलें हे आता सर्वांस माहित आहेच. ध्येयपूर्तीसाठीच त्याना न्यू. इ. स्कूल सोडून न्यू. म. वि. मध्ये जायें लागलें, कारण डी. ई. सोसायटीचे अधिकारी त्याना पुण्यातच ठेवण्याची हमी देईनात.

शिक्षक माटेः—प्रा. माटे यांनी जवळ जवळ तीन तपाच्यावर अध्या-पनावें काम केलें व त्या कार्येंत उत्तम नावलौकिक मिळविला. ते मराठी घेऊन एम. ए. झाले असले तरी शाळेंत ते इंग्रजी विषयच शिकवीत असत. त्याचे विद्यार्थी त्याच्या या अध्यापनाची फार स्तुति करतात. पुस्तकी शिक्षणा-बरोबरच ते सामाजिक विषयाची विशेषतः अस्पृश्य समाजाची—चर्चा करीत. चाचा साहजिकच तरुण विद्यार्थ्यांवर परिणाम होऊन ते माट्याना अस्पृश्याच्या

शिक्षणविषयक खटपटीत मदत करीत. या कार्याला लागणाऱ्या पैशासाठी ते इंग्रजीचा वर्ग चालवीत असत. त्याला तुक्यान गर्दी असे. शिक्षक या नात्याने त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाचा छाप विद्यार्थ्यांच्या मनावर पडल्याशिवाय राहत नसे हे अनेक विद्यार्थ्यांच्या तोंडातून निघालेल्या उद्गारावरून कळून येते.

समाजसुधारक माटे:—नुसते 'मास्तर' म्हणवून घेऊन माटे स्वयं बसणारे नव्हते. काही तरी भरीव समाजकारण करावे अशी मनाची तीव्र इच्छा. अस्पृश्यताची आर्थिक व मानसिक दोन परिस्थिती पाहून मानव्याची विटबना झालेली त्यांना पाहवली नाही. आपले तन मन धन पणास लावून त्यांनी ते कार्य इतक्या षडाडीने व आत्मीयतेने केले की लोक त्यांना 'अस्पृश्य माटे' म्हणू लागले त्यांचे काही धनू 'महार माटे' म्हणून उल्लेख करतात ! पावसातून, विललातून हातात एक मिणामिणा द्या घेऊन घांती आपले विद्यार्थी य पाट्या घेऊन माट्यानीं शाळा चालविल्या आहेत. अस्पृश्य व दलित वर्गाची पाहणी त्यांच्या चंद्रमौळी परात जाऊन सहानुभूतीने ते करीत असत. त्यामुळे त्यांचे या समाजावरलचे लिखाण अगदी वास्तववादी झाले आहे. पर्यंकपाडित वतून रिकाम्या वेळची कामगिरी म्हणून त्यांनी लेखनाचे काम केले नाही.

प्रा. माटे स्वतःला 'सनातनी सुधारक' म्हणविताना ते यथार्थ आहे. ते शंकराचार्यांना देवचतील पण त्यांची अग्निलेना कदापि करणार नाहीत. ते त्यांच्या अर्थाने पुरोभाभी आहेत. हिंदू समाजाच्या रूढापासून तो घेवटच्या मर्यापयंत त्यांनी पाहणी केली आहे. अस्पृश्य वर्गाद्वारेच ब्राह्मण समाजाचीहि पाहणी पत्रे काढून घरोघरी जाऊन केली. ते बोलेबबडे सुधारक नाहीत. हिंदू समाजाविषयीची स्वतःची मते अनेक वेळा त्यांनी बोलून दाखविली असून बौद्धिक वर्ग घेताना त्यातील दोषांवर ते कार जोराचा प्रहार करतात.

प्राध्यापक माटे—माटे आपली स्वतःची लायकी सिद्ध करून प्राध्यापक झाले आहेत. शिक्षकाचे प्राध्यापक ह्या स्थानावर या अगोदरच यांना प्राध्यापक का केले नाही असे विद्यार्थी म्हणत. कोणताही विषय शिकविताना पढावण्याची पाडिल्याचे प्रदर्शन न करिता ते मूलप्राज्ञे पद्धति रचावारीत. आपल्याला पूर्ण माहित नसलेल्या विषयात हुडहुड करण्याची त्यांना संशय

नाही. इतिहाससंशोधनाचा विषय निघाला की, हे म. म. पोतदाराकडे बोट दाखवितील. मराठी विषय शिकविताना जुन्या मराठी वाङ्मयाचा अभ्यास अधिक असल्यामुळे तोच माग ते शिकवीत असत.

लेखक माटे:—प्रा. माटे याचें लेखक वा दृष्टीनें फार मोठें स्थान आहे. साहित्यसम्राट् तात्यासाहेब केळकर हे पुस्तक परीक्षण करिताना त्याचा 'नाम-वत लेखक' म्हणून उल्लेख करतात, तर आचार्य अत्रे त्यांना 'शैलीकार माटे' म्हणून त्याचा गौरव करतात. माट्यांना झळेत असल्यापासूनच लेखनाचा माद असे. त्यांच्यावर कै. शिंदरामपंत पराजप्याच्या लेखनाचा बराच परिणाम झालेला दिसतो. जुने बसरींतील व देशीय गन्द यापरण्यात म. म. पोतदाराशिवाय त्याची बरोबरी कोणी करीलसें वाटत नाही. भाषा ठसठसित, ओघवती, शब्दमाधुर्य नसलें तरी हाडापेरानें सशक्त व नीटसर असलेल्या वक्त्र पुनर्तीप्रमाणें रसरसीत, त्यान ठायीं ठायीं दिसून येणारा विचारौव व कमलदलाप्रमाणें एकातून दुसरा, दुसऱ्यातून तिसरा असा उतरफूर्त झालेला विचारजम-बोरे गुण नीं त्याचें लेखन फडने क्रिया लाडेंकर याच्याप्रमाणें नूपुरांनीं वणवण करणारे, वणवण विंकणाप्रमाणें आकर्षक व नटलें नसलें तरी छोकमात्याच्या वळणावर तें हृदयाची पकड घेणारे आहे. त्याचा 'गिज्ञानबोध' ह्या किंवा 'अस्पृष्टाचा प्रश्न' हा ग्रंथ ह्या, किंवा 'उपेक्षिताचें अंतरंग' वा 'अनामिका' ह्या; इतकें वशाला 'रसरतीची जन्म-कथा' किंवा इतर स्फुट लेख पदा-या सर्वांतून त्याची मुख्य भूमिका कोणची म्हणाल तर ती वैचारिक होय. लिहिताना वाचकाना त्यांना काही-तरी सांगायार्थ असतें असें दिसून येईल. वेळ जाण्यासाठी रिकामपणची कामगिरी म्हणून ते लिहीत नाहींत.

तात्पर्य, प्रा. माटे हे महाराष्ट्रात पेशवाई गेल्यानंतर जे विचार प्रवर्तक लेखक होऊन गेले त्यांच्या प्रणालीत बसू शकतात व ते त्याचें स्थान साधेसुधे नसून मानार्थ आहे असें म्हटल्यास अतिशयोक्ति होणार नाही. राजकारण, समाजकारण, गत इतिहास बगैरेबदलथी त्याचीं मतें इतक्या प्रदीर्घ कालानंतरच्या अनुभवांवर ठाम झालीं असल्यास नवल नाहीं व यावर बोलताना ते मोठ्या आवेशाने बोलतात. कारण त्यात त्याचा आत्मविश्वास

असतो हे बोलत असताना त्याचे वक्तृत्व अगदी उत्तुंग असते कारण ते उत्कृष्ट वक्ते हि पण आहेत

युयुत्सू माटे—माटे हे प्रवृत्तीने युयुत्सू आहेत ते मानघन आहेत या प्रवृत्तीमुळे त्यांना शत्रू हे झाले आहेत त्यांमधीं काहीं कायमचे झाले असले तर काहीं पुनः जिगर दोस्त हे झाले ! स्वतः त्या जगातचून म्हणवून घेण्याची हीस त्यांना नाही नित्येकाना त्यांच्या बोलण्यात व वागण्यात दर्प व अदकार दिसतो बोलताना छाती पुढे काढून, छाचत् मिशावर हात फिरवून ते प्रतिस्पर्धावर आवेशाने तुरून पडतात, कारण अकारण अपमान ते सहन करणार नाहीत मागे अनेक—माटे बाद गजला, नंतर सधा दकाना व याताहराना ते काहीं बटु पण सध्या बोलले त्यामुळे अजूनहि त्याचे भिन्न म्हणवून घेणाऱ्यांही त्याचे बरे राहिलेले नाही

काहीं आठवणी—माता त्याचा स्नेह मात्र अनेक वर्षांचा आहे व भी जरी नाकरीनिमित्ताने मध्यरात बऱ्याच वेळां तरी मे माहे याची पुण्याची घाटी कधी चुकत नसे व इतर वेळां त्यांना पत्रव्यवहाराने उजळ्या वेईल या कालातील अनेक आठवणींमुळे त्यांच्या स्वभाराचे विविध पैलू हगोचेर झाले त्या सर्व आठवणी देण्याचे हे स्थान नव्हे प्रा माटे याचा गणित विषय फार कच्चा या विषयाने त्यांच्या शिक्षणरमात फार अडचणी आल्या त्या वेळां कॉलेजातील पहिल्या दोन वर्षांत हा विषय आवश्यक असे शाळेत गणित विषयाचा शिक्षक उपस्थित नसला म्हणजे याना एखादे वेळां काम करावे लागे उदाहरण पाहिल्यानंतर ते सादविण्याऐरजी त्याचे हे वाक्य पृथक्करण करित !

असो मला जो थोडा अवधि या लेखासाठी देण्यात आला त्या घाईत मला जे चार शब्द सुचले ते मी यथामति मांडले आहेत रत्नाची मर्यादाहि सप्त आल्यामुळे मनात असले तरी अतिक्रमण करता येत नाही प्रा माटे याची कौटुंबिक परिस्थिति आता बरा आहे त्याचा काम करण्याचा उत्साह कायम आहे साहित्यपरिपदेचे कार्याध्यक्ष म्हणून ते काम करीत असून बाइमयात दैरे व अखंड लखन यात त्याचा काल व्यतीत होतो चाठीं उलटलेला लोकानीं हे उदाहरण आपल्या डोळ्यापुढे ठेवावयास नको का ?

छेत्ताच्या प्रारंभी संस्कृत श्लोकात म्हटल्याप्रमाणे माझे मित्र प्रा बापू साहेब माटे हे शतायू होऊन त्यांना उत्तम आरोग्याचा लाभ होवो अशी ईश्वराला, त्या जगन्नियत्या प्रभूला, प्रार्थना करून हा थोडा लावल्या लेख सापवितो

सज्जाव शरद शतम् । सज्जीव शरद शतम् । सज्जीव शरद शतम् ।

इति शम् ॥

“मला काय वाटते” : : : १५

ले अनादास कृ देशपांडे

इतर सर्व प्राध्यापकांपेक्षा प्रा माट्याच्याबद्दल मला विलक्षण औसुक्य वाटण्याचे कारण म्हणजे त्याचा ती रुचाव, त्याची ती मत्त आहृति, ती उच्च टोपी, मोठाले डोळ व चटकन डोळ्यात भरणाऱ्या भरदार मिशा ! या सर्व गोष्टी नवख्या विद्यार्थ्यांच्या मनात हटकून दारारा निर्माण करित असतात. यगांत त्यांनी व्याख्यानाला आपल्या किंचितशा घोग्या आवानात मुहवात केले की, मोकाटपणे सळसळाट करणाऱ्या विद्यार्थ्यांमध्ये क्षणाघात एक प्रकाशची चमत्कारिक दाहता निर्माण होत असे आणि अशा या पार्श्व भूमिकेवरून त्यांच्या वाक्येचा प्रवाह गुरू होइ, त्यावेळीं खरोखरच सारे शानमान्दार आमच्यापुढे मोवळें होत आढे तसें आम्हांला वाटत असे

महाविद्यालयाच्या प्रथम वर्षाच्या अस्ताना आम्हाला असे वाटू लागले याचे कारण तोपर्यंत अभ्यासाला आवश्यक तेवढीच माहिती वाचण्याची व ऐकण्याची आम्हाला सवय होती. परंतु माट्याचा तास सुरू झाला की, मग आगरकराच्या निवघापासून तो गडकऱ्याच्या नाटकापर्यंत, कसलेही पुस्तक असो, प्रतिपाद्य विदयातून नी त्याच्या प्रसंगातून अगतर ज्ञानाच्या जितक्या लहानमोठ्या दारिक-सारिक घाला आम्हाला दृक्गोचर होत की, आम्ही अगदी निरिमित होऊन जात असू गुप्त गुहेतिले सपत्ती पाहिल्यावर छोट्या अलीबाबात जो विस्मय वाटला, तशाच प्रकारचा विस्मय ह्या ज्ञानमाडारामुळे मला वाटे. पण अशा तऱ्हेने त्याची व्याख्यानं विद्वत्पूर्ण असली तरी ती कधी कदाळ बाणी वाटली नव्हत. जितर अनेकांची भाषणें ऐकताना त्याच्या पांडित्याचा उमंग मनाला वारंवार पडतो, परंतु त्याच वेळी वापूसाहेबाच्या भाषणातील आकर्षणाची आठवण तेथील अभ्यासामुळे गीतपूर्ण होते. गडकऱ्यासबधी शिकवीत असताना, “गडकऱ्याच्या खोलीमध्यें पडलेल्या अडगळींमसून सुक्यात करून दुसऱ्या चक्रात आम्ही कशा मष्पा मारीत देत होतो” या स्या इकीकती पुढून आपल्या रंजित पाणीने वापूसाहेब सांगू लागले की, कॉलेज, त्यातील मुद्दाम पाळायचा की आवश्यक दिस्त, शटकन सपणारा तास या सर्व गोष्टींचा आम्हाला मिसर पडे शिवरामपत पराचने, आगरकर, टिळक, गडकरी, इत्यादि मराठीतील वाङ्मयीन वाक्यगाराचे धर्मे शिव विताना, परक्या इंग्रजी भाषेतील लेखकांच्या वाङ्मय शैलीचे पृथ करण, त्यातील दुसऱ्याची मते, मागे आलेल्या प्रश्नांची उत्तरे योगी शिकविण्याच्या कृत्रिम पद्धतीचा अवलंब वापूसाहेबांनी कधीच केलेला आठवत नाही. उलट, प्रत्यक्ष त्या लेखकांच्या जीवितातील अनेक लहानमोठ्या प्रत्यक्ष पाहिलेल्या घटनांचा, तसेच त्यांच्या जीवनाच्या अनेकविध पैलूंचा मोठ्या खुबीने आविष्कार करीत करीत प्रतिपाद्य विषय सांगण्याची वापूसाहेबांची दादोरी निरुपेक्ष होती या श्याच्या पद्धतीमुळे या मोठ्या वाङ्मय-मत्तादरल आम्हाला एक प्रकारचे ममत्व वाटू लागे. आणि जो जो विषय आपल्या अधिक निकटचा तो तो त्याविषयी आपुलकी अधिक आणि

म्हणूनच बापूसाहेबांचे व्याख्यान ऐकल्यावर मराठीचा आणखी काही विशेष अभ्यास करायचा आहे ही कल्पनाच मनाला भावत नसे.

व्याख्यानातील भारवाहकपणाचा अभाव हे एक त्यांचे प्राध्यापकीय वैशिष्ट्य आहे असे मला वाटते. अनेक पौराण्य वा पाश्चिमात्य लेखकांची अथवा विद्वानांच्या नावाची जंत्री त्यांच्या व्याख्यानात कधी जाडळत नसे. किंवा त्यांची अनेक भले सागून पांडित्यप्रदर्शन करण्याचाहि बापूसाहेब कधीहि प्रयत्न करीत नसत. जेव्हा शंकरशेठरस्त्याला आम्ही फिरायला गेलो होतो, तेव्हा बापूसाहेबांना मी माझी ही शका दोळूनहि दाखविली. त्यावर ते म्हणाले, 'नेहमीं चरित्रे (Biographies) लिहिणारी माणसे हीं चरित्रे, माहिती, आठवणी, आख्यायिका... इत्यादि साधनें गोळा करून स्थावररुच लिहितात त्यामुळे चरित्रातून माणसाच्या (चरित्र नायकाच्या) वास्तव स्वरूपाची करपना येत नाही. व म्हणून चरित्रे वाचताना ती त्या साहित्यवर आधारलेली असतात ते मूळचे साहित्यच वाचवे हे अधिक योग्य. आत्मचरित्रे धोरेंमधून माणसाच्या रचण्या स्वरूपाची अधिक ओळख होते. एखादी गोष्ट जास्त महत्त्व देऊन मांडायची असली तर त्याच्याच स्थालिषित चरित्रात ती जशी सापडेल तशी दुसऱ्याने लिहिलेल्या चरित्रात कदाचित् सापडणारहि नाही. ज्या विषयाचा अभ्यास करायचा त्याचें नेहमीं मूळ शोधित जायचें हा मोठे वाक्या बुद्धीचा कल असल्यामुळे त्यांच्या व्याख्यानात एक विदिष्ट प्रकारचा अभिजातपणा आढळतो. आणि याच त्यांच्या छंदातून "आपापले दितगुजे"चा जन्म झालेला आहे.

याच्याच जोडीला बापूसाहेबांच्या अगात नाट्यगुणाचीहि भर असल्यामुळे त्यांना यशस्वी शिक्षक म्हणून त्यांच्या घरांत मिळालेला मान अगदीं यथार्थ आहे. एखादे नाटक असो, प्रवच असो, वाङ्मयाचा इतिहास असो - अगर प्राचीन वा अर्वाचीन काव्य असो त्यामध्ये जो रस असेल तो नेमका विद्याप्यात उत्तराविण्याची त्याची हातोटी निश्चय आहे. - गार्भीर्य, काव्य, नर्म विनोद, सात्त्विक सत्ताप या सर्व भावनांचा अनुभव त्यांच्या एका व्याख्यानेतहि येत असतो. "हरणपर्णी अनेकवार नाटकात, काभे वेळीं असल्यामुळे मला त्यांचा अजूनहि उपयोग होतो." असे बापूसाहेब नेहमीं म्हणतात.

त्याची 'प्राटिका' नाटकातील 'पित्याची' भूमिका अद्यापि सत्तरच वृद्ध नागरिक विसरलेले नसतील

परंतु एक यशस्वी शिक्षक म्हणूनच काही माटे नव्वेह सागरीच्या साहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष म्हणून निवडून आल्यानंतर ज्यावेळी वापूमाहे बाबा साहित्यमंदिरात सत्कार झाला त्यावेळी मी त्यांना हिम गिरी हा उपमा दिला होता. यशस्वी शिक्षक हा माण्याच्या जीवित-कर्तृत्वातील फक्त एक अंशमात्र भाग आहे. बाकीचा उरलेला साराभाग म्हणजे माटे याच्या जीवनातील गामा होय. माट्याच्या या राण्या जीवनकार्याची ओळख मला त्याच्याच भाषेत सांगायलाचें म्हणजे मध्याकाळच्या 'सामुदायिक फिरण्या' मुळे झाली. सध्याकाळी खूप दूरवर फिरायला जाणें ही माट्याच्या जीवनातील एक प्रमुख 'संस्था' आहे.

सामुदायिक जम्यासाठी मोठ्या हिरिरीने तारीक करणाऱ्या वापूमाहेबाबा सामुदायिक फिरण्याची आवडीह ठितवयाच मोठ्या प्रमाणात आहे. कित्येकाना निशातपों फिरायला गेले की अनेक मौलिक विचार मुळतात. परंतु माट्याचें नेमकें ह्याच्या विरुद्ध आहे. हीच गोष्ट त्याच्या वाचनाच्या व अभ्यासाच्या बाबतीतही लागू आहे. त्याच्या सानिध्यात 'हिंदुत्वकोश' रचनेचें काम करित असताना मला याचा पुरस्कार अनुभव आला. याचपेक्षा इराद्याने ते मोठमोठी पुस्तकें, याचबरोबर—योग्ये सारखे धर्मग्रंथ ठिळक मदिगतील हिंदुत्वकोशकचेरीतून परी नेत असत, परंतु पुढा सारी पुस्तकें घऊन परत आम्हा सर्वांमध्ये देऊन दसलल मी वापूमाहेबाबा ओकदा पाहिलें जाहे, आणि आ यानंतर प्रथम प्रजल्पणें, " परी काही विद्या वाचन शास्त्रं नाही बुधा ! " अशी कणुला देऊन ते वाचापला मुद्रात बरीत आणि मध्यतरीच माहेतीचा जरी एसादा भरत वण आदळला तरी आम्हा, सर्वांना वाचून दाखविल्यागताय त्यांना राहवत नसे. अशा धंदेच्या सामुदायिक अभ्यासात एक प्रकारचा शाराच अनुभव येता हे मात्र मर्यादित.

माशी व त्याचा राजकीय मनःशाली एकच असल्याकारणाने—त्याच्याच भाषेत सांगायलाचें म्हणजे माहेबा ठिकाणी त्यांना 'हिंदुत्वाचा पाळ' आदळला असल्याने—हिंदुत्वाचा उघडीत काम करणाऱ्या सर्वा मला अनायासचें मिळाली त्यामुळे तीव्र त्याच्या समवेत फिरायला जायला हे आमंत्रण दि.

ओघानेंच आलें आणि या 'सामुदायिक किरणें' सस्थेच्या द्वारा असा एकहि विषय उरला नाही की ज्यावर आम्ही मनसोक्त बोलू शकलों नाही.

गुलटेकडीच्या बाजूला आम्ही किरायला जात असू त्या वेळीं एखादा रानवट माणूस आम्हाला लावून पाहून, आपणहून नमस्कार करी व मग चापूसादेन त्याच्याशी कितीतरी पेळ आस्थेगार्हक्येणें एखाद्या घरच्या माणसासारखी चौकशी करित थायत. शेनटीं तो असे उद्गार काढी, "सायब, आपल्या कुरपेनें सार वाहीं ठीक हाय मुलालाची मुनशीपालटींत नोखरी हाय. त्याग दोन एडानगीची हायती. समद ठीक हाय," नी तो नमस्कार करून पुढें चालू लागे. तो गेला कीं, मग माटे—तो भागशीं कसा भाडे, त्याच्या परचे दिशोवर मी कसे निहिले—बगैरे हकीकती मनापासून आणि जिद्धाळ्याने सांगत असत. जगा शिवीतरी हकीकती त्यानीं सांगितल्या आहेत कीं, त्या साया येथें उद्धृत करणे अशक्य आहे. त्याच्या जुन्या ओळखीचे हे सारे लोक भेटले कीं त्यांना पुन प्रत्ययाचा आनंद होई

मला दस्त ला चापूसादेवाचा आवडणारा दुसरा गुण म्हणजे त्याची क्षटकन निर्णय घेण्याची पद्धत अनेक शिक्षणप्रभासवरी, रानवारणातील उपपशसवधी किंवा रानाच्या स्वतःच्या पुस्तकरचनेपासून तो घरगुती सामान्य गोष्टीसवधी देतील प्रा मट हे शक्य निणय करतात आणि कामास लागतात. एकाच, पेळेंच ती चुकीचा ठरला तरी त्याच्या स्वभावात चंचलपणाचा अभाव असल्यामुळे त्याचे परिणाम त्याच्या मनावर कायसे राहत नाहीत, आणि अर्गाहृत कार्यामधें आलेल्या अडचणीनें त्याचें मन द्विषा होत नाही. आणि याचमुळे नामात्रिज वाचतील, धार्मिक वाचतील, रानकारणात किंवा वादमय कारणात अनेक कुरत्या खेळण्याचा दणकटपणा माट्याच्या अर्गो आला आहे. त्या वादळाचा त्याच्या अर्गाहृत कार्यावर विपरीत परिणाम झालेला आढळत नाही.

अस्पृश्यासारख्याच हिंदु समाजील उपेक्षित जसा कितीतरी जमती आहेत. त्या सर्वांच्या चालीरिती, लोकसत्ता, स्वभावविशेष बगैरेवादि प्रा माटे यांचा अभ्यास पारच दाड्या आहे. यावर आधारलेले त्यांचे "धीमातावरील धन्य जाती" हे ध्यारमान मी ज्या वेळीं ऐकले, तेव्हां हिंदुत्वादी वक्त्रांनीं सरोसर वचनना करण्यासाठीं बाहेर पडले तर के.टि

विस्तीर्ण कार्यक्षेत्र त्याच्यापुढे आहे याची कल्पना येऊन मी त्यांना विचारले, “या वास्तवीत तुम्ही तरुणांना मार्गदर्शन का करीत नाही ?”

त्यांवर ते म्हणाले, “मी तर त्यांच्या सारखा मार्ग लागलो आहे की, ना सत्ताभिलाषी राजकारणाच्या बुज्जुबाटतून तुम्ही अग काढून घ्या आणि अशा तऱ्हेच्या एखाद्या सामाजिक कार्यात पढा वण यामध्ये प्रतिस्पर्धा शगजगाट नाही नाव छापून येण्याची शक्यता नाही, नि मा ‘पी हळद धनु हो गोरी’ या न्यासाने वेलेच्या भ्रमाचे सार्थकहि क्षपट आढळणार नाही उलट आपल भ्रम यायाच गेल असेच वाटण्याचा समभव फार, आणि यामुळेच तरुण लोक याला बटाळतात मात्र चिकाटीने तुम्ही दात जर पडाल व जर त्याचा विश्वास स्वप्नेन बसला तर एकतुटीने तुमच्यासाठी जीव द्यायला ते तयार होतील

सामाजिक कार्यासाठी समानकार्य करायचे येवढीच त्याची क्षमता नसून समाजाचे दुलणे व त्याचे मूळ शोधणे हाहि त्याच्या समाजशास्त्राव अभावा साचा हेतु असतो. एखाद्या मोठीचे मूळ हुडकणे व त्याचा सर्वांगांनी संपूर्ण व सत्प्रोत्त अन्वेष करणे ही त्याच्या अभ्यासाची प्रमुख वैशिष्ट्य मला हिंदुत्व कोप रचनेच्या वेळी आढळून आली. मद्रू येथे त्यांनी “या देशाचे गरे वनी कोण ?” या विषयावर व्याख्यान दिले त्यावेळी पृथु राजाच्या नावा घेऊन पृथ्वी हे नाव बसे निर्माण झाले पुताणातील पृथ्वीच्या छेदनाचा सरा अथे काय आहे येथून मुदनात वरून पार आधुनिक अर्थशास्त्रापर्यंत पोचलेली त्यांनी आपले व्याख्यान आणून भिडविले त्यावेळी सरा आधुनिक आधुनिकते दिवसित झाला मुळापासून घडपडीत सारे एकापाठोपाठ एक सागून समाजिक कार्याची हातोटी त्यांना फारच चांगली सापला आहे.

एकाच विषयाचा सर्व रईने विचार पसरवाची हातोटी त्यांच्याजवळ असल्यामुळे त्यांची व्याख्याने सुधतीच प्रचारकी थाटाची न हाता विद्वत्ता पूर्ण होतात आणि म्हणूनच प्रतिपक्षातील मंडळींना देखील मा माटे याचे मापन ऐकावेसे याते.

हिंदुत्वकोप-रचनेच्या युवाशोदिनाळ त्याचा हेतु हाच आहे की मुलते तत्त्वज्ञान सांगण्यापेक्षा इतिहास, वाङ्मय, तत्त्वज्ञान यांतील प्रत्यक्ष उदाहरणे देऊन जर यका आतला मुरा ठसरील तर तो फारच खटवून ओल्याना पडतो, म्हणून

अशा माहितीने हा कोप समृद्ध करायचा त्याच्या अभ्यासाच्या पद्धतीत अशा उदाहरणांना कधीच तुटवडा पडत नाही. याचें कारण वाचनात सूक्ष्म बारक राफार आणि दुसऱ्याने देखील तशाच पद्धतीने वाचावें ही त्याची इच्छा पार हिंदुत्व-कोप कचेरीत मी मराठी शिक्षासाठी वाचीत असताना जेव्हा एततून एतल्या असृष्ट वर्गांनी केव्हा केव्हा नी कोठ कोठें देशासाठी आपले प्राण रचवी घातले याची बारीक सारीक अनेक उदाहरणे मी शोधून काढली, तेव्हा वापसाहेबाना कारच आनंद झाला.

निर्भोवपणा व निग्रहीपणा याचाजत तर प्रा. माटे याची व्याप्तीच आहे. त्याच्या पत्रातील लोकांचे निरानिराळ्या प्रसंगी मतभेद झाले, परंतु ते उघड-पणें घेऊन दाखविण्याचें घाबरकट वापसाहेब यांनीच दाखविलें आहे. संपूर्ण विचार करून ठेवता मनाचा निर्णय साध्यावर मग आपली मते व तीं ज्ञानर आधारलेलीं आहेत तीं विचारपरंपरा स्पष्टपणें व उघडपण सांगणें हाच जर कित्येकाना दोष वाटत असेल तरनाशिलान आहे परंतु जगातील भयदाराची ओळख करून घेण्याच्या मार्गे लागलेल्या तरुण बुद्धीला तरी हा रसित गुणच वाटेल आपल्या शिकविण्याचे लक्ष्यीनें संपूर्ण विद्यार्थ्यांना प्रिय असलेले प्रा. माटे त्याच्या इंग्लीश-अडलील वादातील मतानुरूप काहीं विद्यार्थ्यांच्या मनातून उतरलेले मला माहीत आहेत. परंतु "हैं मी काहों तुमची परमजूक बरण्यासाठी सांगत नाहीं" हें वाक्य वापसाहेबांच्या हाताखाली ज्या विद्यार्थ्यांनीं शिष्यण घेतलें आहे त्यांना अगदीं पाठ होऊन गेलें आहे. आणि हीच वृत्ति समाजामध्ये देवाळ मत प्रदर्शन करताना त्यांनीं कायम ठेवली आहे. त्यांनीं रुढ केल्ल्या निरप्यक्ष समा तरी कशाच्या शीतन आहेत !

प्रा. माटे याच्या स्वभावाचें आणखी एक वैशिष्ट्य मला वाटतें तें असें की त्यांना कोणतीही गोष्ट, मग तें एकादें व्याख्यान असो, पुस्तक असो, समस्य असो अगर जेण असो ती सर्व रूप मोठी मध्य, उच्च, उदात्त, मारदस्त असारी अशां सारखी इच्छा असते. उर्गाच कोठें बारीक शुद्ध अशी गोष्ट त्यांना मनापासून आवडत नाही. महाराष्ट्र सावत्सरिक, विज्ञान-सोप, पाद-कोप, हिंदुत्व-कोप, मराठा समाजाचें पुनरुत्थान या झालेल्या या होऊ पातलेल्या सर्व ग्रंथांच्या उगमस्थानी अपकृत्यांची हीच भावना

आहे ' जगाचा इतिहास ' लिहिणारे श्री नानू याचें कौतुक त्यांना वाटतें ते याच कारणांनें

आन प्रा वापूसाहेब माटे हे बयाला साठ वर्षे पूर्ण होत आहेत म्हणून सेवानिवृत्त होत आहेत परंतु अितर अनेक गोष्टींपेक्षा त्यांना जर कायच राहून राहून वाईट वाटत असेल तर एकाच गोष्टीचें व ता गोष्ट ते नेहमी माझ्यानवळतूनून दाखवीत असत ते म्हणत, " माझ्या तरुण मित्रांपैकीं बहुतेक घोरदवा मित्र तूच ठरला कारण मा व पुढें ' निवृत्त ' झालों कीं माझ्या विद्यार्थी वर्गांतून मला मित्र मिळायचा प्रथा बंदच होऊन जाईल आणि नेहमी तरुणांच्या संगतीत राहून मन आणि शरीर तरुण राखण्याचा ह्याचा पुढें अप्रतिहतपर्णे चालणार नाही " हीच खरी त्यांच्या मनातली दुरदूर आहे

प्रा माट्याची साठी उलटून गेली असला तरी त्याची काठी अजून तगडा आहे शारीरिक, मानसिक व बौद्धिक उत्साह तर तरुणाला लाजवील असा आहे आजर्घ्यतेच्या अभ्यासाच्या सगईनें नवान ज्ञान संपादण्याचा तळमळ त्यांना सारखी लागून राहिला आहे ते नेहमी म्हणतात की, " मला यूरोपला जायला मिळालें तर वर्तमानपत्राला कर्मांत कमी दहा वर्षे पुरेल इतकी माहिती भी सहज पैदा करान "

गमथ मला, पैशाचा तवत पुरवठा, एकाचा बड्या रस्त्याचा वा व्यक्तीचा पाठिंबा यत्नाळ काही दि गादी हाताभी नसताना, सान्या घरगुती अडचणींना तोंड देऊन, आपल्या शिस्तकाच्या पेशामध्ये तर नाव कमावून, स्वतःचा स्वामि मान राहून, जाकाच्या काबल्या वेळात एकाडे शिलेदारप्रमाणें एक व्यक्ति किती प्रचंड कार्य करू शकते याचें उदाहरण म्हणजे प्रा माटे आहेत आगरकराच्या नंतर त्याची परंपरा ययार्थतनें पुढें चालविणारे महाराष्ट्रातील एवमेव गृहस्थ प्रा वापूसाहेब माटे आहेत, असें मला वाटतें महा राष्ट्राच्या बौद्धिक पठडीचा अभिमान वाळगण्याच्या वापूसाहेब माट्यांनीं यापुढें आपल्या मराठी मायेच्या व महाराष्ट्रीय समाजाच्या अभ्यासाचा उपयोग आसिल महाराष्ट्राच्या सामाजिक, राजकीय व आर्थिक पुनरुत्थानाक। कसून याचा व त्यासाठी जगप्रियत्या परमेश्वरानें त्यांना उदर आश्वारोग्य याचें अशीच माही प्रार्थना असणार.

उपेक्षितांचें अंतरंग : : : १६

प्रो. शं. के. कानेटकर, एम्. ए.

महाराष्ट्रातील अस्पृश्योद्धाराचे एक निष्ठावत कार्यकर्ते, पट्टीचे वक्ते, धुल्लेन लेखक नि विद्यार्थिप्रिय प्राध्यापक श्री. बापूसाहेब माटे यांनी आपल्या अंतरगातीन आजवरची खळबळ गोष्टींच्या रुपाने माडून, हें 'उपेक्षितांचें अंतरंग' उघडें करून दाखविलें आहे. श्री. बापूसाहेबांचे जीवनातील अनुभव व सुविध नि अलोट आहेत, आणि त्याची आजवरची वाढव्यीन तथ्यां बहुमोल आहे. निरनिराळे वाङ्मयप्रकार हाताळताना ते गोष्टी-वारमयाकडे वळलेले पाहून त्यांच्या असह्य वाचकाना आनंदच होईल. माटेंत घाबरत असलेल्या बापूसाहेबांचा हा आत्मविश्वास व ही कलासक्ति पाहिली म्हणजे अतःकरण आदरानें व आनंदानें भरून येतें व त्या भरात त्यांचें व त्यांना या लेखनास प्रवृत्त करणाऱ्या सुविध विद्यार्थ्यांचें अभिनंदन केव्हातेरीज राहवत नाहीं.

उपेक्षितांचें अंतरंग हें एक मराठीतील उत्कृष्ट नि अपूर्व पुस्तक आहे. परकीयांच्या सत्तेखाली धोड्याकार प्रमाणांनें सर्वच भरडले जात आहेत व सर्वांचीच उपेक्षा होत आहे. पण त्यातल्या त्यात देशाच्या सेवेला उपयोगी पडणारी अशीं सोन्यासारखीं सोडविले अव करणें जेव्हा अमानुष तऱ्हेने धरडली जातात, तेव्हा कार्यकर्त्या मनाची तळमळ शांत्याग्येरीज रहात नाहीं. श्री. बापूसाहेबांनी अशा उपेक्षितांची अगदी जिझाळ्यानें दलदलीरी टेंडून, त्यांना प्रेमानें जवळ केलें आहे व त्यांच्याच जीवनातील प्रसंग घेऊन त्यांनी या गोष्टी तयार केल्या आहेत.

हा ग्रंथ अक्षरशः 'अपूर्व' आहे, कारण अशा तऱ्हेच्या साहित्याची संजणी मराठीत आजवर कोणीहि केलेली नाहीं. मराठी वाङ्मयात इसवी सुंदर वस्तुतेवर आयची रमणीय कलासक्ति अशा आकर्षक तऱ्हेनें आजवर

कोणीहि उमारलेली नाही. नुसती “बन्धीघर, वृष्णाकाठचा रामनशी, भिन्या, सत्या, तत्रा, बेमट्या, नाथनाक, देवकाई” हीं नांवे ऐकलीं, तरी आपण सातारा जिल्ह्यातील खेड्यापाड्यातून किंवा द-या-सोन्यातून हिंडतों आहोत असें वाटतें. तारळसोन्यातील भिन्याने आपल्या कर्तबगारीचा प्रसाद माझ्या घराण्याला एकदा दिला असल्याने व लहानपणीं ती मी प्रत्यक्ष पाहिली असल्याने, त्याची निराळी साक्ष द्यायचास नको. हे सर्व आत्मे काही एका विशिष्ट परिस्थितीमुळे उपेणिले गेले व सापडला त्या मार्गानें ते गेले, पण त्याचें खरें अंतरण पकडून, श्री. बापूसाहेबांनी मराठी वाङ्मयात त्यांना अजरामर करून ठेवले आहे.

हें पुस्तक नुसतेंच उतराष्ट्र नि अपूर्व नाही तर प्रेरकहि आहे. कोणतेंहि पुस्तक ‘प्रेरक’ या पदवीला घेंवण्यास त्याच्या अर्गी गुणधर्महि तसेच जबरदस्त निःअलौकिक असावे लागतात. त्याच्यामार्गे अनुमवाची पार्श्वभूमि असावी लागते, त्याच्या उमाळदाला कर्तव्याचा जोर असावा लागतो, त्याच्या नसानसातून जिह्वाळ्याची तळमळ बाहेरी लागते, त्यात सूक्ष्म पण प्रेमळ सहानुभूतीची दृष्टि असावी लागते, त्याचा आप समावेदान, त्याची शिकवण थोर, त्याची मानना तळमळून उठलेली व खडबडून जागे करणारी, त्याची भाषा हृदयस्पर्शी, वाच्यपूर्ण नि धोलकी व त्याचा घनि कार्यभूचक असारा लागतो. जसे असले म्हणजेच तें पुस्तक प्रेरक होऊ शकतें. श्री. बापूसाहेबांच्या ‘अंतरंगात’ हे सर्व गुण सामावलेले असल्यामुळे वाचकाना हें पुस्तक कार्यप्रवण करील असे वाटत.

या पुस्तकात एवूण तेरा गोष्टी दिल्या असल्या तरी त्यातील “मर्याद प्रकरण ‘गोष्ट’ या नामात्तार्हां मोडण्यासारखीं नाहींत” हें श्री. बापूसाहेबांचे म्हणण खरें आहे. या तेरा ‘प्रकरणा’ पैकीं ‘दास्याचा शोध,’ ‘माझे मनोरंज्य’ व ‘हृदायणीच्या बाळबटात’ हे निवड अगून बाकीच्या दहा लघुकथा आहेत. त्यातहि पहिले दोन-सल्लित निवड अगून तिसरा वितन शीन निवड आहे ‘माझे मनोरंज्य’ या निवड्याचें सध्या प्रा. फडकेच्या मज्जित निवड-या विक्रिसेटी इतकें जुळों आहे, कीं भाषावैशिष्ट्य सोडलें, तर बाकी ज एणों प्रा. फडकेबाबीच केलेल्या आहे व काय, अथ वाटेत ह आरम्भाचें ‘राज्य व मनोरंज्य’ बांदील उक्तीची पण सूक्ष्म प्रयचन, नदरचाया

‘दहा हास्ताचा विनियोग’ नि श्री. गणपतीचा जीव कुठे कुठे अडवून पडला आहे याचे सम्यक्दर्शन व शेवटी या श्रममहमदी मनोरंज्याला लाभ मारून व निवृत्त्याला कलाटणी देऊन मूळ सत्त्वस्थ वृत्तीवर परत खेचून आणलेली स्वताची व वाचकाची वृत्ति, हे सर्वच तत्र ललित निवृत्त्याला शोभण्यासारखे ‘चपरत’ आहे. तद्वद्व्या हा निवय प्रा. फडक्याच्या ‘ध्याचा सुगव’ या निवृत्त्यां तुळून पहाण्यासारखा आहे. श्री. बापूसाहेब, “आपणास हे सर्व तत्र अजून शिवायपाचें आहे” अशी उगाच एवढीयता दाखविताना, म्हणून “तुम्ही आतापर्यंत प्रेम्ह होता तो मराठी भाषाच होती,” अशी रावगडादुर परताच्या भाषेत त्यांना या तनाची जाणीव करून देण्यासाठीच हा इतरां निस्तर बेत्या ‘इतराणीच्या वाळवटात’ या निवृत्त्याला त्याची तुलनामात्रातील निर्मळ मारि, गाढी चिट्ठा, रीचागि व गूढता, मार्मिक टोकासुद्धि नि निवृत्त्यांवर अत करण होव दिवून देतात. जाता यापुढे, वितनशील निवय ‘ललित निवय’ व ‘लघुकथा’ अशी निरनिराळी सधरे करून त्यांनी तोत निरनिराळी पुस्तके मराठी वाचकास स्वकर दाखी, असें मी त्यांना आर्ज्यून म्हणतो.

वाकीच्या दहा गोष्टीपैकी ‘अस्पृष्टाच्या डायरीतील पात्रांनी’ बानगी म्हणून अगोदरच लोखना घटक लावलेली गारे व गोड गोड भेजवानीच्या सवेदा त्याच्या मनात उत्पन्न केल्या आहेत. या सर्व अपेक्षा या पुस्तकातील गोष्टी वाचून खानीने सफल होतील.

या गोष्टीपैकी ‘कृष्णाकाठचा रामवशी’ व ‘सारळरो’ यातला विन्या’ या गोष्टी परस्परार्थी तुळून पहाण्यासारखा आहेत. वंगराच्या घट्टीत द्याच्या पाषाणारखा ऊन खात पडलेला रात्रा, व सवय सताय मिळी दणाणून पोंडणारा विन्या, ही वास्तविक पदाता एकाच दिलदार वृत्तीची व परानमी तेजाची दोन निरनिराळी चिन्ने आहेत. दोघेदे सखि आहेत, कुलीन आहेत. पण वया बुलीन पनीएढी सत्या आतावला होता तो त्याला करीत मिळायी नाही व त्याला आपली उर्मी ह्यात एका रक्षी नांवाच्या खोली-परोक्ष वादाची लागली. विन्याला माग चप्री मिळाली व तो तिच्यावर जीव खारून खुली झाला. पण शेवटी दोघेदे पकडले गेले तेव्हा रक्षीनेच आपला पद फेला हे एखाद्या फडले, व चर्चाने आपणांस यांचा विन्याचा प्रयत्न

केला हा पिंयाला अनुभव आला. ही चित्रणें करताना शेवटच्या वंदेच्या प्रसंगात स्वामीसारख्या रस्तेलीच्या तोंडी "न फसवाया मी काय त्याची लक्षाची बायकू हाय काय ?" हे शब्द व चंद्रीच्या तोंडी "म्हातान्यान काय क्येलया, म्हातान्यान काय क्येलया ?" हे शब्द घालण्यात श्री बापूसाहेबांनी फार मोठा औचित्यार्थ साधला आहे. जवळ, जवळ "ही रस्तेली पहा नि ही कुलीन स्त्री पहा, नि सांगा आता कुलीन पणा हवा की नको." असा रोखठोक सवालच त्यांनी वाचकाना विचारलेला आहे. हे पाहिले म्हणजे नाते जोडताना किंवा सोयरीक करताना माणसे कुलीनपणासाठी वा धडपडतात नि राजकारणी पुण्याच्या वावर्तात त्यांचे केवढे महत्त्व आहे, हे लक्षात येते. सत्याच्या गोष्टीत सत्याचे धोसदार वर्णन, बटकदार सवाद, सत्यनाशण्याच्या पूजेचा प्रसंग व सर्वांत शेवटी सत्याच्या तोंडी घातलेले 'रामबशी' (रामोशी) शब्दाचे समर्थन ही सर्व रेषक आहेत, तर पिंयाच्या गोष्टीतील सज्ञाद्रीच्या दयाचे वर्णन, कुणवाळ मापेनील सवाद, पालीच्या जनेतील प्रसंग, चंद्रीच्या सूचना, हन्या रामोशाचा पनाडा, शेवटचा कोटांचा निकाल व पिंयाने चंद्रीला दिलेला धाराचा दिलासा ही हृदयस्पर्शी आहेत.

'बन्सीधर तू आता कुठे रे जाशील !' या गोष्टीतील मानसशास्त्र मनाला स्तिमित करून, हृदय पिळवटून काढणारे आहे कातकन्याने पळवून नेलेला बन्सीधर बापासाठी धरी परत येतो, तो बापाने आपल्या आईला घालवून देऊन, तो दुसऱ्या नंदात असलेला त्याला दिसतो, म्हणून तो बापाला सोडून आईकडे कलेटोणला जातो, तो ती दुसऱ्याच एकाच्या सहवासात असलेली त्याला दिसते, म्हणून तो पुन्हा कातकन्याकडे परततो, तो कातकन्याला शिगमानी कैद केल्याचे दृश्य त्याला दिसते अशा स्थितीत तो व पाषक क्षणभर स्तिमित होतात तेव्हा श्री बापूसाहेब एकदम अत करणाऱ्या ठळमळाने 'बन्सीधर, तू आता कुठे रे जाशील !' असा वास्तव्यपूर्ण प्रश्न करून गोष्ट संपवितात जणू काही सत्या आईच्या गळ्यातून एकदम फुटलेला तो हवराज ! ही गोष्ट वाचल्यावर काही वेळ तरी पुढले पान उपडत नाही व यातच या गोष्टीच्या यशार्थे सर्व रसक सादविले आहे.

'नायनाळ व देवकाई' याचा कित्यासाठी प्रळी दिल्याची गोष्ट

अशीच अगावर शहारे आणणारी आहे. फरक इतकाच की, वरील गोष्टीत फक्त वत्सल रस आहे, तर या गोष्टीत मयानक, रौद्र व वत्सल यांचे वेगळेपण मिश्रण करून, शेवटी निरुपद्रवी पोरने किल्ल्याच्या पायात बळी देऊन हृदयाला पांशर पोडण्यात आला आहे. 'वशाचा ससार' नि 'अस्पृश्याच्या डायरीताल पाने' या गोष्टी खेडेगावातील अस्पृश्यांचे परावली नि अपमानाचे निणे दर्शविण्यास पुरेशा आहेत. 'सावित्री मुक्यानेच मेली' ही गोष्ट वाचताना पचवीस तीस वर्षांपूर्वी महाराष्ट्रातील एका सुप्रसिद्ध कटातील लोकांचे व त्यांच्या कुटुंबियांचे कसे विडंबडे निघाले, याचे चित्रण डोळ्यासमोर उभे रहाते. सावित्रीचे शेरटचे करून हृदय तर प्रघ्नतच नाही !

श्री. रापूसाहेबाची बाणी रसाळ असून तिला कोणत्याहि रसाचा आविष्कार मोठ्या तन्मयतेने नि डौलाने करता येतो. दृगारापासून त्रीभूसापर्यंत सर्व रसाचा प्रसंगोचित उपयोग करून त्याचे साक्षात् मूर्त स्वरूप ते वाचकापुढे उभे करतात. धीर, करुण आणि शांत या रसाचा उदाय करण्यात त्याचा हातघडाच आहे, आणि सर्व रसात योग्य ठिकाणी विनोद वेरण्याची कला त्यांना सापली आहे. आजन्म जीवनाशी व त्यात घडणाऱ्या प्रत्येक घटनेशी प्रामाणिक राहून, त्यांनी सहृदयतेने प्रसंग टि ले, त्याचे हें पळ आहे, त्याचेच हें प्रभावशाली सामर्थ्य आहे.

या प्रपात त्यांनी आणली एक गोष्ट केली आहे. यातील बहुतेक गोष्टी अस्पृश्यांचे जीवनाविषयक दाखविणाऱ्याच आहेत. 'अस्पृश्योद्धार' हा, त्यांच्या वर्गीकृत कार्याचा एक महत्त्वाचा भागच होय. या वर्गासंबंधी सदानुमति उत्पन्न करण्याचे काम त्यांनी आजवर केलेच आहे, पण या गोष्टीच्या रूपाने त्यांनी हें जागृति करण्याचे सोपे सुशिक्षितांच्या स्वयंपाक-गृहापर्यंत नेऊन पोचविण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो. "तयाच्या लदानशा गान्धार्याति कित्येक सामाजिक असतोपाची बीजे प्रगुत आहेत हें आपल्या समाजाची घटनापद्धति व त्याची आर्थिक स्थिति याचा विचार करणाऱ्यांच्या सहज प्यानी येईल." (पान ८२) यासारखी सूचक चारपे चारपे प्रत्यंतर देतात. त्याचा हा डाव रार्थाने उभारक होईल.

या पुस्तकाची भाषा ही, सुखे श्री. बापूसाहेबांचेच नव्हे, तर मराठीचे वैशिष्ट्य दर्शविणारी आहे. शुद्ध मराठी पळण वसे असते, रासरट, रगण्या,

ग्रामीण संस्कृत निती निवृत्तपणा असतो, अर्थवान शब्दांचा योगी फेवडे सामर्थ्य असत, गान्धेयवादी नावांनी वाचकांच्या डोळ्यापुढे साक्षात खेळ्याचे चित्र रवे उभे राहत, सरीच्या तोंडी नोंधोपेक्षात निघालेल्या शिब्या वशा शोभा दिसतात, पोशाखातील शब्द रेडुताना जवळचे या वाटतात, जिवा कोणते शब्द उच्चारले म्हणजे आपण त्यांच्याजवळ जातो, हे पहायदाच अतल्याग, या जिवा असल्या मापेचा अभ्यास करावा म्हणजे समजेल. श्री बापूसाहेबांनी भाषा जमावण्यासाठी कसे कसे धम घेतले आहेत, हे पहायदाच असल्यास त्यांनी प्रथम 'मुरारामच' जीवनातील' एक प्रसंग कल्पून तो कर्णुघन बोलचानमध्ये विचार्यावर्गापुढे काही वर्षांमागे घाबून दाखविला होता, त्या दिवसापर्यंत मागे जावे लागेल जाणचे त्याचे सुयश हे त्या प्रयत्नाचे फल आहे प्रगगानुसूप स्वपरिपीत करताना, वाटक, गिडगाप, सागावा, डबरा, अस्ताव, रंगारानी दाताखे घोसदार शब्द, चेंदरा रापला, गोकर्णानून दगडी गोळीवार बेल, विगळा मारला, बालरा माजला, पोतात उन उन वाटले, वाठारले प्रभावी प्रयोग, जिवा त्याच्या (वस्तीच्या) अगाची ओढ लाख सरण्याची आहे, उघळेपणा, उघसून घर जाल, तालेगार आमाला हुलींग घालतो, यात्रा जल्दीने पुढे लागली, विपादकारक खडकातहि एकादा बारीक पत्थर चादत असतो, तुला काय वाटल मी वामनीनविमनीन हाड, त्याली मान घालून मुकाट ऐकून ध्यायला ? तू राती मोहरान डवरलेल्या आग्रमुखासारखी आहेस, पन् या कनूज आली तर एकाद गळतया, पलयाजगला कोंबड्यासारखी मान झुजवू लागला, पाण्याच्या आर्ची वळण बाघेलेले असाव म्हणतात, असली मुदर बाघेसूद वाक्ये किती परिणाम करतात, हे वाचकांनी मुळातूनच वाचावे त्यांनी "पीडीका, पोंकार, पोसुधारसस्या, सरकोट" यासारखी काही नवीन नाणींहि पाडली आहेत त्यांच्या उपमा हृदयाला जाऊन भिडणाऱ्या आहेत, त्याचे सनाद मुबयाला बोलके करणारे आहेत, त्याची वर्णने वाचकांच्या मनाची सर्वस्वी पकड घेणारी आहेत, त्याची पात्राला गोष्टीच्या रसमूमीवर आणण्याची कला विलक्षण परिणाम करणारी आहे, त्याची पात्रे बोलताना निरनिराळे हातभारे, चाले करतात, त्याची वर्णने रेखीव व विगोदी आहेत दोपच कढारयाचा मटल्यास काही गोष्टीच्या शेवटी येणारे तत्त्वज्ञान

अस्थानी वाटें व काही गोष्टींची शीर्षें लावच थय वाटतात. मी तरी दोन गोष्टीना 'गोड निराशा' व 'काळशेष' अशी नावें दिलीं असतीं. पण हें सोडतास, पुंरंदरचें वर्जन (पा. २७), तारळसोऱ्याचा उतरना प्रदेश (पा. ४२-४३), पलीस पडलेल्या हऱ्या रामोदयाचा कड (पा. ५२), सईच्या (सतीच्या) शिव्या (पा. ६०), मनोरुढ्याची व राज्याची तुलना (पा. १२९-१३१) नायनाकाचा बळी (पा. १५५), इद्रा-मणीच्या याळमटात (पा. १७१ १७४) हे उतारे मराठी गद्य वाङ्मयात उत्कृष्ट नि प्रतिभासपन्न लेखणीने प्रसविलेले, म्हणून विरफाल समजले जातील. पुस्तक संमताना, ते सप्त आले म्हणून वॉर्डट पाठतें, व हीच त्याच्या सपूर्ण वराशितेची गूण आहे.

ज्यांना आपल्या भुटावाळाना आपली ससृति द्यायची आहे, नि ज्यांना परकीयाचा मराठी भाषेची थोरवी पटवून द्यायची आहे, त्यांनी वेताशक हें पुस्तक त्याच्यापुढे टाकाव, व काय चमत्कार होतो तो पहावा. मान ही मुले, 'उपेक्षिताचे अंतरंग' वाचू लागली की, श्री. बापूसाहेबांनी पुढले पुस्तक लिहिण्यास हातों ध्यावें. श्रगाचाहि विलंब करूं नये.

प्रा. माटे यांची भाषा शैली : : १७

गोपीनाथ तळवलकर, शं. आनंद

'पलाकर' च्या ऐन उत्कर्षाच्या काळातली गोष्ट आहे. , आम्ही काही साहित्य-प्रेमी कुमार एका कलावंत व रसिक विवाचाचा घरी जमलों होतो. 'रत्नाकर' च्या अंकांनीच कांही मजकूर वाचून तो मित्र इतका तडीन माला होता की, आमच्याघारच्या समान्यमी रंगेताना तो मजकूर वाचून

दातावित्पाशिवाय त्यांच्या मनांतली कलात्मक सज्जबज्ज घांत होईलसे त्याला वाटेना. आणि प्रस्तावादाखल चार शब्द बोलून लगेच अस्सलित व मावपूर्ण घाणांने तो वाचू लागला:—

“...इतक्यांत एकानें त्याचा (धीशरचा) शगा दिवकला, व ही खूण मिळतांच ते सर्व कटवाले आपल्या मुन्या घेऊन त्यांच्यावर धावले. त्यांत पुत्रवत् मानलेला ब्रूटसहि होता. ‘अरे ब्रूटस् तूंदि ! (उलटलास)’ असें तो खेदानें गद्गदून म्हणाला आणि आपल्या शय्याच्या पदरानें त्यानें आपलें तोंड झांकून घेतलें. एवढ्यांत त्याला दहा-वीस जखमा झाल्या. त्याला रक्ताचें थारोळें झालें आणि हा उमदा नरमाणे, हा रणांगणावरचा व्याघ्र, हा लोकांचा केवारी, हा विद्येचा व्यासंगी, हा पंडितांचा परामर्शी, हा मानव जातीचा प्रगल्भ प्रतिनिधी, मान लटकी पडून, गतप्राण होऊन जाली कोसळला. ही गोष्ट त्रिस्तो घनापूर्वी ४४ वे वर्षी घडली.”

वाचून संपतांच आम्ही काहीं वेळ स्तब्ध होतों ! कुणीच कुणाशी बोलत नव्हतें ! इतका वा ९—१० ओळींचा परिणाम आमच्यावर झाला होता. जणूं तें मीपण हरय आतांच आपणांपुढें होऊन गेलें असें आम्हांस वाटत होतें ! आणि नंतर शांततेचा मंग झाला तो लेखकांच्या स्तुतिपर एक प्रकारे वृंदगीतच सुरू झालें !

बरील अवतरणचिन्हांकित परिच्छेदांतील प्रो. श्रीपाद महादेव माटे, यांच्या लेखनशैलीचे जे जे गुणप्रकार झाले आहेत, त्याला मी लालित्यच म्हणतों; माझी प्रा. माटे यांच्याशिंपडिली वाङ्मयीन ओळख झाली, ती त्यांच्या ललित-लेखनाचेंच झाली आहे व वर वर्णिलेल्या प्रसंगापूर्वी झालेय जीवनाच्या मध्यावर. —

“ऊठ अहस्ये ! प्रभात झाली राम बर्गी आला ”

ही प्रो. माट्यांची भूषाळी भाष्य वाचनांत आली. ही ओळ तर अजून-दि यला एका निर्मळ व घांत वातावरणांत नेऊन सोडते. ही भूषाळी किंवा वरील धीशरच्या मृत्युसारखें प्रसंगचित्र घांत प्रो. माटे यांचें ललितलेखन-कौशल्यच प्रकट झालें आहे नाहीं तर काय ! आणि म्हणून ‘अलीकडे’ त्यांना ललितलेखनाचें रंज अवगत झालें आहे असें जेव्हा लोक म्हणतात, (आणि खुद्द लेखकहि शैजन्यपूर्वक तसाच समज करून घेतात)

तेहा मी त्यांना कडाडून विरोध करतो. प्रो. माटे याच्या लेखणीत ललित-
गुण हे पहिल्यापासूनच आहेत. ललितवाङ्मयाचे जे स्थूल व लोकप्रिय
प्रकार आहेत त्यांकडे त्यांनी आपली लेखणी अलीकडे वळविली असे पार
तर म्हणता येईल.

‘पाश्चात्य पुरुषभेष्ट’ या प्रो. माटे याच्या पुस्तकातील ‘सीसर’ हे
प्रकरण रत्नाकरात प्रथम वाचले तेन्ना त्याच्यातील सामर्थ्याचा परिणाम कसा
साला हे वर दाखविलेच आहे. संस्कारक्षम यथात चिकित्सा बेताचीच होती.
पण एक ‘अपूर्व वस्तु’ निर्माण झालेली पाहण्याचा आनंद आम्हाला त्या
चरित्रातील वरील परिच्छेदाने मिळवून दिला होता. त्या आनंदाचे रहस्य
आता आम्हाला पूर्ण जाणिवेने लक्षात येते. मूळ कथाविषय मध्य, वर्णनात
‘शब्द घोडे’ ‘अर्थ पार’, एकंदर कुर दृश्याला द्रुतसंविधी सीसरला वाट-
णाऱ्या ममत्वाची पार्श्वभूमी व त्यामुळे उत्पन्न झालेली उदात्तता, सीसरला
दिलेला विशेषणांचा चढता क्रम व त्यातली स्पष्टता, सर्व लळबळीच्या
वर्णनाला परिणामकारक पूर्णविराम देणारे शेवटचे वाक्य ६० या परिच्छेदा
तल्या तंत्राची वैशिष्ट्ये आता कळून येतात. ही वैशिष्ट्ये ही प्रो. माटे याच्या
या लेखनकलेची गुणसंरदा आहे.

कित्येकदा लेखकाना लिखाणात रंग भरण्याला पार वेळ लागतो. आजू
वाचूने आचार दाखवीत ते इतका पसाय माडतात की, त्यांना मूळ रहस्या-
पेक्ष यावला उशीर होतो आणि मग वाचकांची उत्सुकता कोमजून जाते.
दिलेक गववाचा आवाज जसा जलशाच्या मध्यापर्यंत लागतच नाही तसे हे
होते. साहित्यिकच सामान्य वाचक अशा लेखकाच्या लिखाणाचे परतीर न
गोडता तसेच परततात. प्रो. माटे यांच्या अगदी उलट आहेत. उत्तम किकेट-
पट क्रीडागणावर येताच पहिला सपाईदार टोला मारतो, त्यातच त्यांच्या
कलेचे सर्व हृदयंगम विशेष प्रकट होतात आणि त्यापोवे उत्सुक प्रेक्षकवृंद
पुढे क्रीडाविलास पाहण्या मोठ्या उत्साहाने सावरून बसतो. प्रो. माटे
यांच्या लिखाणात अगदी सलामीचे परिच्छेदच मुळी चटकन् माणसाचे मन
आकृष्ट करून घेतात. मग ते लिखाण “याविनी दुःखानेच मेली” अशी
एसादी करून कथा असो किंवा ऐतिहासिक पोवाड्याच्या परीक्षणासारखा
गंभीर प्रबंध असे,

“केसरीने दोन गोष्टी केल्या”

‘केसरी’च्या अर्धशतकाच्या महनीय कामगिरीचा परिचय महाराष्ट्राला करून देताना हे पहिले वाङ्मय टाकून या माटे यांनी एकदम वाचकांना विषयाच्या मध्यस्थ रेंतच आणून सोडले आहे. प्रवाद चांगला खोल असला म्हणजे हाटक्यावर आपटण्याची भीति नसते. प्रो. माटे हे वाचकाला मध्यावर सोडतांना विषय मध्यावर खोल आहे हे पणूनच सोडतात, पण ते काळाकाळाने नेहोत किंवा एकदम मध्यावर नेहोत रससिद्धीसाठी वाचकाला हाटकळत बसाले लागत नाही.

मध्यतेकडे नैसर्गिक ओढा हे त्यांच्या धैर्याचे एक हृदयगम मर्म आहे. “उद्बुद्ध आणि भव्य तेंचि दशा” हा त्यांच्या प्राप्तेला ह्यास आहे.

“तेजस संपादि राशिकरिपथ

प्रादुरास विल बाहिनीमुख”

अशा त्या जगाद्विजयी पराजितामाग्या मयमय दिव्य विभूतिमयाने भांडित हाऊनच या माटे हे पराजित चरितान्वय घागदेरे शोधण्यास आणि तदनुषंगाने पंच मानव समाजाच्या संसाराचा विचार करण्यास प्रवृत्त झाले. असावेत असे मला कि येकदा वाटते. विमान जसे काही वेळ भूतळावर चालून सटकून अंतराळां शाय घेते, तद्वत् या माटे ह्याच्या वाङ्मयात समाया वावरून असामान्याकड शपावत आपल्याची प्रवृत्ति नेहमी आदळून येते. ‘पहिला वंशत’ हा त्याचा हृदयगम खूप पहा किंवा मानवतेच्या चांगुल पणाची बेरीजच अशा त्या शब्दसूच्या ईश्वरावर (ज्ञानेश्वरावर) त्यांनी लिहिलेला ‘अज्ञानवृक्षाच्या टांगेराला’ हा अगत्याधारण लेख पहा किंवा शब्दसहतीचा आणि मध्य काननाचा विलास पाहानपाचा असल्यास पुढाल एकच उतरा पहा —

गुह्य विघात्यानें सुद्धा ही कलात्मकता चालवून हे विद्वत् वाङ्मय कसे लिहिले आहे पहा ! त्याने कित्येक अलंकार साधले आहेत आणि कित्येक विविध प्रकारच्या रचना केल्या आहेत ! काकिळा, गुकसारिका आणि कदाचित् अभिसारिका यांच्या ठिकाणी मादकयुक्त शब्दयोजना कला आहे, मेघमंडलातून किंवा गिरिंगव्हरातून ता मेटे मद्र घनि उठवितो, मोर, साठुकी आणि मदालस स्त्री यांच्या ठिकाणी त्यांनी पदलालित्य साधले आहे, ग्राह्य मृतूलांल मेघांच्या

मुलानें त्यानें अतिशयोक्ति वदविली आहे; सूर्य व रात्र त्याची गाठ पडूं न देण्याच्या मिथाने असंयति केली आहे; स्वतःच्या अनेक कृति क्षणभंगुर ठावून दृष्टान्ताची योजनाही त्यानें केली आहे; युगानुयुग आसनस्थ असलेल्या विष्वाकर्णाने त्यानें समाधी लाविली आहे; हिमालयाच्या कमरेमोवती त्यानें शुभ्र परिकर बांधला आहे; समुद्राच्या पृष्ठावर एका मागे एक गर्जत घावणाऱ्या लाटांवरून त्यानें अनुवास केले आहेत; देवकोटी, मानवकोटी, पशुकोटी अशा अनेक कोट्या त्यानें केल्या आहेत; वारे, दग यांच्या मार्गावर विध्य, सद्य यांच्यासारखे विस्तीर्ण प्रबंध त्यानें रचले आहेत; समुद्रांत जोरजोराने घुसूं पाहणाऱ्या भूमीला कन्याकुमारीसारखे अनेक अलम्-कार त्यानें घडविले आहेत. आकाश-मंदिरात लक्षावधि दीपक त्यानें लावले आहेत, दऱ्या-लोऱ्यात माखलेल्या बेलबेलीचे इलेप करून टाकले आहेत; दऱ्याची अक्षर रथापना केली आहे; सागराच्या पोटात खोल अर्थ ठेविले आहेत, आकाशाच्या मनात त्यानें नव-मद स्थिर केले आहेत आणि गंगा-यमुना पाहून कावेरी-आम्रपर्वण्णित सदगारवि रसवर्हिण्या वहात ठेविल्या आहेत.—

शब्दाच्या उपभोगाच्या बाबतीत समृद्धि आणि औचित्य या दोन गोष्टी मो. माटे यांनीं फार मोठ्या प्रमाणात साध्य करून घेतल्या आहेत. 'खारा-तिरी', 'बटबट', 'तुमुंडी' 'स्तवक', 'वावर', 'वैचारिक', 'टावक' इ. नांव प्रा. माटे यांचे समजले जाणारे शब्द एकेकटे भेटले किंवा कोशांत एकाही पडलेले आढळले म्हणजे फारमे परिणामकारक वाटत नारीत. पण माटे त्यांना आपल्या लेखनात अशा काही नागां ठेवतात की, त्यांना झेल व सामर्थ्य एकदमच प्राप्त होतें. "नक्र. स्वस्थानमासाद्य गर्जेद्रमपि कर्पति" हा न्याय शब्दसिद्धीने वावर्तत विनय लागूं पडतो. साध्या ओलंडाच्या तुरुण्यामोवती तारेच्या माध्यमातून विजेचा प्रवाह सोडला तर त्या ओलंडाचे लोहजुंभक होतें तसेंच शब्दचि आहे. सामर्थ्यावान् कल्पनांच्या समिष्टांत शब्दहि चेतन्यमय व बलशाली बनतात. प्रा. माटे यांचे या बाबतीतले यश नामवंत भा.प.प्रभुंनी देवा करण्यामारलें आहे.

गोचरचर्णन हे प्रा. माटे यांच्या भाषाशैलीचें एक फारच महत्त्वाचें वैशिष्ट्य म्हणून सांगितलें जाईल. उत्कृष्ट कलावंतांचे हे वैशिष्ट्य असतेंच.

गूढ विषयातलें महान् रहस्य, आणि साध्या विषयातलें गमतीदार वैशिष्ट्य आपल्या कला-माध्यमानें इद्रियगोचर करणें हें कलावताचें काम असतें.

“ ध्वकाशाच्या ओसाडीतिल
पदसाद मुके जे आजवरी
होतील ते वाचाल सत्तरी ”

हे केशवसुतानी काढलेले उद्गार याच कलावंताच्या सामर्थ्यानें स्वरूप दाखविणारे आहेत. जे आपणाढा कळतें, अनुभवाला येतें पण व्यक्त करता येत नाही तें स्पष्ट व इद्रियगोचर (Graphic) असें शब्दरूप घेऊन आललें पाहिलें कीं वाचक सतोषपूर्वक उद्गारतो

‘What oft wasthought but never so well expressed’

प्रा. माटे यांचे वाङ्मय वाचताना वाचक पदोपदी असे उद्गार काढाल. सामान्यपणें ‘तेलाच्या खाणी’ किंवा ‘तेलाच्या विहिरी’ हें शब्द लोक वापरतात पण प्रा. माटे ‘तेलाची कुडें’ म्हणतील ! हा प्रयोग अर्थातच अधिक समर्पक व मूल वस्तूचें चित्र डोळ्यासमोर उभें करणारा आहे. तो उन्हांनें काळवंडला होता, असें न म्हणता प्रा. माटे ‘तो उन्हांनें, चांगलाच रायला होता’ असें षष्ठ्यधीत वषेन देतील ‘जीवनाची पदसद’ ‘अपमानाचा दंश’ ‘स्वबंभू झळ’ हे व असे अगणित प्रयोग प्रा. माटे यांच्या वाङ्मयांत आढळतात. या साऱ्याच प्रयोगांनीं अस्पष्ट कल्पनांना आकार येतो.

पण या साऱ्या कल्पनांना काव्यमयतेचें आलवाल असतें हें विसरता कामा नये. उदाहर. काव्याचे प्रा. माटे मोठे आज्ञाही कैपधी नसतील किंवा ‘गद्य कधीना निकष बदलती’ असें प्राबलपणें त्यांना वाटत असेल, पण प्रथमतः छंदान्या मृत्तिकाकुमांत मरून ठेवलेलें काव्य त्यांच्या गद्यात पाझरून आलें आहे यांत शका नाही. ‘अस्पृष्टाचा प्रश्न’ यासारख्या समाजशास्त्रीय प्रयासाहि हें प्रत्ययाला येतें इतक्या रमणीय मापाशीलीं नगलेला समाजशास्त्रीय प्रय वाचायला मिळणें हें सामान्य मराठी वाचकाचें मागच म्हटलें पाहिजे.

प्रा. माटे, यांच्या मागेत मन पूर्वकता आणि घरगुतीपणा याचा मनोश आढळ नेहमीच होतो. Personal essay [गुनगोष्ट] म्हणून लघु-निव्वाचा जो पाश्चात्य प्रकार आपणाकडे रुढ झाला आहे, त्यात या गुणाची

मातृवरी फार असते. जीवनाविषयीचे निश्चित तत्त्वज्ञान व अनुभवसंपन्नता यांच्या अभावी मराठीतल्या कित्येक लेखकांनी या प्रकाशची फार कुठार-ओढ केली आहे ! जीवनाव्या राजमार्गाचे जरा बाजूस पडलेलीं साधीं तत्त्वे व प्रमेये अगदी सहज रीतीने शोधून वाचकांच्या हातीं देणें हें या वाङ्मय-प्रकाराचें खरें मर्म होय. कागदाचा चेंदू पाण्यात टाकल्यावर जसा हळू हळू उलगडत जातो तसा मुख्य विषय हळू हळू विशद होत जावा असें या वाङ्मय-प्रकाराचें स्वरूप आहे. ओठरीवर बसून शिळोप्याचे वेळीं घरगुती-पणानें एकादा प्रौढ माणूस जीवनाचे सिद्धांत अगदीं सोप्यावरून रजक भाषेत फनिष्ठाना सांगतो तसें लघुनिवघकाराचें काम असतें. या निवेदनात जिद्दाळा असला म्हणजे झालें. मग त्यात एकाद्या सर्वमान्य सत्याला बगल देऊन काहीं नवेंच प्रमेय मांडलें असो, एकाद्या पटनेचे घागेदोरे उकललेले असात, किंवा एकाद्या गोष्टीचें अगदीं वेगळ्या कोनानें घेतलेलें द्यावाचित्र असो. व्यक्तिशः मला प्रा. माटे, यांचे निबंध या साऱ्या कसोट्यांना उत्तर-त्तीळ अशी खात्री घाटते. 'गुण्या गोविंद आणि जनता जनार्दन,' 'कसली रे मेऱ्या सहानुभूति !' 'लहान ठहान बशीकरणें,' इत्यांचे लेख हे गुणगोष्टीचीं उत्कृष्ट उदाहरणें म्हणून दाखविता येतील. गुणगोष्टीचा ऐवज घेऊन काव्यमय प्रबंधांच्या प्राप्तात बढती मिळविणारेहि कित्येक लेख प्रा. माटे यांच्या विपुल वाङ्मयात दाखविता येतील. 'अजान वृक्षाच्या छाये-खाली' हा अलीकडे प्रसिद्ध झालेला त्याचा छेप अद्यात अप्रपद पारेल. या लेखाच्या अगदीं पहिल्या वाचनाचे वेळीं ज्या उंच पातळीवर मी गेलों तेथेच पुन पुन वाचन केलें तरी तितक्या वेळा पोंचू शकतों असा माझा अनुभव आहे.

इतक्या सुढाळ, चेतन्यमय, मार्मिक, टोकदार आणि नैशिष्ट्यपूर्ण भाषा सौलीचें तेज नेत्रांना आल्हाददायक घाटत असलें तरी तिचे सूक्ष्म पैशू हुडकून काढणें फार कठीण आहे. पण त्याहुनही इतकी हृदयगम भाषाशैली प्राप्त करून घेण्यास प्रा. माटे यांनीं कोणती उम साधना केली त्याचा अंदाज घेणें फार अवघड आहे. कारण त्या साधनेतलीं मते अत्यंत सूक्ष्म व गहन पसरतात. पण वाङ्मयाच्या अभ्यासकांनीं ही समजूत घेणें अवघ्यहि आहे. याच इंग्रजीच्या अध्ययनाचा मोठा घाटा येतो त्याप्रमाणें 'दहा वेळा नोवेक

प्रार्थना मिळविण्याची योग्यता आहे त्या देहमासस्थ वेढ्याचा ' व तशाच आणखी संतर्पणांच्या वाङ्मयाच्या गूढ अभ्यासादि बेतो. आरण ज्या समा-
सांत राहते, ज्या भूतदेवांचे वाङ्मयते तेथील लोकांची संस्कृति, आद्या-
आद्या, वैदिक, प्रतानुष्ठाने इ० ची वाचक माहिती ही देणिल या तर-
सिद्धीच्या वाचनीतले एक साधनच आहे.

“ पुढा रनेद वागरे ।

मागी घांती अशुरे ।

शब्द वाढी अशुरे ।

शृंग आधी ॥ ”

हे शानेश्वर महाराजांनी केलेले वर्णन केवळ अलीक्षिष साधुपुण्यानाच
नव्हे तर कलागंगीनाहि लागू आहे. या अथाग सद्गुरुनेत्यांन अशी भाषा-
शैली केवळ अशक्य आहे. या सद्गुरुनेत्यांच, मला जे जागवते ते मी
जवळी सांगेन अशी सख्खळ निर्माण होते आणि त्यांच्याला लावण्य येते.
जीवनाच्या संवत माध्यकार व गुणारव अशी जोड भूमिका सन्मयतेने द्याला
साधेच वीच अशी भाषा लिहू शकेल. आणखी वाटेल ते प्राज्ञत्वने सांग-
णारे पुढळ अचतात, आणखी वाटले नाही तेहि सुंदरपणे सांगण्याची
नवली कलाहि कित्येकांना साध्य असते । पण आपणाला जे मर्तात साह्य ते
सितक्याच सुंदरतेने शब्दात माहून आपल्या वाचकांवरि साक्षात्काराचा
आनंद समार्कपणे छुटणारे जे साहित्यकार असतात त्यांनाच खरी रमणीय
भाषाशैली साधते. प्रा. माटे हे खया शृंगार्य शैलीकारतल्या पहिल्या अर्णांत
सहज वर्य शकतील, यांत शंका नाही.

‘ साहित्यधारा ’ : : : १८

प्रो. ग. भा. निरंतर, एम्. ए.

‘ उंच ’ ‘ उंची ’ हे श्री. रामूसाहेरांच्या आनडल्या शब्दपिंकीं दोन शब्द आहेत. ‘माणस उंच झाली पाहिजेत’ हे शब्द ते उच्चारतात त्या वेळीं उंच शब्द उच्चारताना त्याचे डोळे जरा निस्फारित होतात, आणि हात न कळत वर जातात. ‘उंच’ या शब्दान त्यांना कोणती भावना व्यक्त करावयाची असते ते त्यांच्या तोंडून त्या शब्दाचा उच्चार ऐकल्यागेरीज कळायवांचे नाही त्यांच्या तोंडून हा शब्द ऐकल्यापासून आणि बारबार ऐकल्यापासून त्या शब्दाने माझ्या मनात तरी काही निराळीच भावना जागृत होते. ‘सगळ काही उंच असायनाम पाहिजे !’ त्यांच्या वतीने त्यांचा म्हणून मजकळ बघोणी संदेश मागिताना तर मी एवढंच लिहीन ‘आमली उंची वाढवा’

उंचीचे असे काही विलक्षण आकर्षण श्री. रामूसाहेरांना आहे. कोणत्याहि प्रसंगच्या खुजेपणाचा त्यांना भयंकर तिरस्कार वाटतो. मग तो खुजेपणा ज्ञानाचा, अर्थो, वृत्तीचा असो, बसूचा असो वा एखाद्या प्रथाचा असो

साहित्याविषयी त्यांनी जे विचार व्यक्त केले आहेत त्यातही मला ही उंचीचीच तळमळ दिसते. रामदासाविषयी त्यांना विलक्षण आकर्षण आहे. कारण रामदास हा एक उंच माणस होऊन गेला, त्याच्या मनात काही एक भय आकारा होनी. ती भय आकारा लोकांच्या डोक्यावरून गेली आणि त्यामुळे, रामदासासारखा उंच माणूस अहोरात्र दोहो पोटीत जसता मोंगता-लचीं माणसं माझ सुजींच राहिलीं ! ‘आपण आपले पामर, कदाचा संसार नि कराचे जीति’ असेच ती कुमकुस्त राहिली, या वृत्तीचा श्री. रामूसाहेरांनी बडकटन निषेध केला आहे.

रामूसाहेरांच्या अर्थाने जीवित उंच करावयाचे म्हणजे जीवितविषयी अतिशय जास्वा वाळगून, ते मोठ्या होरीने जगत राहिले पाहिजे. ते झालेदा करणाची हाच वाळगली पाहिजे. त्याला घाट देण्यासाठी पडतील तेवढे कष्ट केले पाहिजेत.

जीवितायदल अशी हीस वाटायवाची असेल तर आपली घटकच बदलली पाहिजे. जीवितास गुजेपणा आणणाऱ्या मोर्छीच्या खाणागुणा बरोबर कळल्या पाहिजेत आणि आपल्याला दटपून टाकू पाहणाऱ्या घटनांच्या अंगावर घातून जाऊन त्यांना पिटाळले पाहिजे. जीविताची कोणत्याही कारणाने होणारी अव-हेलना पाहिली की, वापूगाहेवांना विलक्षण संताप येतो. हा संताप त्यांच्या वार्षीत जितक्या प्रभावाने व्यक्त होतो तितक्याच प्रभावाने लेखणीतही व्यक्त होतो. शिक्षक म्हणून त्यांनी बरिच बरे काम केले आहे. आणि तेही बहुमुख शिष्टकाममाणे ! मला यादते ते कधी मुख्याध्यापक झाले नाहीत आणि ते अगदी बरोबरच आहे. शिष्टकाच्या जीवितायदलचे त्यांचे विचार याचले की, अशा माणसाला मुख्याध्यापक करण्याचे भादस कोण करील ? शिक्षकाने स्वार्थत्याग करून आपले जीवित पायन करावे असे हे समारंभांतमुझा मांगू शकणारनाहीत. उलट शिक्षकाकडे अगदी हितगुप्त म्हणून मागतील की, शिक्षकाने काम सरकारने लोकांवर सोयविष्याचा डाव रचला आहे. तेव्हा स्वार्थत्यागापासून सायब रहा ! शिक्षकास स्वार्थत्यागाच्या व्यवसायात अडकवून येसावधपणे त्याला सोयविष्याचा आणि शेवटी संसारसह नागविष्याचा भयंकर प्रकार महासाष्टात रुढ झाला आहे. त्या रुढीचे, त्या मुखावाजीचे भयंकर स्वरूप या ग्रंथातील लेखांत जळजळीत मापेत व्यक्त झाले आहे. शिक्षकांच्या व्यवसायांत चांगली चांगली तण्णित्ठी माणसे खर्ची होत आहेत. परंतु हे सगळे डोळ्यासमोर बघातुबघे चानू अणुनाही त्याला आळा बसत नाही, यायदलचे तीव्र दुःखादि याच लेखांत व्यक्त झाले आहे. संस्थालुपी बंधापुरे मोठा घड्या-ळीचा माणूसदि हंतबल होतो. तेव्हा अशा माणसांना जगावे फसे हे सांगणे म्हणजे त्यांच्या दुःखावर डावण्या देण्यासारखेच आहे ! वापूगाहेवांनी त्याला 'मरावे केव्हा' हे मागितले आहे ! "पंचवीस वर्षे पुरी होताच किंवा पंचावन वर्षे बंध होताच शिक्षकाने मरावे ! त्याला काही खास मेहेरवानगी म्हणून माहेवाने पुढे ठेवून घेतलेच तर गोष्ट निराळी; मग त्याने मरणाचा बेत थोडा तहकूब करावा. पण असे भाग्य फार थोड्यांच्या नशीबी असते. म्हणून वर सांगितल्यापैकी जो कालावधि जवळ येत असेल त्या सुमारास मरणालाठी तयार व्हावे हे शुभक आहे." याचे कारण त्यानंतर जगणे म्हणजे मरणापेक्षाही भयंकर यातना देणारे जीवन जगणे ! नोकरी संपल्यावर

आपल्या डोळ्यासमोर वायकपोराची वाताहत होत असावी आणि तों तों आपल्या दुर्लतेची टोचणी वाढत जावी यापेक्षा शिक्षणाच्या निवृत्तीनंतरच्या जीवनात काय होणार ? जीवन जगण्याची सुत्रे ज्याच्या हातीं राहिलीं नाहीत त्यानीं निदान मरणाची योग्य वेळ साधण्यासाठीं तरी सावध राहिले असा हा अत्यंत कडवट विचार अनिशव उत्कृतेनें बापूसाहेबांनीं मांडला आहे प्रत्यक्ष शिक्षकांचीं दु रें अनुभवाच्याच्या डोळ्यातून या लेखानें पाणी काढलें आहे हें मलाहि माहीत आहे इतकेंच नव्हे तर व्यवसायाचें नांव बदललें तरी जीव नाची हीच तद्वा इतर व्यवसायक्षेत्रात असख्य लोकाना पत्करावी लागली आहे,

मरणाची वेळ साधण्याचें ह सुल तरी मिळण्याच्याचें असेच तर आधीं त्यांनीं आपलें आपल्या व्यवसायाशीं असलेलें नातें बरोबर आळखलें पाहिजे. स्वार्थत्याग, समाजसेवा, ज्ञानदान इत्यादि मोठमोठें नावें तेंथें दिसतात नि ऐकू येतात त्यांनीं जापण भारावून जाऊ नये, आणि वनवटे जाऊ नये !

सामाजिक जीवितातलें आपलें स्थान ओळखणें हें सर्वच ज्ञान क्षेत्रात पार मर्यादांचें आहे स्वच्छीचें, एखाद्या व्यक्तिस्मूहाचें, वा वर्गाचें भौषताल्ल्या जीवनातील स्थान आहे काय आणि असावें फाय हाच विचार बापूसाहेबांच्या लेखनात वा बालप्यात अनेक विषयांच्या रूपानें व्यक्त होत असतो आपा पलें कर्तृत्व आणि काम बरोबर न कळल्यानें, जाणतपणीं व अजाणतेपणानें वा पावतोंत गफलत झाल्यानें जीवन फोडें खुरटलें 'आहे, फोडें मृतप्राय झालें' आहे फोडें भटतीकडच बहकलें आहे आणि एकदर समाजाची उंची काही केल्या वाढत नाही !

आपल्या वाडमयाचें आणि वाड्मयाचा आस्वाद, अपेक्षा, परिणाम इत्यादि गोष्टीच काहींत असेच झालें आहे 'शृंगार रसाचा राजा' हा लेख वाचा. त्या रसरामाच्या राज्यातहि एकाभीपणा आणि खुतेपणा चसा माजला आहे तें नीट दाखविलें आहे जीवात्म्याला आतून शक्ति छानेचा प्रसाद द्यावा अशी या रसरामाची दानत आहे पण आत्र झालें आहे काम ! या रसाच्या शम विभागातच सगळा काही याटमाट चालला आहे आणि इतर विभागां कडे दुर्लक्ष झाल्यामुळे तेंथें फिळस आणि कुुरटपणा आला आहे प्रेम ही शमाचीच पण गुळगुळीत छाया आहे आणि दोषाच्यादि मनोगताला बापूसाहेबांनीं शृंगारस हें नांव दिलें आहे. जीवनाच्या घकापकीनें माणूस अगदीं कावून

गेल्या असल्याने 'प्रेमाचा एखाददुसरा चुका घेण्यापलीकडे त्याला काही करताच येत नाही, मुळेच कायलेल्या माणूस जसा नकारका साज लागतो तसे गंगारतीत 'कामा'च्या सारतात झाले आहे परंतु असे सांगे म्हणजे अनाचे रसग्रहण नव्हे तर 'कॉमरे' झाले प्रसन्न मनाने पडरससपन्न अनाचा 'आत्मा'द घेनाची गानी काही निराळी आहे रसग्रहण शुभाराच्याच रावात जीवनानील रसाची प्राप्ति होते त्या राज्याच्या विस्ताराचे आणि वैवाचे रसमरित वर्णन करताकरता रापूसाहेगांनी कामापासून निघून वात्सल्य, प्रवृत्ति आहस्वरीवा विषयी ममत्व, यथार्थत आपल्या वाचकास पोहोचविले आहे एखाद्या रसविमर्शकाराच्या शास्त्रीय दृष्टीने राजाधिराज शुभाराचे हे मर्यादितमणदि ठरेल जेणस ती शुभाराची शुद्धिरी बाटेला वात्सल्याचा मुमाहि शुभारात जमा होऊ लागला आणि बहुप्राप्ति, ममत्व इत्यादिकारोवर त्याची दाखण दाखव्यात आशी हे पाहून स्वयंवरथेत काही गडबड उडत असल्यामारते वागते हे सरे जाहे परंतु ही शास्त्रीय दृष्टीस मान्य करूनहि या लेखाचे आकर्षकत्व कमी ठरत नाही शुभाराच्या सामाजिक जादिवारात वैय्यवस्था मान्यमुळे, शुभाराच्या कामरूपी प्रवेशदाराचीच मग्नता झाल्यामुळे अतन माणसे समानास निरनिराळ्या प्रकारे उपद्रवकारक कर्मी होतात हाहि भाग वाच निरधान आहे कौटुंबिक ज्ञानास मुनलेले हा समानकल्प होऊन बसतात कोणी जातताही होतो, कोणी माथविरु होतो तर कोणी ठिनच्या ठिकाणीच पुरगून बसतो परंतु काही वेळा ही अतृप्ति काही तरी अवामाय समर्थ्याच्या रूपानेहि प्रकट होते काही जीवनास येतागून निवाकर उदार होतात तर काही जीवनाच्या आपुलकीने चारनाच्या सरभुणासाठी आत्मारणास सिद्ध होतात दावहि बयर पाहिन्यास सारखेच पराक्रमी वागतात परंतु त्याच्या पराक्रमाची पान निराळी आहे रापूसाहेगांनी ते पारस्व कीशल्याने दाखविले आहे

शुभाराणुमगाची सामाजिक जीवनात नीट व्यवस्था लागणे हे निती आवश्यक आहे हा विचार या लेखात सहज एक फेरफटका मारून गेला आहे परंतु त्याच्या जोडल्या दर्शनानेहि त्या विचाराची केन्दा तरी ऐसैस गाठ घ्यावी अशी उत्सठा लागून राहते

हौशी वाङ्मय सेवकानाहि बापूसाहेबांनीं काही सामाजिक विचार या साहित्य-धारेनून सांगितले आहेत. या संग्रहीच्या दोन लेखात एकाच सूत्राचे सोंगे इकडे तिकडे सुटलेले दिसतात. तो विचार असा की, वाङ्मयसेवकांचे सामाजिक जीवनात स्थान काय ? वाङ्मय-सेवक या ऐसपैस दालनात आता प्रीच गदा झाली आहे. साधुसंतांच्या आसपास आता जगदीं तेचातेच झाली आहे. शानेश्वर, तुकाराम ही मंडळी या गर्दीत गडप झारपानें योढामा का, चागलाच गोंधळ माजतो !

आचार आणि विचार यांच्यात समति असारी ही अपेक्षा आपण सर्वत्रच वाळगतों, परंतु जे आपल्यासमोर काही विशेषत्वांनीं दावस्तात त्यांच्याप्रिपर्यी ही अपेक्षा आपण जास्तच वाळगतों. जो दुसऱ्याला काही सामण्याच्या आवे शानें उभा राहिला त्याचें (अगदीं आपल्या कल्याणाचें अर्मेहि) ऐकताना, ऐकणारा मनातल्या मनात विचारू लागतो, हा मागणारा रमत काय करतो ? या चिक्किसेच समाधानकारक उत्तर सर्वत्र मिळेलच असें नाहीं. एखाद्या तरानें प्रेरित झालेला 'प्रेषित' आपल आचारविचाराच्या सगतीच्या बाबतीत पूर्ण समाधान करील. मी तर बाहि पुढें थोडा जातों. त्याचा सगळा भार विचारप्रवर्तनापेक्षा आचारवर, स्थित. आचरण्यावरच असतो. 'आर्षी वेलें' आणि जाता जाता जे जे कोणी भेटले त्यांना 'मग सांगितलें' असा त्याचा प्रकार असतो. व या प्रकारत आगली संतर्मडळी आणि शानाच्या प्रिप्रिध क्षेत्रातील मशोधनहि धेतात, पण कलावंत त्याच्यापेक्षा रास निराळे, कलावताच्या आणि वरील मंडळींच्या (ग. म. जोशी यांनी अशा लोकाना कृत्तिकृति भट्टले आहे.) त्या कृत्तिकृतीच्या कृतींचा तोंडागळा दिसावयास मारला दिसतो. परंतु त्यांच्या जाती निगळ्या. कलावंताहि पहिल्या उदरातल्या लोकाभारतेच योलतात पण ते त्याचें योलण बापूसाहेबांच्या मते अनुयायासारखें असतें. कलावंताच कमन 'कसे' सांगने यावर आहे, मग तो मूळ मजकूर कादींहि असो, कोणाचाहि असो. तोच सागण्याचा त्याचा अट्टाहानाहि नसेल. व तो हरिदासासारखा आहे. त्याची 'पुराणातनीं बागी' 'पुराणातच' राहाणार ती त्याची यमाई नव्हे. तेव्हां अशा कलावंताच्या कलाकृति वाचनाना आपण त्यांच्या वैयक्तिक जीवनात पाठपुरावा करूं नवे.

असें कां करू नये ? दोन कारणे आहेत. दोन पायदे आहेत. एक असें की, तशी हमी करायतानें दिलेली नसते. ते हां आगल अपेक्षामग झाला आणि आपण सोंडघर्षी पडलों तर त्याची जबाबदारी थापल्यावरच पटणार. पुन्हा अशा अपेक्षामगाचाच संमर उठावकाल पार. दुसरें असें की, त्या अपेक्षामगानें करणारीच्या आस्थादाचा आनंदहि आपण गमावून घेऊ. तेव्हा कलाभूतार भेदेरवानगी किंवा दया म्हणून नव्हे तर रसिकार्थी रसत च्याच सुखासाठी, 'केवळ कलावत' असेहि काहीं अगतात, हा विवेक करारा अशा केवळ कलावंताविषयी वापूसाहेगना सरोसर काव घाटतें ? त्यांच्या मनान थासवर्षीचें 'गुन' काय असे ? अशा जिज्ञासेनें भी हा लेख पुन्हा एकदा वाचला अशा केवळ कलावतांचें स्वरूप आणि अधि कार-मर्यादा सांगताना त्यानीं कोणती उदाहरणे घेतली आहेत पहा. वर्तमानें दिले असलेला हरदास, शुद्ध लपंग्या पण अतिशय मुखपणें काहीं गमती सांगणारा शेकोटीनगळचा शेजारी, पुण्य वलूल अगदीं नम्रपणें नमस्कार करणारा पातकी, हे दाखले १-२॥ पानातच येऊन गेले आहेत. (पृ ४४ व ४५) यावरून दोन अनुमानें निघू शकतील पहिलें असें की, कलावत व्यक्तिशः अगदीं लपंग्या, अनाचारी वा पातकी असला तरी त्याची कलावृत्ति केवळ तेवढ्यानें उपेक्षणीय वा अधिप्रेषणीय ठरत नाहीं. दुसरें अस की, प्रेषित अशा दर्जाच्या माणसाच्या दृष्टीनें तुलना केल्यास त्या प्रेषिताच्याच विचाराचा कळत वा न कळत अनुवाद करणारे प्रवर्तक याच्यातलें अंतर तर वरील उदाहरणात व्यक्त झालें नाहीं का ?

मोठ्या लोकांची राजगी चरित्रें हा निरघ आता पहा मोठ्या माणसाच्या मोठेपणाच्या कृतीनीं आपल्या मनावर मोठेपणाचा काहीं दाब निर्माण झाल्यावर त्याची राजगी चरित्रें पाहू लागलों तर कित्येक वेळीं पश्चात्तापाचे प्रसंग येतात या आणि पूर्वीच्या निरघात ज्या मोठ्या माणसाचे उल्लेख जाले आहेत तेथडे वाचूनहि जनें होतें. कारण कित्येक वाचक असे असतील कीं, कोल्हस, नेपोलियन हीं मोठीं नांवां त्यानीं ऐकलीं असतील. त्यांच्या मोठेपणा विषयी त्याची ठाम समजूत झाली असेल. पण या निरघात त्याच्या सवर्धीच्या दिलेल्या 'राजगी वाची' त्यांना पाहिल्यानेच कळतील आणि मग त्यांच्या मनात काहीं नसत्या रुखरुखी निर्माण होतील ! त्या वाचीचा उल्लेख करून

माझा लेख केवळ तेजव्यानींहे गुस्सगुशीत करण किती सोपें आहे ! पण मी तें करीत नाही कारण माझा हेतु वाचकाना येथेंच रमविण्याचा नाही. त्यांना साहित्यधारेकडे नेणें आणि जे पूर्वी जाऊन आले असतील त्यांच्याशीं काहीं गुजगोष्टी करणें हा माझा हेतु आहे !

असे पश्चात्तापाचे प्रसंग झाले नाहींत, आपण मोठी म्हणून मानलेलीं माणसें सदासर्वकाळ मोठींच राहावीत हें फारच चांगलें असल तरी या जगात मानवी जीवनात तसें फारसें घडत नाहीं म्हणून आपण आपल्या आकाक्षा रेतानाताच्याच ठेवाव्यात ! असा 'प्रापचिक' विचार बापूसाहेबांनीं सांगितला आहे शेक्सपीअरच्या मंचट ऑफ व्हीनिस या नाटकात शायलोकच्या पानात ज्यू जमातीचा जो उपहास झाला आहे तो बाबूनींहे बापूसाहेबांना असेंच दुःख झालेलें दिसतें शेक्सपीअरसारखा श्रेष्ठ कलावंतहि लोकांच्या हीशीसाठीं विनोदाकरिता त्या धराला जावा याचें बापूसाहेबांना दुःख वाटतें शेक्सपीअरच्या बाबतींत 'तो केवळ कलावंत आहे' असें म्हणून समाधान कसें होईल ! शायलोक सनघीचा इतिहास वाचला तर मान शॉव लॉक पुरतें तरी असेंच म्हणावे लागतें या नाटकाची घडण होत होती त्याच वेळीं (इ.स. १७९४ च्या फेब्रुवारी महिन्यात) डॉ० लोपेस नावाच्या ज्यू माणसास राणीवर विप्रयोग करण्याचा प्रयत्न केल्यावर फांसी देण्यात आलें फांशीचा सोदळा भर रस्त्यावर ऐन गर्दीत साजरा झाला लोकांच्या त्या प्रसर्गाच्या भावना शेक्सपीअरनें टिपून त्याचे प्रतिबिंब नाटकात बघिलें, असा एक वृत्तांत माझ्या वाचनात आला तो वाचल्यावर आणि या भ्रमातील लेख वाचल्यावर मग वागलें शेक्सपीअरकडून येथू सिस्ताच्या दर्जाच्या कार्याची अपेक्षा न केलेली बरी ! पण बापूसाहेबांची सर्वसामान्य वनाहि सरीच नाहीं का ! नाटककार लोकांच्या आहारिं गेला कीं, असा अर्थ पात होतोच !

विनोदासाठीं मुळा कलाकृतीची उंची कमी होऊ नये हा त्याचा आग्रह आहे पण काहीं वेळा असें होतें, समाजातील काहीं व्यक्तींची वा कृतींची उंची लोकांना पेलत नाहीं आणि लोक त्या व्यक्तीलाच 'आपणासारिणें' करू लागतात उदाहरणार्थ रामदासांचा प्रापचिकानीं केलेला परमपर पद ! रामदासांवद्दल बापूसाहेबांना वाटणाग आदर या लेखात

अगदी उपाळून गेहेर आग आहे आणि तितकाच प्रापनिकाच्या खुरटे पणानदल, वाचळटपणानदल सतापहि व्यक्त झाला आहे प्रपचायदलची त्याची रसिकता, जास्या, माझ्या रानेश्वरा या लक्षात व्यक्त झालीच आहे तो लेख वाचल्यासेरीज रामदासानदलचा त्याचा भाव नीट कळणार नाही आपण प्रापचिक जाहोत हे अगदी परमेश्वरासमोर त्यानीं थिटाईने सांगितलें आहे प्रपचासारंगच इतकें विविध आणि सुंदर चम निमाणे झालें नाहीं का ! मग त्याचाच निषध का करावा ? परमेश्वराला तरी हें पसत पडे ? ऐहिका घर इतक्या रसिकपणें प्रेम करणारा आपापल्या घाटेनें सुद्धा परमेश्वरापर्यंत पोहोचवण्यास का ! हरकत नाही परंतु परमेश्वराच्या गाराचे म्हणविणार वाटाडे ह भलभग्न सांगतात प्रपच सोडला नाही तर परमेश्वर मरणार नाही असा दमहि देतात म्हणून या भक्तां येत राजश्वराकडेच आपली तनार नेली आहे त्याला स्वच्छ सांगतठे आहे जीं, मोणी काहीं मागो आम्ही प्रपचच करणार नीगनेटफा करणार आणि तो करित असता तुम्हीं जीं अनेक दर्शन 'याच देही याच डोळा' होतील त्याचा मनमुराद आस्वाद पणार ! या निचारास टुनोरा देणारा एकदा काय तो रामदासच असें वापसाहेराना वाटतें

रामदासाच्या कायाविपरीत ऐतिहासिक सन्तोषनात ज्यापहि काहीं 'गोला चाली' एकू येने परंतु तें काहींहि असलें तरी वापसाहेरांनीं आपल्या मनात रामदासाची जी मूर्ति स्थापिली आहे ती अत्यंत प्रभावी, तनत्वी आणि भव आहे, यात शका नाही

अशा दैवताच्या उपासकांनं जीवनात सगळें सर्व प्रकाराच्या उंचीचाच आग्रह घरावा यात काय आश्चर्य ! त्याच्या लिहिण्यात आणि भाषणात व्यक्त हाणारी ही उंची आणि भव्यता न्हायार दिसावी अशी जबरदस्त उत्सुकता अशा साहित्यधारा निर्माण करित असतात, हेंच अशा प्रयाच सामर्थ्य आहे

एका उपेक्षित ग्रंथाचें अंतरंग : : १९

रामचंद्र नाटयण नातू, एम. ए.

प्रा. माटे याच्या ग्रंथसंपर्कातील एका अतिशय महत्त्वाच्या, अत्युत्तम परंतु अत्यंत उपेक्षित अशा ग्रंथदीर्घाचा प्रस्तुत लेखात परिचय करून देण्याचें योजिलें आहे. प्रा. माटे याच्या लेखांमधून हा ग्रंथ उतरला आहे जमैं म्हणण्या-पेक्षा या ग्रंथात विवेचितलेल्या विचारांनीं आणि ठमथलेल्या आचारांनीं प्रा. माटे याची लेखांनीं किंमतीना त्याचें सर्व व्यक्तिमत्त्व उगविलें आहे असें म्हणणें अधिक यथार्थ ठरेल. प्रत्येक ग्रंथाची अगदीं गर्भगादी, सधेतोड व सांगोपांग विचिंत्ता करण्याची व त्यातही तो प्रश्न सामाजिक दृष्टीसोनातून यथण्याची प्रा. माटे याची संनय या ग्रंथात वर्णन केलेल्या आचारातून व तो आचार शक्य तेरदा निर्दांय व्हावा म्हणून केलेल्या सर्वकाय वाचनातून उद्भवली आहे याची साक्ष आपणास येथें पानोपानीं पडते ज्या भाषागोत्रीयद्वल प्रा. माटे याचा मुक्तरुढानें गौरव होतो ती भाषाशैलीही या ग्रंथात वर्णन केलेल्या नीविस्तरमाचें समरसतेनें अवलोवन करताना त्यानीं कमारलेली असावी याची जाणीव हा ग्रंथ धारकाईनें प्रघितला तर होतो. पार काय, प्रा. माटे याची बुद्धिमत्ता याच ग्रंथात परोपरीनें भाडलेल्या प्रश्नाचा विचार करताकरता परिपक्व झाली असावी आणि सत्याच्या अधिष्ठानामुळें व अहंनिमपणामुळें मराठी वाङ्मयात अद्वितीय ठरलेल्या त्याच्या उपेक्षिताच्या जूतरगाला इथूनच ते मजुळ सुगारे फुटले असावे अशी आपली खानी पडते. 'असृष्टाचा प्रश्न' हें त्या ग्रंथाचें नाव !

या परिचयात्मक लेखांचा मथळा सूचक आहे व म्हणूनच तो हेतुपुरस्सर योजिलेला आहे. लेखक या नात्वानें प्रा. माटे याची ओळख महाराष्ट्रीय निचारवंतांना आज यरींच वरें असली तरी सर्व शिक्षित वाचनवर्गापर्यंत त्याच्या या पदवीचें लोण पोचविण्याचें कार्य 'उपेक्षिताच अंतरंग' या ग्रंथा-

नेच केलं आहे साहित्य संमेलनाचें अध्यक्षपद प्रा. माटे याना मिळवून देण्याला यव्दशा त्याचा हाच प्रथम कारणीभूत झाला आहे असें म्हटलं तर त्यात पारशी अतिशयोक्ति होईल असें मला वाटत नाहीं उपेक्षिताचे अंतरंगाला लाभलेली ही लोकप्रियता यथायोग्यच आहे वाईट येवढेंच वाटतें कीं, हा प्रथम इतका सरस उत्तराययास कारणीभूत झालेली तपश्चर्या प्रा. माटे यांनीं ज्या 'अस्पृष्टा'च्या प्रभात सांगितलेली आहे तो प्रथम मान स्वतःच उपेक्षित राहिला आहे तिकडं लोकाचें जावें तेगढें लक्ष गेलेलें नाहीं उपेक्षिताच्या अंतरंगाच्या चहात्याची रसकता खरोखरच अभिनंदनीय आहे लालित्याच्या किमयागारिने या उपेक्षित लोकांच्या अंतरंगाची ओळख करून घेण्याची वाटा रसिकांच्या मनात उत्पन्न झाली असेल तर तें टीकूच आहे आता या किमयेनें जागृत झालेली चौकसनुदि व सद्धानुभूति शारांनीं 'अस्पृष्टाचा प्रभ' वाचताना दांपरावी बरढेंच म्हणतों प्रा. माटे यांच्या गौरवार्थ निधत असलेल्या या प्रधाताल लेखानें तें कार्य अल्पस्वल्प प्रमाणात झालं तरी हा लेख लिहिण्याचं साधक होईल

मान लक्षाच्या प्रारंभीच एक गोष्ट अगदीं प्राज्ञलपणें समजून टाकणें भाग आहे आणि ती अशा कीं, प्रस्तुत लेखकाला देण्यात आलेल्या स्थग्न्यादेत या प्रधाचा सांगोपांग परिचय करून देणें सर्वथैव अगच्छ आहे म्हणूनच प्रधाताल सर्व प्रमेयाचा व सौंदर्याचा परामर्श घेत बसण्यापेक्षा या सर्वांना आधारभूत असलेल्या अशा समानसुधारणेविषयीच्या प्रा. माटे यांच्या वैशिष्ट्यपूर्ण विचारसरणीलाची मुख्यत या प्रधावरून कळणारी बैठक उचलून दाखविणें येवढेंच या लेखात तरा शक्य आहे अस्पृष्टाच्या प्रभाररून कळणाऱ्या प्रा. माटे यांच्या या विचारसरणीची ओळख आपणास परावर पत्ली नाहीं तर अस्पृष्टाच्या प्रभातील अनेक गरीकसारीक प्रमेयाचा अन्वयार्थ आपणास नीट पणें लागणार नाहीं, इतकेंच नाहीं तर ती काहींशी परस्परविरोधीही वाटतील, नव्हे या विचारसरणाचं नाटसं आकलन न झाल्यानें सनातनीय सुधारक अशा दोनही पक्षांनीं अनुक्रमें 'गटणा' व 'पुरसटल्ला' अशीं परस्परविरोधी विवेचनें प्रा. माटे याना वेळोवेळीं लावलीं आहेत म्हणूनच या विचारसरणीची काहींंग विस्तारानें छाननी करणें येवढेंच थ्ये हा लेख लिहिताना मुख्यत डोळ्यापुढें ठेवलें आहे अस्पृश्यताविचारणासगधीं नुसतें काय करावें

वेवढेंच प्रा. माटे यांनीं अस्पृश्या प्रश्नात सांगितलें नाहीं तर त्या प्रश्नाच्या मुळाशीं जाऊन व त्यासाठीं कराव्या लागलेल्या अभ्यासानें बनलेले आपलें मत आजच्या परिस्थितीचें सूर्म अवलोकन आणि प्रत्यक्ष अनुभव यांच्या निरुप्या वर घासून घेऊन अस्पृश्यता-निवारण का करावें व तें कसें करावें हद्दी सांगितलेले आहे या निंदी प्रश्नाचीं उत्तरें त्यांनीं समान सुधारणेनिपयांच्या आपल्या या निगिष्ट दृष्टिमानातूनच दिलीं असल्यानें तीं वाचताना व समनातून घेताना त्या उत्तराच्या मागच्या या दृष्टिमेनाचा विसर न पडण अत्यावश्यक आहे स्वाभाविकपणच या लेखान 'अस्पृश्या प्रश्न' या प्रयातील सर्व प्रमेयांनी ओळख घुलावेवार पणानें करून देणें शक्य झालें नाहीं पण हा मय कोणती दृष्टि ठेवून वाचावा वेवढें सांगता आलें तरी पुरेस आहे ही विचारसरणी म्हणजे सनातनी व सुधारक या दोन्ही प्रवृत्तींच्या लोकामधील अचिकित्सक व उतावळपा व्यक्तींनी अपप्रसिद्ध केलेली प्रा माटे याची सनातनी सुधारकपणानिपयांची कल्पना होय अस्पृश्या प्रश्नात तर ही विचारसरणी गेच वेळी विस्फळितपणें व विविध नामरूपांनीं वापरत असल्यानें तिच्या एकात्मतची जागीव होणें अधिकच दुरापास्त आहे

परंपरेवर अधश्रद्धा ठेवणारे सनातनी व तिच्या सरसकट विनाशार्थी हुल्लड उठविणारे नवमतवादी एकच चूक करीत असतात व ती म्हणजे चिकित्सेचा अभाव ही होय सत्कृति सचयातील सर्वच भाग सरसकटपणे त्यांच्या नसतो, व नव विचारानति प्रत्येक विचार सरसकटपणें प्राप्त नसता कालच्या परिस्थितीतील एका प्रश्नावरचा न्याय हा, ती परिस्थिति बदलल्यानें आज आणाय ठरतो तर आजच्या परिस्थितीत न्याय वाटणारे काहीं सामाजिक संकेत परिस्थिति बदलल्यानें उद्यां अन्याय्य वाटण्याचाहि समर्थ असतो. म्हणून सर्व जुनें तें सोनें म्हणून उराशीं धरणारे सनातनी व सर्व नवे तें हवें म्हणणारे नवमतवादी हे दावेही दान योजाचे आघळे म्हट्टे पाहिजेत सामाजिक संकेतातील चूक वाटणारा गगचसा भाग चूक नगून गेल्यागू असतो हें सामाजिक कार्यकर्त्यांनी सापपत्तिकपणें पण विषय-मिश्रण होऊन देता, प्रचाराची सतत धार धरून मत परिवर्तनपद्धतीन समाजाच्या गळीं उतरविलें पाहिजे यासाठीं समाजज्ञ आज रुढ असलेल्या आचारावर उता घळेपणानें 'बरोबर' किंवा 'चूक' यापैकी कोठला तरी शिफा मारण्यापेक्षां

आज अनिष्ट घाटणारे हे आचार मुळात का प्रचारांत आले अन्नाचे याची मीमांसा करणे, त्यानून नियंत्रणाच्या कारणाच्या मागील परिस्थितीचे सूचक व चौक्रे अन्वयेकन करणे, त्यातील कोणता भाग आजही ग्राह्य वागते व तो तसा का वागतो ते पहाणे आणि याप्रमाणे पूर्ण अन्वयेकनाचे विचारणे व अनुभवांचे आपणान प्रतीन झालेले हे सत्य, त्या सत्यास निपयास होऊ न देता समाजसरीरात कसे भिनेल तेही, पूर्ण अन्वयेकनाचे, विचाराने व अनुभवानेच ठरविणे इतके सत्यसत्य सामाजिक कार्यकर्त्यांनी घेतले पाहिजे

अस्पृश्यता-नियंत्रणाचा असा सूत्र व सर्वेक्य विचार 'अस्पृश्यता प्रश्नान' केवळ अज यांचे उत्तर पाहणाऱ्यांना त्यातील अनेक प्रमेये विसरावी घाटण किंमुना त्यांचे मर्म चटकनून कळणे स्वामधिक आहे म्हणूनच 'अस्पृश्यतेची उपपत्ती' या प्रकरणात आर्व रत्ताचा अभिमान वाळगणारे व वद्य-जपणुकीची कल्पना न्याय ठरविणारे प्रा माटे 'वर्णकर्म-चित्रित्वा' या प्रकरणात वैयक्तिक जात्याचा स्पर्शाने निषेध करण्यास कसे प्रवृत्त होतात याचे अशा लोकाना नमूना घाटे. तर आपल्या पोरना आयोळी घालणारे व त्यांना लिहायला वाचायला शिकवणारे मास्तरजी आपल्या 'बुकांत' शाकाहाराची सरपदारी कसे करतात किंवा 'पर्वति-सत्याग्रहा'चे कामी आपल्याला घोषवून का घेतात हेही काही अर्थ सिध्दित अस्पृश्यता काढ पडेल परंतु घ्याविषयी अभिमान वाळगला व ज्याचा निषेध केला ते आर्व लोक एकच असले तरी ज्या कारणास्तव त्याचा अभिमान वाळगला व ज्या कारणाने त्याचा निषेध केला तो मात्र भिन्न-भिन्न आहेत हे विसरता कामा नये उदा-हरणादाखल काही विरोधामुखात्मक प्रमेये पाहिली असता बरील विधानाचे मर्म तात्काळ घ्यानी येईल

ज्या वद्य-जपणुकीविषयी हिंदु लोकाना इतरांनी व त्यांच्यातीलच काही मावड्या सुधारकांनी 'कौंसे' 'कौंसे' म्हणून हिणविले आहे, तीच गोष्ट हे इतर लोक कशी तरतुदीन करीत असतात ते प्रा माटे घ्यानी 'अस्पृश्यतेची उपपत्ती' या प्रकरणात अगदी सोनाहरण दाखविले आहे नेटिज सिस्र्या पासून आपण अलग आहो हे दाखविण्याची जेव्हा इडियनाची चाललेली खटपट व युरोपियनातही दिसून येणारी तीच वैयक्तिक पृथक्त्वाची जाणीव, ज्युडियन लग्नासमवेत पारशी धर्मशास्त्राची निर्णय व मुसलमानांतील

अनेक वेदीय जाती आणि सर्वेच महातुमाव, लिंगायत, बौद्ध, जैन, इत्यादि पधानी जातिभेद नष्ट करण्यासाठी काढलेल्या मोहिमाचें स्वरूप व परिणाम इत्यादि उदाहरणांनीं बरा जपणुकीची भावना ही कशी सार्वत्रिक आहे तें दाखवा दिल्यावर ती कशी दितकरही आहे तें प्रा माटे यानीं अमेरिकेच्या उदाहरणानें सिद्ध केले आहे अमेरिकेंत गेलेल्या स्पॅनिश पोर्तुगीज व फ्रेंच दर्यावरील लोकांनीं तत्स्थ स्त्रियांचीं स्वयं क्रेत्यानें निर्माण झालेली त्याची स्वरूप प्रजा आपली सहचारिणीहि अमेरिकेंत नेणाऱ्या इंग्रजांच्या पुढ कशी पिकी पडली हें प्रा. माटे यानीं याच प्रकरणात दाखविले आहे. प्रा माटे लिहितात, 'हें जें या थोर बशीयांच्या मारतीत अज्ञान चालू आहे तेंच निवर्ण हिंदूंनीं फार वर्षांपासून चालू ठेविले आहे आपल्या स्वताज जपण्याची जी तरतूद व दक्षता इंग्रजांनीं अमेरिकेंत ठेवली, तीच हे निवर्ण हिंदुस्थानात ठेविले आहेत पारशी ज्या भयानें इतरांपासून अस्मित राहण्याचा प्रयत्न करीत आहेत त्याच भयानें निवर्ण हिंदूही कित्येक शतके शान्त यत्न करीत आले आहेत मग त्यांनाच वेवढा दोष देण्याचें कारण काय ? ज सर्व जग लागू सें यानीं आचरिले म्हणून यांना दोषी ठरवायचा हा डाव प्रथम युरोपियन पाद्रीलोकांनीं व मग इंग्रज अमलदारांनीं मुरू केला व त्याचें ऐकून व त्याचें बुद्धिवैभव पाहून आमच्या सुधारकांनीं निवचरफनपण गळ्यात घेतला !

पण बरा जपणुकीच्या कल्पनेस याप्रमाणें प्रा माटे यानीं सार्वत्रिक व न्याय्यहि ठरविलें असलें तरी सनातन वर्ण कर्म चिकित्सा मात्र प्रा माटे याना विलंबित भाव नाही. बुद्धिवादाच्या निरुप्रावर त्या तत्त्वज्ञानाची कशी परफट निवृत्ते तें प्रा माटे यानीं 'वर्ण कर्म चिकित्सा' या प्रकरणात मोठ्या भेदक रीतीनें दाखविलें आहे आणि त्या तत्त्वज्ञानानें हजार वर्षे अस्पृष्ट समाजावर सार्वत्रिक विपत्तीचें कस आमाला कोसळत आलें आहे, अस्पृष्ट समाजाचे हे हाल इंग्रजी अमदानीत कसे तीव्रतर झाले आहेत आणि त्यामुळें हिंदु समाजा पासून अस्पृष्ट समाज कसा दुरावत चालला आहे याचें अगदीं तपशीलवार व स्थानुभवसिद्ध असें वर्णन प्रा. माटे यानीं हिंदूंच्या बुद्धीला एका बाजूनें भयाचा धसका उत्पन्न करील तर दुसऱ्या बाजूनें त्याच्या भावनेला अनुकपेची आच लावील इतक्या परिणामकारक रीतीनें केलेलें आहे

नीरातून धीराचा अद्य वेगळ्या कादणाच्या हसाच्या विवेचक चोखदळपणाने प्रा माटे यांनी जातिस्थेतील ग्राह्याग्राह्य माग निगडण आहे ते म्हणतात, 'उच्चनीच भाराची कल्पना व वश विषयक भिन्नत्वाची जाणीव या दोन स्वतंत्र भावना आहेत' पहिल्याच्या घुडाशी लोभ आहे तर दुसऱ्याच्या घुडाशी जपणूक आहे वश-कल्पना त्रिवर्णांना प्रगल्भ वागली म्हणून त्यांनी सत्कार न होऊ देण्याची व्यवस्था केली, यातही काही, विशेष वाटण्यासारखे नाही, पण आम्ही जे त्रिवर्ण तेच सर्व भोवृत्तले भोगू, तुम्हा आमचे दास बनून आम्ही जी हत्कीं सत्कीं कामे तुम्हास लावून देऊ तोंच तुम्ही करावी, श्रेष्ठ कामाचा हव्यास धरता उपयोगाचा नाही, घरत्यास त्याने नरकास ताल, बेथवर जेव्हा हे प्रकरण आले तेव्हा मान दोन सूत्राचा विलक्षण सत्कार घाला असे म्हटले पाहिजे जपणूक व लोभ ही ती दोन सूत्रे होत—मूळ कल्पना वश श्रेष्ठतेची होती यात शका नाही पण जे काही भोग्य म्हणून असेल ते सर्व आमचेच हा आग्रह मान जागतिक वश कल्पना व्यापाराच्या पद्धतीवरच गेला तुम्ही निराळे असाल पण जर, आपण गुणानी श्रेष्ठ अशी जी तुमचा खानी तीप्रमाणे तुम्ही खरोखरच श्रेष्ठ असाल तर सर्व लोकाची शर्यत लावूनही त्यात तुम्ही आपले श्रेष्ठपण टिक्वू नकाल हिंदी परे आहे मग त्यांना शर्यतीत दाखल का होऊ देत नाही? म्हणजे हिंदूच्या वश जपणुकीच्या न्यायास प्रा माटे यांनी गौरविले असले तरी अष्टाश्वतेच्या अन्वादाचे समर्थनही त्याच न्यायावर करण्यास ते मुळीच तयार नाहीत। अन्वाय सामरिक आहे म्हणून हिंदुसमाजानही तो तसाच ठेवला तर त्यात फाय मिळाले असा हा दावा नाही कारण वग जपणुकीची भावना ही जशी सामरिक तशी न्याय्यही आहे हे प्रा माटे यांनी दाखवून दिले आहे मात्र हिंदूच्या वश-जपणुकीला हसणारे उदाहरण नाहीसे स्वतः फाय परतान या गोष्टीची मोठ्या आदारापणे प्रा माटे यांनी त्यांना जाणीव करून दिली आहे व त्यानिमित्त बरेल्या वैचारिक समुद्रमयनातून निघाले जातिस्थेतील अमृत कोणते व विष कोणते हे हि सांगितले आहे

जातिस्थेच्या व अष्टाश्वतेच्या उपपत्तीभ्रमधर्मे प्रा माटे यांनी दाखविलेल्या विवेचकपणातून तसा थर निलेशा विशेषामास निमाणे झाला आहे, तसाच त्यांनी गितलेल्या सामाजिक सुधारणेच्या कायपद्धतीसबधी आणगी एक निर्गोषा

भास निर्माण होतो व या वास्तवीत तर प्रा. माटे याना अनेक मुजाण व अजाण विरोधकर्ता दूषणे दिली आहेत. ही पद्धति म्हणजे प्रा. माटे प्रतिपादित अश्लेखी मत परिवर्तन पद्धति होय.

‘सुधारकाची जबाबदारी’ या प्रकरणात प्रा. माटे यांनी सुधारकाचे पाच वर्ग केले आहेत आणि त्यापैकी कोणता वर्ग समाजाचा खरा उपकारकर्ता असतो हे सांगून अशा सुधारकांना कोणकोणती जाणे संपादन केली पाहिजेत व ती समाजाच्या मनार कोणत्या उपायाने मिळवली पाहिजेत ते अगदी खुलासे-वार सांगितले आहे.

न्यायमूर्ति रानड्यांनी सांगितलेल्या सुधारकाच्या चार वर्गांत आपण बसिलेला आणखी एक वर्ग भिळून प्रा. माटे यांनी हे वर्गीकरण अधिक पूर्ण केले आहे.

न्यायमूर्ती रानड्यांनी सुधारकाचे चार वर्ग केलेले आहेत. पहिला म्हणजे शास्त्रातून आपल्याला अनुकूल असे जथं, हर हुतर करून वाढणारे सुधारक, दुसरे म्हणजे शास्त्राविपर्यी अनादरबुद्धि न ठेवूनही बुद्धीला प्रमाण मानणारे सुधारक, तिसरे म्हणजे आपणास इष्ट वाढणारी सुधारणा, कायदा करून समाजावर लादणारे सुधारक आणि चौथे म्हणजे समाज नालायक म्हणून त्याच्यापासून पंथरूपाने तुटून पडणारे व आपला स्वता सुभा नसणारे सुधारक. या चारही प्रकारच्या सुधारकांपैकी तिसऱ्या व चौथ्या प्रकारचे सुधारक कोणती चुक करतात ते प्रा. माटे यांनी अतिशय सुंदर रीतीने दाखवून दिले आहे. प्रा. माटे म्हणतात.

बरील वर्गापैकी चौथ्या वर्गातील लोक इतर पद्धतींना कंटाळलेले असत. स्वतः हाच देही आणि हाच ‘दोळा स्थाना बुद्धीने पटलेल्या सुधारणा हातात बांधाव ह्या असतात. लोक तर महा मुर्ख व बेगड. स्वतःची सुधारणा ही समाजाची सुधारणा या दोहोंत ते स्वतःच्या सुधारणेला जास्त मान देतात. ..असला सुधारक समाजाचा उपकारकर्ता न राहता समाजाच्या अनेक विरोधकांतच तो दाखल होतो. मनान नसतानामुद्धा आर्थाचे बुजबुजलेल्या पंथाच्या संख्येत तो भर गण घालतो. मागे एवढा असे ऐकण्यात आले रीते ही आर्थसमाजाचे पत्रांमधील आधारस्तंभ जे ह्या लज्जपतराव त्यांनी आर्धसमाजाच्या पटावरून आपले नांव फादावयास सांगिते व तेही या

मुद्यावर की आपण असे कोणा सारते वाल्यामुळे आपल्या सटुपदेशाचा मुद्दा समाधारर द्यावा तितका सुपरिणाम होत नाही

तिष्ठत्या वर्गाचे सुधारक मुद्दा समाजात अश्रियच रातात, आणि देशावर परकीय सन्धतीचा सत्ता असेच तर ते राखच अश्रिय रातात. कायदाकारा सुधारक दडपूद त्या चळव असतो, हे मतलबी समाजाचा स्वप्न कळते, हिंदू समाजातील अन्तर्गत पोटवर्गांनी विवाह करावेत की नाही, याचा कायदा होऊ पातण असता त्यावर होय अत्रा नाही असे मत देणारे, हे निस्ती किंवा मुसलमान कोण? उद्या मुसलमान समाजातील एकाद्या नाजूक शरीरसंधाने कौन्सिलत रिल बज या म्हणजे काय नकाशा हातो तो दिसेल असल्या गुणांनी सुधारणा मूळ धरीत नाहीच नाही पण सुधारक पुढ पुढाचा असूनमुद्दा केवळ साधनभेदासुद्धे या समाजाचा राखास पाव होतो

साधनभेदाने सुधारकाचा आपली एक वर्ग पडू शकतो, असे प्रा माटे याच म्हणणे आढे तो म्हणजे पडून घर घेणाऱ्या सुधारकाचा ' हे काणासच जावरीत नाहीत शास्त्रास अवमानीत नाहीत, बुद्धीची समति घेच राहतील, बऱ्या वाङ्मयी निरुद्ध करतील, आपले गोलणे समाजाला पटविण्याची शिक्कत करता, समाजाचा प्रगुचि योचनेषी झाली आढे अमेंदिसल म्हणजे कदाचित् राजमत्याम्हणे जाताल, पण समाजास वा करून घेणे ते युद्धाने, आज्ञाने व सारासार विवेकाने करताल म्हणून पहिल्या प्रकारच्या सुधारकाशी म्हणजे शास्त्रासच मानगान्यागा दुसऱ्या व पाचव्या प्रकारचे सुधारक हाता होईतों सगनमत करितात व जगा रीतीने हे तानदी जाताचे लोक म्हणजे शास्त्रास मानणारे बुद्धि व विवेक यास मानणारे अज्ञान दोघांनी जेठरविलें ते साधनाच्या कौशल्याने समाजाच्या पचनी पडणारे समाजास अत्यंत उपकारक होतात

या पाचही वर्गाच्या सुधारकाच प्रा मागे याना मोठे भावनामरित वर्णन केले आहे प्रा माट म्हणतात

‘ अर्थात् पणू निघालेले व जेणमार होऊन कदाचित् प्राणास मुक्तेले जे आमत्यागी त्याची किंमत कदाही कमी होत नाही सुधारणेची वरात मुद्दाने पुढे सरावी म्हणून प्रत्येक चळणावर फुटणारे हे नारळ हात पण अभिप्रेत सुधारणी समाजाच्या पुचनी पाडणाराचे कष्टमुद्दा कमी नाहीत आत्मत्यागी एकदा मरतो आणि हा चिकट सुधारक रोत्र समुतर्गनी मरत असतो ”

सर्गसामान्य मनुष्य परंपरागत आचारास का चिकटून असतो व त्या आचारामध्ये सुधारकाच्या म्हणण्याप्रमाणे इष्ट ते फेरपदल करण्यात आरम्भी तरी तो का नातू असतो याचं मोठं मुद्दर विवेचन प्रा. माटे यांनी 'सुधार कावी जगददारी' या प्रकरणाने केले आहे प्रा. माटे म्हणतात

साद्यावर परशी राहून दोन चार कुर्मी बरोबर घेऊन रानोमाळ मटकणाच्या रंगत यंत्रिय एकाकी रानगी मनुष्यापेक्षा सामाजिक मनुष्य दसपट स्वातंत्र्य अनुभवितो ज्या ज्या आचारपद्धतीने त्याला हे सुख प्राप्त करून दिले त्या पद्धतीस अर्थात् तो बळकट धरून असतो तिचे उपकारकत्व पिढ्यानिपट्या त्याच्या प्रत्ययास येत असतं व मग कोणत्या कारणानी आणि पाणत्या परिस्थितीत त्या त्या पद्धती नष्ट झाल्या तें निसरून ते आचार मात्र तो केवळ न बळकटच नालू ठेवत राहतो रोजच्या व्यपहारात त्याचें मन नेहमी राहून गेलेलं असल्यामुळे आपल्या आचाराची पाहणी करणाच त्याच्या मनातही येत नाही इतकच काय पण जर त्या आचारात कोणी बदल कराय असे म्हटलें तर त्याच त्याचा विस्मय वाटतो व रागही येतो, आचार ज्या तत्त्वज्ञानावर रचला होता तें तत्त्वज्ञानच साफ दासळलं आहे या गोष्टीची जाणीव त्याला एकाएकी होणें व ती पटणें केवळ अशक्य असतं. आणि म्हणून सुधारक ओळखतो की, ज्याला दुर्गम म्हणून संशोधनात येत आहे त्या रूपाच्या समष्टिरूपाकडे पाहिले तर उपकारक तत्त्व मनाला टिकाऊपणा प्राप्त करून देणारा सामाजिक मनाचा तो सहजधर्म होय ज्याला दुर्गम म्हणून सामान्यतः संशोधितात तो पूर्वी बऱ्यातरी सभाषित असा सर्गसामान्य विचार असतो अर्थात् नांद ठेवून दूर सरकणारा आपले कर्तव्य बरोबर जाणत नाही कारण आरोपाने प्रत्यारोप मात्र होतो. समाज जर 'दुर्गम' तर सुधारक पटिंग ठरतो समाज जर 'दुर्गमही' तर सुधारक 'बळकट' असे होतं.

मत-परिवर्तन हा शब्द कित्येकास खपत नाही कारण की, त्यान काम पुढें दळणुप्याची बुद्धि सुचविली जाते असे त्यास वाटतं दुसरे कित्येक तर त्याची तर उडविण्यासच प्रवृत्त होतात. कारण त्या शब्दानें सुचविलेल्या चळवळीत काही धकाधकी किंवा झगझग नाही. परंतु आपण करीत असलेली सुधारणा ही 'सामाजिक' सुधारणा असल्यान समाजाच्या पोटी राहूनच

आपणास त्यात इष्ट तो पेरयदल घटवून आणला पाहिजे. समाजावर रागावून त्याच्यापासून पुढून निघण्याने आपले ध्येय जगळ ये यापेक्षा आपण अधिकच दुरावत जातो. समाज उराशी धरीत असलेल्या सङ्कृति-संच-वाचनें म्हण मान्य करूनही त्यातील काही भाग मुळतः चुक नसला तरी आज गेरलागू कसा आहे ते विवरून सांगितलें पाहिजे.

परति सत्याग्रह विना नाशिकच्या काळ्या रामासमोर अस्पृष्टांनीं केलेला सत्याग्रह याचे दाखले प्रा. माटे यांनीं आपण प्रतिपादीत असलेल्या परिवर्तन पद्धतीच्या पुण्यर्थ दिले आहेत. ते वाचले असता व महात्मा गांधी यांच्याशी झालेल्या त्याच्या मुळासती व परव्यवहार याचीत असता ते प्रतिपादित असलेली भतरिवर्तनपद्धती ही नासाची, कंटाळभाणी व पडखाऊ वाटत असली तरी ती सत्याला हरताळ पासण्याची मान नाही, उलट ती आपलें ध्येय टप्पाटप्पांनीं गाढत जाणारी व तें ध्येय अगदीं यथार्थपणें समाजाच्या मन कोपांत भिनरिणारी एकमेव पद्धति आहे अशी अपली राशी पडते. शक्य होई मंदिरप्रवेशाला मुक्तेल्या अस्पृष्टांना आज एकदम मूर्तीच्या पायाला हात लावून स्पर्श करता आला पाहिजे असें म्हणणाऱ्या व या मानतीत प्रचाराची सततधार घेऊनच हें सर्व साधलें पाहिजे या प्रा. माटे यांच्या आग्रहाचा उपहास करणाऱ्या महात्मा गांधींची काँग्रेस अखेर अस्पृष्टांचा विधाम कसा घालून बसली आहे. आणि अस्पृष्टांना आज निदान जरी समा-मंडपात जाता आलें तरी तेरढेंच पदरांत पाडून घेऊन मूळ ध्येय पूर्णोद्धानें साधण्यासाठीं परिवर्तन प्रचाराचे तन अधिकच चालू ठेवावें या त्यांच्या कल्पनेचा पधरा वर्षांपूर्वी उपहास झाला असला तरी सत्याच्या राम-मंदिरात देव दर्शनार्थ आज जाणारे काँग्रेसचे हरिजनमंत्री रा. तपासे यांनाही केवळ समा मंडपातूनच देव दर्शन घेऊन या कल्पनेलाच कसा दुजोरा दिला आहे तें पाहिलें म्हणजे प्रा. माटे यांची या वादतीतली विचारसरणीच बरोबर आहे असें म्हणावें लागतें.

अस्पृष्टांचा मूळ दुःखार्थ प्रा. माटे यांनीं 'अस्पृष्टांच्या प्रश्नांत स्वरूपानें अगदीं अचूकपणें सांगितलें आहे. व तें म्हणजे आपल्या मनबुद्धीच्या सामर्थ्याच्या विकसनास व विकसित झालेल्या सामर्थ्याच्या वावरास अस्पृष्टांना संधि मिळत नाही, हें होय. मंदिर प्रवेश हें आमचें साध्य नसून आमची गुद-

मारलेली माणुसकी परत व खुली करण्याचें तें एक साधन आहे असेंच रा. तपासे यानीहि म्हटले आहे व डॉ. आनेडकरही तेंच म्हणत आहेत.

सूत्र व चापेर अस अवलोकन, वाचन व मनन याच्या बरोबरच 'अस्पृष्टाच्या प्रश्नांचें मोल अगदीं गतगुणित करणारी अशी आणखी एक संपदा अस्पृष्टाच्या प्रश्नात ठायीं ठायीं विस्फुरली आहे व ती म्हणजे जिवापाड मेहनत करून व जिवंत सहानुभूतीन सतत बीस वर्षे प्रा. माटे यानीं अस्पृष्ट समाजाची केलेली सेवा ही होय. अस्पृष्टतानिवारणाचे अनुभव' वाचनापुला फ्लेड कीं सकाळीं उठेपासून रात्री ११ वाजपर्यंत पोटाच्या उद्योगाचा वेळ सोडून रागाचा सर्व वेळ प्रा. माटे यानीं याच कामात घातलेला आहे व समाजाच्या पोर्गेच राहून अस्पृष्टाच्या वस्त्या झाडण, त्याच्या मुलाना आयोळी घागण, त्यांना त्रिकरणे, त्यांच्यातील भुकेल्यांना शिटोरी अन्नदान करण येथपासून त्याच्या धर्मशिक्षणासाठीं पोथी वाचणें, त्याच्या पाण्याच्या व इतर द्रव्येच्या शेतोरींतून त्याची सोय घेणें आणि त्याच्यावर परधर्मीया कडून होणाऱ्या आक्रमणांचे परिमार्जन करणें येथपर्यंत द्रव्येची एतपट प्रा. माटे यानीं जातीनें व प्रचारक तयार करून व त्याच्यावर देखरेख ठवून घेली आहे.

'अस्पृष्टाचा प्रश्न' वाचति असताना त्यातील बारीकसारीक तपाशिलानें व निरोधाभासात्मक प्रमेयांनीं वाचकाची बुद्धि प्रथम गोंधळून गेली तरी अस्पृष्टाचा प्रश्न सरतोल व सूत्र रीतीनें समजल्यावर मागाहून होणाऱ्या जाणिवेनें ती प्रमुदित होते व काठें तर्कनिष्ठुर बुद्धिवादाचा आश्रय घेणारी व काठें चित्तातले सर्व सत्त्वभाव डोळ्याघाटे वहावला लावणारी स्वातीत जिवंत सहानुभूति वाचकाच्या मागनेचें पारणें पेटते.

अशा या अमोलिक प्रयाचें पुन संस्करण व पुनर्मुद्रण व्हावें, त्यातील विचारमौक्तिक त्याची प्रतवारी लावून व काठें कोणचें मोती शोभेलतें पाहून सुसूत्रतेच्या लाल दोन्यातून तीं ओवून घ्यावी आणि आकर्षक बहिरंगाची जरतार त्याभोवती गुडाळावी म्हणजे सरस्वतीला मगड्याकडून आलेल्या नजराण्यात हा प्रश्न म्हणजे एक दृढिप्यमान अलंकार होईल यात मला तरी कसलीच शका नाही.

‘अनामिका’ : : : २०

मेरेल्वर रामचद्र ढमढेरे, एम् ए, एल्एल् बी.

महाराष्ट्रात जीं काहीं थोडी विद्वान्, विचारयन् आनि श्रुतिमान् माणसें आहेत त्यात प्रा. माध्याचे नाव निश्चितपणे घेव्यास हरकत नाही. विचार, उच्चार आणि आवार ह्या तीनही गोष्टींचा समन्वय प्रा. माटे हे घालू शकतात आणि त्याच्या गेल्या ३० वर्षांच्या आयुष्याकडे नजर फेकल्यास प्रा. माटे ह्यानी अस्पृष्ट आणि उपेक्षित अशा समानाकरिता किती खस्ता खाव्या, स्वतः स शारीरिक, मानसिक आणि आर्थिक नास किती सोसला हे साधारण शिक्षित मनुष्यही सांगू शकेल.

प्रा. माध्याच्या लिखाणात मराठी भाषा वैभवपूर्ण आणि विलासयुक्ती अशी रिक्तते हे सांगणे म्हणजे भुर्याला नीराजन दाखविण्याइतके हास्यास्पद होईल. एक प्रकारची विशिष्ट ओढ त्याच्या लिखाणात दृग्गोचर होते आणि मनातील सूक्ष्म विचारांचे चांगेदोरे ते फारच हळवार हाताने उकलून दाखवितात त्याची भाषा समृद्ध आहे, उपमा अल्फारार्दीनीं नटलेली आहे, वैचारिक प्रवृत्तीबरोबरच कल्पनाशक्तीच्या गरडाने आराधन करून भरारी मारून अवशिष्टात अयगाहन करणारी आहे, वास्तवदर्शी आहे, एक प्रकारच्या आत्मविश्वासानुळे इच्छित् रंगेलहि आहे, आभीण जीवनाची समरस होऊन ठोसर आणि अर्पवाहि शब्द योग्य ठिकाणी वापरणारी आहे हे जरी पुरे असले तरी ‘अनामिका’ ह्या त्याच्या लेख-आणि-गोष्टींच्या संग्रहाचे स्वागत आम्ही त्याकरिता करित नमून दुसऱ्याच एका, सध्याच्या दिवसात दुर्मिळ पण अत्यंत चमत्कार्या अशा ध्येयवादाकरिता करित आहोत प्रा. माटे हे ज्या वेळीं काही गोष्टी किंवा लेख एक विशिष्ट हेतु मनात धरून लिहित त्या वेळीं त्याचे लिखाण, सद्गुणपूर्ण, रसोत्कर्षक आणि वाचकांच्या हृदयाचा ठाव घेऊन त्याला आपल्या पूर्ण पद्धतीत ठेवणारे असे असते.

त्याच्या लिखाणाचा हा विशेष 'अनामिका' या पुस्तकात जागोजाग आढळून येतो

ह्या भारतवर्षात हिंदुसमाजाची आणि महाराष्ट्रातील हिंदुसमाजाची अव-
नति का झाली, ह्याचे निवेदन इतिहासाचार्य रात्रगडे आणि शानकोशकार
केतकर ह्यांनी वेळोवेळीं सडेतोडपणाने केलेलेच आहे, परंतु समाजाला शिक्षण
द्यावयाचे जे अनेक मार्ग आहेत त्यात समाजाला आचरून गोंजारून, गोड
शब्दात, गोष्टीच्या रूपाने, वाचकाला न वळत पण त्याच्या काळजाला जाळून
भिडणारा असा मार्ग या पुस्तकाने निश्चितपणे चोखाळला आहे. प्रा. माटे
याना ज्या काही गोष्टी समाजाने करावयास ह्या आहेत त्या आज ना उद्या
समाज निश्चित बरील इतकी विचारछाति माझ्यानीं आजवर तिहिलेल्या
लिखाणाने आणि ह्या पुस्तकातील तीनचार गोष्टींनीं खासच केलेली आहे.
त्याकरिता प्रा. माटे ह्यांचे अभिनंदन करणे जरूर आहे

देशातील बहुजन समाज अज्ञ राहिला म्हणजे साहजिकच देशाला अव-
नति प्राप्त होते. केवळ अल्पसंख्य बुद्धिवादी वर्ग सूत्र होऊन भागत नाही.
निव्वरतेचे प्रमाण आपल्या देशाइतके भयानक दुसऱ्या कोणत्याहि देशात
नाही. पोहोणाराच्या गळ्यात घोंडा अडकविला तर वितीहि चांगला पोह
णारा असला तरी तो पैलूतीर कसे गाठणार ? हा ज्ञानरूप घोंडा आपल्या
समाजाच्या गळ्यात येवढा मोठा बाधला आहे की अल्पसंख्य पुढारलेला
वर्ग स्वराज्य कसे मिळविणार ? म्हणून बहुजन समाज साक्षर, सुशिक्षित,
आपला कोण, दुसऱ्याचा कोण, आपलं हित अहित जाणण्याइतपत तरी
शिक्षित द्यावयास पाहिजे ह्या गोष्टी व्याख्याने होणार नाहीत त्याला जीवन
व आतडे पिळगटून लिहिणारे लेखक पाहिजेत. प्रा. माटेच्या इतक्या
वळमळीने ह्या विषयावर मराठीत वाणी लिहिल्याचे सुशिक्षितास माहीत नाही.

गरीब आणि अज्ञ जनतेला शान मिळवून दिले पाहिजे हे एकच ध्येय
प्रा. माटेच्या लिखाणात प्रामुख्याने आढळते. जी गोष्ट सदस्य व्याख्यानेनीं
होणार नाही ती गोष्ट 'सगाडीघोरा'सारख्या किंवा 'सायेवाला काळीजच
म्हार्ड ?' ह्या गोष्टीने निश्चित भिद होईल ह्या पुस्तकातील सर्वोत्कृष्ट गोष्ट
'सायेवाला काळीजच म्हार्ड' ही होय. ह्या गोष्टीत वर्णन केलेला प्रसंग
प्रत्यक्ष पुण्यासारख्या मोठ्या शहरात घडत असतो पणु परसादाच प्रा. माटेच्या-

सारखा सदृश्य व समतुल्यपूर्ण लेखकच ती गोष्ट मन ला चटका लावून सगळ्या मागेत आणि विचारस्थिताना निवार करण्यास भाग पाडील अशा रीतीने लिहू शकतो.

आपल्याची मळ—याच्यापुढे मागे एखादी अर्ध डोळस दाई द्यावा युवा—तोंडे त्रिलकुल निस्तेज, जगात जाग्यासारखे आपणाचढ काय आहे अशी मायना तोंडावर उमटलेली, कळकळ करडे, मळकट शरीरे, अज नाही वज्र नाही अशी शिथिल, रण माणूस माणसाला दुरावतो इतका दूर वरतो, की ती आपल्याची मळ निमडोळ्याच्या नेतृत्वाखाली शिंप्याच्या दुकानाच्या कुटपायवरून देखील जाग्यास बघते ! आपण ह्या लोकाना किती दूर लोटले आहे ! त्यांना आपली बेवटी भीति बटते ! आपल्याबद्दल त्यांना किती अविश्वास बटत असावा ! खिडकीत टेललेली लाकडाचा 'सायेव' शोरूममध्ये लाकडाचा 'सायेव' करून त्याच्यावर शिंपी आपले कौशल्य दाखवितो एवढे देखील माहीत नाही ! ती विचारी भीत भीत, आपणास कोणी पै पैसा 'भीक' घालील का ह्या उदासवाग्या आणि दीनमुद्रने, श नोवासे नथ घेऊन दुकानाच्या समोरच्या घातूच्या कडेने जात असतात. त्यांना वाटते हा 'सायेव' आपल्याला भीक घालील ! सायेवपडला लाकडाचा—ना त्याला वाळीन—पण ती विचारी माणसासारखी माणसे भिऊन जवळ जवळ मृतप्राय झालेली दुकानाच्या फाचेच्या खिडकीजवळ नुसते पाहण्याची देखील त्यांना भिंति वाटली

'सायेव'ची ऐज अशी की कपडे काढायला देखील गडी लागतो असे त्या अश व भीतिग्रस्त लोकाना वाटते वास्तविक सध्याकाली कपडे काढून ठेवून दुसऱ्या दिवशी पुन त्याच 'सायेव'ला ते कपडे चढविण्याचे काम रोजच चालवे विचान्याना काय माहीत की हा 'सायेव' जीवत नसून लाकडाचा आहे. ह्या गोष्टीत आपले आणि डोळस याचे जे सवाद आहेत ते तर इतके योग्य व समर्पक आहेत की त्याचे वर्णनच करणे अशक्य प्रा. मान्याची ही गोष्ट मनाला चटका लावते आणि मनापुढे प्रश्न असा उत्पन्न होतो की ह्या सर्व वस्तुस्थितीला जबाबदार कोण ! Tennyson कवीची 'It gneves my heart to think what man has made of man' ही ओळ साहजिकच आठवते.

दुसरी नितान सुंदर गोष्ट 'सगाजी बोवा.' माट्यानीं हा मनुष्य अस्पृश्य असा रगविला आहे ते एक माट्याचे Fad आहे, ते आपण सोडून देऊ कारण अशी माणसे स्पृश्य समाजात राहिलीं मोजता येतील. ह्याला ज्ञानाचा गंध नाही, जगात काय चालले आहे ह्याचे भान नाही, आपण किती शुद्धा-वस्थेला पोचलो आहोत ह्याची जाणीव नाही, आपण माणसासारखे माणूस आहोत आणि कर्तृत्व करण्याची घमक आपल्यात आहे हे त्याला कधीही कोणीही सांगितलेले नाही, ज्ञानदीपाची आणि त्याची चुकूनसुद्धा गाठ पडलेली नाही, हे कसामुळे? 'त्रे'च्या 'Llegy'तील 'But Knowledge touches eyes its ample page, Rich with the spoils of time did never write' हेच तरे. ह्यात सगाजी बोवाची काय चुक? त्याला 'शहाणा करून सोडण्याचे' काम ज्याचे होते त्यानीं ते का केले नाही? समर्थीचे 'जं जं आपणास ठारे। ते ते दुसऱ्यासीं शिकवावे। शहाणे करून सोडावे। सकळजन ॥ हे आम्ही का विसरलों?

ज्याच्यावर ही जबाबदारी होती त्यानीं ती योग्य रीतीनें पार पाडली नाही. ह्यापुढे 'सरी अशा गोष्टी होऊ देता कामा नये आणि' माट्याच्या भापेनेंच सागावयाचे ह्याच्यास आपणास असे म्हणता येईल की, 'सगाजी असतानाही नसल्यासारखाच होता, आता नसल्यावर तो नसणारच!'

पण ज्या लहान मुलाच्याकडे तो उदासपणाने बघत असे ती मात्र भारी कळीत असल्या मरणाने कधीहि मरणार नाहीत. हेच माट्याच्या लिखाणातील वैशिष्ट्य !!

वाकीच्या गोष्टीप्रदल लिहिण्यासारखे पुष्कळच आहे. परंतु परीक्षण म्हणून आरखे वेगे भाग आहे. त्यात काही ठिकाणी त्याचा व घाचकाचा मतभेद होणे स्वामाधिक आहे. माटे हे पुनर्जन्म न मानणारे, आत्म्यावर विश्वास न ठेवणारे, आधिमीतिकवादी असावेत असे वाटते. म्हातारपणाची भीति वाटणारे असावेत, मृत्युप्रियक त्याच्या काही विविष्ट कल्पना असाव्यात असे वाटते. परंतु काहीहि शाले तरी या माट्याचे व्यक्तिमत्व हे अेष्ठच आहे ही गोष्ट कोणीहि कबूल करील. आणि त्याच्या या पुस्तकाचे महाराष्ट्र मोडण्या अत करणाने आणि मुचहस्ताने स्वागत करील असा विश्वास वाटतो.

शेवटी एकाच गोष्टीचा उल्लेख करावासा घाटतो आणि तो असा की माठ्यानीं पुस्तकाला नाव ठेविलें तें खरोखरच सार्थ आहे, पूर्वी भोजराजाच्या पदरी असलेल्या कविश्रेष्ठार्ची बोटें मोजून गणना करताम' कविश्रेष्ठ काठि दास ह्याला 'अनामिका' आली आणि नंतर त्याच्या तोंडीचा कोणी कवीच सापडेना म्हणून मोजणारा कवि म्हणतो, 'अद्यापिस्तत्त्ववेधरभावात्। अनामिका सार्यवती बभूव'। त्याचप्रमाणें प्रो. माठ्याच्या या पुस्तकाचें यश सुप्रतीष्ठित राहिल असा विश्वास घाटो, कारण त्याच्या इतक्या सद्बुद्धतेनें समाजाच्या निरुद्ध वर्गांकडे अद्याप कोणी पाहिलें नाहीं आणि पाहिलें अस-
ल्यास इतक्या सद्बुद्धतेनें कोणी 'काय पाहिलें' तें रगविलें नाहीं.

अर्थाचा अधिराज आला : : : २१

वपि • मनमाहन

पर्वतीच्या पायथ्याशीजरासे पुढे. ...वाजूच्या वळणावरती
एक झाड आहे घडाचें. वार पुगतन.. .. इतिहासपुरुषापासलें
किंवा काळपुरुषाच्या असतील त्या तपकिरी जटा .. त्या पारच्या
त्याचे मूळ शोधणाऱ्याला चाचपायी लागेल टाळू शेपाची.

*

*

*

परशुरामभाऊ फोंलेजच्या भिळाडीला.....जरासे... ..वाजूला-
एका इयल्याचा वास्तूत वाढला आहे एक ज्ञानवृक्ष.
ज्याच्या शाखा उच उच अरिष्य काळातिल थेंऊ वषणाच्या
-अगाध मेघखंडाच्या पक्षाच्याशी करतात कान-कुजलेपणा.

*

*

*

व्याचें व्यक्तित्व पहाता आठवतें पदाननाचें स्वरूप,
ज्याच्या लेखणीच्या टोकातुन लाव्हा दस्ता-दस्तावर लवडे
व्यानें समाजातुन उठवलेल्या नाकरता महान मंगटानें
जामिनिला अस्मान भिडविलें, मिश्रुड फुटता फुटताना.

*

*

*

ज्यानें अ पुर्या मज्जाततूच्या सायाजालात पकडलें पळालेलें
जीवनातिल सुष्ट समस्याचे माते कुशल धोंवरासारखे,

ज्याने ब्रह्मांडातिल सारे गोलाकार—काव्य घाचरीत हातानें
पेळले खेळ शकराचार्यासारखे, तो सभाषणातही चतुर

*

*

*

चंद्राचा गोलाकार भिरभिरतो मवऱ्यासारखा निळ्या पाण्यात
तसे याच्या विचारी जावनातही लवघडते काव्यामता
पर्जन्याने सवाल करिता वरऱ्या, नेणे मदिनिवरच्या
घराच्या पऱ्याचे—तासो तडतडोने कर्णफर्कश

*

*

*

तसे याच्या उदात्त जीवनातिल महान प्रश्नांना कुणी
दिलें वृत्तिसदाताच्या विचकणीन मावणारे मामुली नवाब,
कुणी मछरानें रान उठविलें या सिंहाची साधावा शिकार
पातु शब्दों यांना पजानें केलें त्या सर्वांचे 'तीन बार'

*

*

*

बसत ऋतू गुलाब्री कुला—कुल तून चिमुकल्याच्या
गालातून ओसडणारा स्वप्नाळू तसेच याचें 'काव्य—प्रस्ताव'
याच्या बलवान दोन हातावर यानें पेलिले चढविले सामान्य,
ज्ञानाच्या महाराष्ट्राच्या सारस्वतातिल हा एक भगवान्

*

*

*

मुलाखालील सात कमानांतून शिरतात रविकिरणाचे भाळे
तम याचे तर्कशर उल्लेखाया झिंती रियासतीची 'गुप्त'
पारदर्शक बनतात याच्या भजकुरानें मरगळे रीम रीम कागद
आणि पारदर्शक करतात वाचणाऱ्याचे डोळे चित्त पर्चेद्विचे

*

*

*

हरिबनाच्या घरात यानें फार पूर्वी नेली परकरातील सरस्वती
अज्ञानाच्या अंध काराला गाडणारा हा जळणारा एक मशाल
हा अनेकासाठीं शिजला आणि असेर केल कोट कन्याण
याचा दिमाग शिवाल्यापरीन सोन्याच्या वळसासारखा.

*

*

*

उदयाची विढी याच्या प्रयातून काढील नवनीत शनाचे
आजच्या विढीच्या विश्वासात याच्या रूद छातिचें देणें
माझ्या बुद्धीवर अनेक बलये यानें फुकलेल्या तुतारीचीं.
निराशा जेव्हा काढण्यात गुतवी मला.. तेव्हा मी जातो याच्याकडे

*

*

*

यानी दिलेल्या आश्वासनानें घोर खचलेलें माझे ओलें घर
पुन्हा मजबूतीनें टेवळू लागलें वरचें वरचें . अशेय.
जाताना फुटलेला काटलेला हा पतंग . हा मनमोहन
त्या घरातून बाहेर पडताना . गरम छातीनें पडे बाहेर

*

*

*

याच्या रत्नाच्या गोल्कात अनुभवाचे वच्यक ययययतात.
याच्या व्यासपिठावरील वच्यययत धात—आघात पानपतावरचे.
हा रस्त्यानें चालतो. येणाऱ्या जाणाऱ्या आढयताच्या पोलादी-
—कावा, स्मीताच्या छातीनें वाकवीत.. असा हा श्रीपाद.

*

*

*

गोकुळच्या गौळणी तशा याच्या लिपित्तयदातिल अक्षरुना
बेलाट्या माखती पदरासारख्या, घागर अर्थाची त्यावर्ती

जाणीव जुग्या आणि नव्या जगाच्या भयानक परिवर्तनाची
—समरसग्याची...विषयग्याची..परतु हा विश्वासयुक्त अस्थीर.

*

*

*

उपच्या मुठीत मध्यतरी कासायते आसायते यौवनाचे यौवन
परतु हे क्षणाचे . विनेच्या स्त्रास्त्राण्याकारसे पळाचे.
मिठस्या मुठीने आलेली जन्माला रक्षदारी जाते उपच्या मिठीने
परतु शानवत असे जे...ते.. त्यांना जग पदाते मिटलेल्याही नवने.

*

*

*

माझ्या जीवनात मान घाकयाधी वपाच्या समोर—
असे इसम एका हाताच्या . एका घोटाच्या तीन पेरावर
मोजता येतील असे., असेन मी मूढ...आढ्यताखोर...
कदाचित्त जयताल...भवताल ..असेल...जपुले ..साढेलेटे.

*

*

*

असो असे.. असो . तसे...कसेही असो...परतु
याच्या घराच्या परिसरात प्रवेशिता मान रवते माझी.
अनेकाची योवाडे फोडलेले हे हाताचे दोन.. पजे हे
नमस्कारासाठी अजली बाघतात, ..असा हा...वेगेळा.

*

*

*

वसतसेनेसारखी भिजते रसिकता ' साहित्य-घोर ' खाली
'उपेक्षिताच्या अंतरगा'त शिरताना ती होते बोहल्यावरील नवरी
याच्या आठवणी गोड...भव्य...कशा माघावेल हाडाच्या सापळ्यात.
शिथ्याच्या हृदयातिल कौतुकाचे विरेंभेड...ते.. ते.. होतिल
स्मृतिचिन्ह.

*

*

*

आजची 'मराठी'...माझी आजची...मायबोली मराठी : म्हणजे-
-बव्दशी निहंतुवतेच्या शिष्यात अनुभूतीविण रहाणारा मोनी.
किंवा सिद्ध्या-दारे...नसणारे...एक-श्वास कोंडणारे धक्कल.
आजची मराठी म्हणजे... 'सागुती' चघळताना रचलेले रामायण.

*

*

*

परंतु हा...भाग्य अमुचें म्हणून हा...भिन्न. हा...सिद्धिती.
तेव्हा याच्या घाईलाचें खेवें अवघें विसलेलें असतें.
डोळ्यात; रमाचा अविष्कार असेल ज्या ज्या त्या अनुपगानें
लाल...जाभळे...निले.. पिवळे...दिरवे समुद्र गव्दपद्मात.

*

*

*

'मधूला यानें सांगितल्या गोष्टी'...केलें 'आपापलें हितगुज'.. यानें;
'विशानबोधा'च्या डोंगरतून याच्या प्रतापनेचा मतगज निघाला.
हा आपल्या श्वास...निश्वासाच्या दोन दोऱ्याच्या गोकर्णातून
कधी 'गुडे' फेंकतो 'अमृता'चे रुम फोडणारे शिगशिग भरलें.

*

*

*

आज मी आलों.. स्वागताला.. अशाच्या...कालावले हृदयभाव..
या महाराष्ट्राचा परिपाठ जन्माचे कौतुक.. मृत्यूनें सागावें
परतु या घडीला 'अजली'हि जिवंत आणि मतीही जिवंत;
हा क्षण परम भाग्याचा, आगदा दोघाच्याही जीवनामघिल

*

*

*

मी ह्यातभर तुतारी बनुन राहिलों आहे...लवोडी.
हातभर रुद...साडेतीन हात लाब...हा देह...हीच तुतारी.

साहित्याच्या दरबारात कथा चोर शिरला तर ती वाजवतो
अनेक वेळा आढरर ती तशीच वाजवावी लागली मला,

*

*

*

परतु आन परतु भय्या आला हा हा आला शब्दाचा शहाशियाजी
हा आला अर्थाचा अधिराजा, रसरगाचा राजराजश्वर
अनुमूर्तित जीवनाला दोन घडावेली आपुल्या अभ्यंग अनेक.
असा हा आला विचार म्हणून मी माझा फुक्ला तुतारी *

आपापले हितगुज : : : २२

प्रा वि म कुन्कर्णी, एम् ए, लिंगराज कॉलेज, वेळगाव

प्राध्यापक वापूसाहेब माटे हे त्यांच्या विशिष्ट स्वतंत्र विचारप्रणालीप्रद
प्रसिद्ध आहेत सामाजिक, राजकीय किंवा वाङ्मयीन कोणताही विषय असो
त्याकडे पाहण्याचा प्रा माटे यांची एक वेगळीच वैयक्तिक दृष्टि असते
त्यांच्या स्वतःच्या मननामधून जे विचारसुवण हाती येईल तेच ते जनतेपुढे
मांडीत असतात असे दिसते प्रा माटे यांच्या वेळत्याही लेखनाची किंवा
व्याख्यानाची मंदिरप पाहिली तर तिच्यामध्ये 'माटेपणा' असा दिसल्या
शिवाय राहात नाही आणि याच कारणामुळे, त्यांचे लेखन विस्ताराने प्रचंड
नसले तरी विचाराने सरोल असल्यामुळे मंदरायुषारस्वतात विशिष्ट स्थान

पुस्तकातून बसलेले आहे. प्रा माटे याच स्वतंत्र भौतिक असे लेखन दलित व दलितेतर अशा दोन्ही स्वरूपात प्रगट झालेले आहे. या त्याच्या लेखनाच्या चौथ्या त्वांनी संपादित केलेल्या 'आपापले हितगुज' सारख्या वैशिष्ट्यपूर्ण पुस्तकाची भर असल्याने त्याच्या लेखनप्रपंचाची विविधता जाडली आहे. प्रस्तुत पुस्तक प्रा माटे याच्या स्वप्रतिमानाभिमत लेखनाचे मानाने दुसरे महत्त्वाचे असले तरी त्यातही उपरोक्त 'माटेपणा' दिसून आल्या शिवाय राहिले नाही.

प्रस्तुत पुस्तकाची कल्पना, त्यातील व्यक्तींची निवड, उताऱ्याची भाषातरे कविवृद्ध आणि प्रत्येक उताऱ्याचे प्रारंभी दिटेला पान दोनपानी परिचय या सर्वोपार्थक्य प्रा माटे याचे स्व संपरण योद्धेकार दृग्गोचर होते, यात सशय नाही.

प्रा माटे हे बाढ्मयाचे अभ्यासी व अभ्यापक असले तरीदेखील काव्यनिक नायकनायिकांच्या कादंबरीनाटकापेक्षा सन्यासुत्था माणसाच्या घडामोडींची इतिहासात व चरित्रबाढ्मयात आलेली दृशीरतच त्यांना अधिक प्रिय वाटते असे दिसते. चरित्र-आत्मचरित्रराचन हा त्याच्या आवडीचा एक विषय त्या आवडीतूनच 'पाश्चात्य पुरुषप्रेष्ठ' या सर्वश्रुत पुस्तकाचा जन्म झाला. प्रस्तुतचे पुस्तकही वरील विशेष प्रकारच्या ग्रंथवाचनाच्या आवडीतूनच निर्माण झालेले आहे. अर्थात् याचे स्वरूप व पुरुषप्रेष्ठचे स्वरूप भिन्न आहे. तेथे स्वतंत्रपणे साहित्य गोळा करून चरित्राचे भिन्नार उभे केले जाते. येथे अशितत्वात असलेल्या उत्कृष्ट पुस्तकांचे किंचित्दर्शन घडविलेले आहे. परंतु परभाषितां प्रभाचा परिचय व योर पुरुषाची जवळून ओळख आणि प्रा माटे याची रसमय माणसैला यामुळे हे पुस्तक सकलनात्मक असूनही महत्त्वपूर्ण आहे हे वनूळ केले पाहिजे.

या पुस्तकात एकदर अठरा योर योर व्यक्ती आपापले हितगुज आपणाला सांगत आहेत. सामान्यांची हितगुजे ऐकावयास देखील आपण उत्तुक असतो, मग ज्यांनी जीवितान्या या ना त्या शालेंत काही तरी जातिकारक कामगिरी केली किंवा काही सुष्ठुदुष्ट वैशिष्ट्य दाखविले, त्यांची हद्दगत आपणास अधिक मोठे पाहतील यात नवल ते कसले ? या पुस्तकातील अठरा जण विरपात व्यक्तींनी प्रा माटे यांनी आपल्या पाच दहा मिनिटे दिल्यामुळे

चुको. आणि मग प्रथम अशा उरले की, सगळ्या कोण—प्रयत्न करून
 वरिष्ठांना मनुष्य की, सो करिणारा त्याचा धर्मप्रथ ? पेरून आत्म
 चरित्रात अशी वसुली दिली आहे की, “देवी इच्छा प्रमाण घटन परधमी
 मूर्तिपूजकाची देवळे मी पाहिली” केवळ परधर्महल्लातून तो धर्मास मानीत
 होना असेही नाही, तर इस्लामच्या शाखाच्या विरुद्ध म्हणून त्याने स्वतःच्या
 राजवाड्यातून सोयऱ्याच्याची भाई वाढून घेऊन दिली व रत्नसचिताऐरजी
 हत्याराची म्याने दाढ्याची केली !! राजवाड्यातील भिंतीवर शोभेसाठी
 वाढलेली सुंदर सुंदर चित्रे या इयमने पुसून टाकण्यास कर्मागिरे, तेव्हा
 हा गरा मानव हिसर म्हणायला की एकनिष्ठ स्वधर्मगतक म्हण वा !

आत्मचरित्रलेखकाच्या ‘स्वभाराचे कंगोरे पाहून त्या अनुरोधानेच माटे
 यांनी दोन्ही भाग निवडले आहेत हे पुढील उदाहरणावरूनही दिसून येते.
 ज्ञानप्रसार व शांतता यासाठी ‘ज्ञानाची सदावत’ सर्वत्र उघडणारा व
 याकामी केव्हावधी रुपये खर्च करणारा स्कॉटलंडमधील प्रतिकुवेर अड्ड्या
 कार्नेजी हा होय या कार्नेजीचे मन केवळ एका करितेच्या वाचनानेच
 शांतिकाळातील घीराकडे पळले. त्याने देशोदेशी या घीराच्याकरिता रक्षावधि
 कपयाचे निधि उभे केले. एका हाताने कोटिकोटी रुपये मिळविणारा व
 दुसऱ्या हाताने ते मानवजातीच्या कल्याणाच्या हेतूने खर्च करणारा हा पुरुष
 अलैकिक म्हणावा. प्रा माटे यांनी ज्या कवितेमुळे ‘याचे मनात जाति
 घडून ती कविता व त्या कवितावाचनाच्या प्रसंगाचाच उतारा अड्ड्या आप
 नास दिला आहे (कवितेचे भाषांतर मात्र थोडे बोजड घाटते !) तसेच,
 बुकर टी वॉशिंग्टनच्या उताऱ्याचावत, गुलामगिरीचे दारुण घटकेत्याच्या
 मनाला ज्या प्रसंगी बसल्याचे त्याने लिहिले आहे तेच प्रसंग निवडले गेले
 आहेत

उताऱ्याच्या निवडी विविध दृष्टिकोणाने केल्याने प्रस्तुत पुस्तकाने विविध
 घताही रूपच आली आहे लोकमान्य फळक मंडालेच्या तुरुंगतून सुटून आले,
 पण ते पुण्यास अपराधी पोलिससमवेत स्वतःच्या गायकवाड वाड्यासमोर
 आले आणि प्रत्यक्ष या आपल्या मालाकासही रत्नवालदार भय्या कसा दार
 उघडीना पागारकरणा मोरोपताची कविता मिळविताना एका त हेवाईक वैद्य
 राजाकडून (खरे मोठे वैद्यराज नेहमीच तन्हेवाईक असतात की काय नकळे)

कशी मजेदार वागणूक मिळाली; आत्मस्वराची डोंगराच्या फाराएहात मुळ्याच्या पाल्याने कशी पाठ पुरविली; किंवा नाना फडणीस पानिपतातून पळताना त्यांचे दोषीनात्यानीं कसे गाठले, गववात लपून बसून त्यांनी आपले प्राण कसे वचावले किंवा मॅसमुळर या जर्मन पडितास हिंदुस्थानबद्दल प्रेम काय कसे वाटू लागले इत्यादि विविध गोष्टी वाचताना त्या त्या व्यक्तींची विशिष्ट विचार विकारांनी युक्त अशीं चित्रे तर डोळ्यापुढे उभी राहातातच पण विश्ववैचित्र्याचाही प्रत्यय येऊन मनरजन चागले होतें.

प्रा. माटे यांनी ज्याचीं ज्याचीं हितगुजे या पुस्तकात ऐकविली आहेत ते बहुतेक परमाधिक आहेत. टिळक आगरकर इ.चे उतारे सोडले तर बाकीचे त्यांना मापातरित करावे लागले आहेत. “भापातर करताना मी तें शब्दशः करण्याचा इष्ट धरलेला नाही; पण मूळ मजकुरातील अर्थ, समर्पकता या मायुर्य ही टिकवून घेण्याची सटपट साधली तितकी केळी आहे” असे ते प्रस्तावनेत सांगतात. प्रस्तुत पुस्तक याचून झाल्यावर प्रा. माटे यांची ही ‘सटपट’ उत्तमच साधली आहे—कत ती कविता बगळून।— असे निश्चिंत म्हणावेंसे वाटतें. कोणताही उतारा वाचताना त्या त्या स्थळीचा विशिष्ट भाव मनात बरोबर उमटतो. माट्याला “मराठीचे शैलीकार लेखक” ससें यथार्थतेनें म्हटलें जातें त्याचा प्रत्यय या भापातरातही आल्यावाचून राहात नाही. शेल्के देशी मराठी यळणाचे शब्द व शब्दसंहति याचा सचय आणि या सचयाचा उचित उपयोग करण्याची कला माटे याजजवळ आहे. भावभाषनाच्या सूक्ष्म शलाकाही सुस्पष्टपणें सांगण्याची त्याची घाटणी एक वेगळाच झील दाखविते. उतान्याना मराठी पेहेराव चढविताना शब्दप्रामाण्य (शब्दाला शब्द ठेवण्याचें) न पाळल्यामुळे व बरील शैलीच्या सामर्थ्यामुळे सांगण भापातरे वाचीत जाहोत असे वाटतही नाही हें विशेष होय.

‘उच्च दर्जाची करमणूक’ म्हणून हें पुस्तक रसिकवराना मान्य धावें अशी माटे यांची अपेक्षा आहे. ती अपेक्षा बरोबर आहे हें सांगताना उच्च दर्जाची उद्बोधक करमणूक” असे म्हणून ‘उद्बोधक’ हा एक शब्द अधिक घालावासा वाटतो. कारण येथें भेटलेल्या योंर व्यक्तीच्या बोलांमुळे करमणुकीसमं मनाचें उद्बोधन सचिवच होतें.

अनामिका : : २३

वि. द. साठे, बी. ए., बी. टी.

जखळ जखळ यथाचरा सुमारे पंचावन वर्षांपर्यंत प्रा. श्री. म. माटे यांनी रचित बाह्मय बुद्धिपुरस्सरच लिहिण्याचें ठाळलें. तोंपर्यंत ते जीवन सद्गानु-भूतीनें, डोळसण्यानें व रचिरुतेनें पडात होते. हा सद्गानुभव व अवलोकन भरपूर शाल्यावरच भग त्यांनी आपली लेखणी रलित बाह्मयाकडे वळविली. १९४१ सालीं त्यांचें 'उपेक्षितांचें अंबरंग' प्रसिद्ध झालें. त्यानंतर स्वतंत्र रलित कृतींत मोडगारें असें त्यांचें दुसरें पुस्तक 'अनामिका' यात संग्रहित झालेल्या गोष्टींचेहि मनोगत, 'उपेक्षितांच्या अंतरंगा' प्रमाणेंच सामाजिका-कडे वळलेलें आहे. स्वतः प्रा. माटे यांनी आपल्या आयुष्याच्या ऐन उपे-दीच्या व कर्तृत्वाच्या काळातील उर्णांपुरी तीस वर्षे दलित वर्गाच्या खस्ता खाण्यांत घालवलेली आहेत. कांही विशिष्ट हेतूनें, सामाजिक जागरूकतेनें व ध्येयानें श्री. माटे यांनी आतापर्यंतचें आपलें आयुष्य घालविलें असल्यामुळें त्यांच्या बाह्मयात आपोआपच सहेतुकता व ध्येयवाद आलेला आहे; परंतु त्यांच्या सर्व बाह्मयात वास्तवाची ग्दणजे सत्याची प्रेमिका आहे व त्याच्या जोडीला पदरीं भरपूर सत्तिकता असल्यामुळें त्यांच्या बाह्मयांत ध्येयवाद, वास्तवता, कला ही एकमेकाशीं पटफून न राहता परस्परसंधी लेंची वाद-विण्याचा प्रयत्न करतात. ध्येयावरती कला कीं कलेकरिता कला ही गेली कित्येक पिढ्या लढत राहिलेली बाह्मयीन कुस्ती येथें बरोवरीनें सुटली आहे.

"What then must we do" या आपल्या प्रसिद्ध पुस्तकाची टॉल-स्टॉयनें जी अवलोकनाची पदसि अवलंबिर्ही आहे, तिची आठवण करून देणारी अशी ही दोन्ही पुस्तके झाली आहेत. टॉलस्टॉय हा स्वतः रशिया-तील मोठमोठ्या शहराच्या गल्ली-बोळ्यांतून बेळी अवेळीं हिंडला व त्यानें समाजांतल्या खालच्या थरांतील लोकांच्या जीवनांची सात्कातिक, नैतिक व

आर्थिक दृष्ट्या पाहणी केली व नंतर आपले अनुभव व मते त्याने जशी अत्यंत निःसंकोचपणे व निःपक्षपाती बुद्धीने लिहिली तशीच माटे यांनी महाराष्ट्रातील दलित व उपेक्षित वर्गाची पाहणी करून त्याच पद्धतीने प्रस्तुत पुस्तके लिहिली आहेत.

प्रथम अनामिकेनील कथाची, लघु निव्वघाची व व्याक्तिरेखाची थोडक्यात थोळण करून वेगळे अवयव आहे.

'त्याच घन हरपलें' यात भिरा-भिरावाईचे शेतकरी घन टोळघाडी मुळे कसे हरपलें याचे वर्णन आले आहे. दोन परस्परविरुद्ध अशा परिस्थितीच्या दर्शनावर आधारलेली अशी ही कथा आहे. परंतु या दोन चित्रांतल्या जड व मानरी रेखा इतक्या ठसठसीत, आकर्षक व भावदर्शी झाल्या आहेत की त्यामुळे कथेचा अभाव (Lack of story interest) यात निलकूल जाचत नाही.

'तातूकाका', 'डाळे, मुखुरे, पोहें !' व 'सगाजीबोवा' ही तीन केवळ समानाधिकारे आहेत. तातूकाका म्हणजे एक जमीन व सामान्य असा गावेकडून काढून आहे परंतु त्याच्या नीरस जीवनातले काही क्षणे माटे यांनी इतक्या रसिकतेने दाखविले आहेत की या तातूकाकाबद्दल वाचकांच्या मनात आत्मसुख व सहानुभूति निर्माण होते.

गंगाराम हा एक 'डाळे मुखुरे' विकणारा असा फेरीवाला आहे समाजातल्या उपेक्षित घराण्यांचा तो आहे, परंतु माटे यांना सुखी गळ्यावर हाक मारणाऱ्या या या एवढे काळच्या पट्टेवल्याच्या जीवनात सर्वात काळ्य आढळू शकलें या रेखाचित्राची सजावट अत्यंत मनावेधक आहे आधुनिक तीन अंकी नाटकात व्याप्रमाणे जगदी बेंचक पण अत्यंत उत्कट अशा घटना असतात त्याप्रमाणे श्री माटे यांनी गंगारामाच्या जीवनातील नाट्यपूर्ण भाग-घरात, मैदानावर व रस्त्यात अशा तीन प्रवेशात अत्यंत मार्मिकपणे व कथात्मकतेने वाचकापुढे मांडला आहे गंगारामाच्या शाळेतील 'तालेवारीचा' भरमराटीचा काळ, सार्वत्रिक जीवितातील अपयश व शेवटी एक गृहसू पुढे घालून जाणारे त्यांचे ध्यान-ही तिन्ही दृश्ये सरोखरीच आधुनिक तीन अंकी नाटकाद्वारा आकर्षक, उत्कट व जीवत अशी झालेली आहेत.

सगाजी बुवा म्हणजे असा भागवत्यातील 'अक अपरुषाचे' माणूस

होते' अर्थात् कपन करीत अशा स्वरूपाचा कोणताच घृतांत त्याच्या जीवनांत वास्तविक रीत्या नाही; परंतु हाच मोठ्या माटे यांच्या प्रस्तुत कथेचा विषय आहे. सगळी मांगल्या जीवनांत मानवी आशा-आकांक्षांचा, विकारांचा अंकुरच कधी कुटलेला दिसला नाही. याच कारण काय असावे याची माटे यांनी येथे मोठ्या आस्थेने व बारकाईने चर्चा केली आहे व शेवटी एका मोठ्या सामाजिक अभ्यासाची आपल्याला जाणीव करून दिली आहे. ते लिहितात, "त्याला (सगळीला) मन होते; त्याला बुद्धि होती; त्याला भावना होती; त्याला आकांक्षा होती; परंतु त्याला मानवकोटीच्या पहिल्या रस्त्यावर पाऊल टाकण्याला सुद्धा संधि नव्हती. तो अस्पृश्य होता. एक उभा मानवप्राणी होमर वर जंगल आणि जगाकडे सांगून पहात शेवटी आपल्या भिजलेल्या डोळ्यांचे विरलेले जीर्ण पडदे त्याने कायमचे टावून घेतले."

'पहिला घंटा' माटेच्या कल्पनाशक्तीचा भव्यपणा, आकाटपणा व आकटपणा याची कल्पना आणून देतो.

याच्या अगदी उलट स्वरूप 'देवाचे खोर लाडके कोण !' या लघु-निबंधाचे आहे. यातहि केवळ कल्पनाविलास आहे, परंतु त्याला पहिल्या घंटाचा कस विलकुल आलेला नाही. हा निबंध याचीत असताना काळकर्ते शि. म. परांजपे यांच्या कित्येक लकवींची व शैलीची आठवण अतिशय होते. परंतु रूपकात्मकता, अभ्योक्ति, उपहास वगैरेच्या सहाय्याने ते ज्या-प्रमाणे प्रतिपाद्य वस्तु कितीहि माफक म्हरवाची असली तरी तिच्यांत रस, रूप, रंग निर्माण करीत तसे करण्याचे माटे यांच्या लेखनाच्या टिकाणी सामर्थ्य असतानाहि त्यांनी प्रस्तुत निबंधात न केल्यामुळे घाचकांचा अपेक्षा-भंग होतो.

'सगळी माणसे जख्ख होऊन मेली असती तर !' व 'एका वृद्धाभमाची वाताहत !' हे दोन्ही निबंध वृद्धाच्या जीवनासंबंधाने आहेत, परंतु पहिल्यांत माटे यांचा दृष्टिकोन अत्यंत गंभीर अशा तत्त्वशोधकाचा असल्याने त्यांनी त्यांत आत्म्याच्या तत्त्वज्ञानाचा उगम कसा झाला असेल याची विचरणा केलेली आहे; तर दुसऱ्यांत अगदी अवखळ खैर अशा घृतीने त्यांनी एका वृद्धाभमाच्या वाताहतीचे अत्यंत विनोदी असे वर्णन केले आहे.

‘मी आले म्हणून तू सुटलास !’ ही एक वेडी घरमालकीण जिजाई व १९०९ च्या सुमाराची राजकीय परिस्थिती यावर आधारलेली अशी केवळ विनोदी लघुकथा आहे. गोष्ट अतिशय रंगदगाने लिहिल्यामुळे शेवट पर्यंत वाचकांना मनावरची तिची पकड यत्किंचितहि ढिली पडत नाही, परंतु डोळ्यास रसिकाला मात्र प्रस्तुत कथा जिजाईचे वेड व तत्कालीन राजकीय परिस्थिती या दोन अत्यंत रिसगत अशा घाण्या दोऱ्यांनी विणण्यातील हेतु न कळल्यामुळे एक प्रकारचे असमाधान व अपेक्षाभंग झाल्यासारखे वाटते !

‘देवकाईची देवकी झाली !’ ही कथा म्हणजे उपेक्षितांचे अतरंगातील ‘नायनाक आणि देवकाजी यांची वाढणोप’ या कथेचा पुढचा भाग आहे प्रस्तुत कथेत रंग भरण्याचा माटे चानी अटोकाट प्रयत्न केला आहे, परंतु प्रस्तुत गोष्टीला एका ध्येयवादी भाविक माणसाच्या दृष्ट्यापलिकडे विशेष किंमत आलेली नाही.

‘अनामिके’ हा उपेक्षितांच्या अतरंगाप्रमाणे वास्तवाची म्हणजे सत्याची भूमिका आहे, परंतु प्रस्तुत पुस्तकातील प्रस्तावनेत त्याचा खुलासा मात्र माटे चानी केलेला नाही तो अवश्य करावयास हवा होता ‘अनामिकेत’ प्रामुख्याने काही व्यक्तिचित्रे, लघुकथा व निबंध आहेत मराठी वाङ्मयात उल्लेख करण्यासारखी अशी व्यक्तिचित्रे, रेखाटणारी तीन पुस्तके आहेत. ‘प्रकाशनील काही व्यक्ति’ (पांथे), ‘स्वभावचित्रे’ (दिवेकर), ‘काही म्हातारे व एक म्हातारी’ (पांथे) परंतु माटेचान्या व्यक्तिचित्रात जो बारकावा, रेखाटपणा व ठसठशातपणा आहे त्यामुळे त्याची उंची व दिमाख ही विशेष डोळ्यात भरतात भिवा, भिमबाई, तातुकाबा, सगाती वीवा, गगाराम, दौलती, जानू, राज्या ही सर्व स्वभावचित्रे नवोदित लेखकांनी व विद्यार्थ्यांनी विन्यासास्ती डोळ्यापुढे ठेवावीत अशी शाली आहेत

मात्र माटे चानी कथा-कथनाची शैली ही ‘कॅटवरी टेल्स’ सांगणाऱ्या प्रसिद्ध ऑग्ल कवि चॉसर याच्यासारखी अत्यंत सापी पण आकर्षक अशी आहे. अत्यंत बारकाजीने पण मार्मिकपणे तपशीलवार हकीकत देणे, अत्यंत साधे भोळपणाने काही आडपडदा न ठेवता कथा सागत असल्याचा आव आणून

मध्येच अन्यत छत्री असें वाङ्मय व उद्गार मिश्रितपणे काढणे, अत्यंत रसाळपणे कथेचा ओव घालू असताना मध्येच उगाच काही अनावश्यक व माफक महत्त्वाची माहिती किंवा काही रुज असे निचार देणे या सर्व रसास चोसरच्या सकत्री त्या माटे याच्या लिखाणात वेपुल्याने आढळतात.

प्रस्तुत पुस्तकाच्या भाषाशैलीतहि धी माटे यांनी 'उपेक्षिताचे अंतरंग' प्रमाणेच 'नागर व ग्रामीण अशा दोनहि मापाचा स्वर' बुद्धिपुर सर केला आहे आणि त्यामळेच अनामिकेला लोकवाङ्मयाचा साधेपणा, सोपे पणा, ठसका जसा आला आहे तसाच उच्च वर्गाच्या रचित वाङ्मयाचे लालिय, सौष्टव, व बारकायादि आलेला आहे.

माटे यांची भाषालेखनाची दोस्त विलोमनीय आहे या दौलतीच्या घाटाची कल्पना येण्यापुरती काही उदाहरणे देण्याचा माझा विचार होता. परंतु स्थलाभावी तो मला आखडता प्यावा लागत आहे.

माट्याच्या विनोदाचे आणखी एक वैशिष्ट्य 'अनामिकेत' वैशिष्ट्याने लक्षात येते. एकदा मनुष्य बुद्धिपुर सर अतिशय उपद्रवणे (Matter of fact) पण भावनाशून्यतेने बोलू लागला की त्याची ती रुज वृत्ति हाच एक विनोदविषय होतो. माट्याच्या लिखाणात ही तहा वेपुल्याने आढळते. उदाहरणार्थ—

"आपण म्हणतो की मुलें चांगली, देवाचीं लाडकीं, निरुपद्रवी आणि गोड असतात पण ते रारे नाही. त्यांना काही श्वाणपण नसतें दुसऱ्याच्या भावनाची त्यांना कल्पनाहि नसतें आणि अवगुणास किंवा शारीरिक व्यंगास किंदी किंदी हसण्यात त्यांना कसलाहि सकोच किंवा राज घाटत नाही. काय घाटेल तें म्हणा, पण रहाणपर्णी आपल्याला अकल कमीच असते" (पृ ५) "मरताना त्याचे (सगात्री) वर शमरचे वर असावे माणूस शमर वर्षे जगते हें वेदवाक्य त्यानें वर्षाहि ऐकलें नव्हतें, पण त्याप्रमाणें तो सहजगत्याच वागला होता" (पृ १३२)

'अनामिके'च्या स्वरूपाची थोडक्यात कल्पना देऊन तिचे तत्प्रत्यक्षा— (कथा व भाषाशैली, स्वभावप्रदर्शन, विनोद, अपकार) निवेचन केलेले आहे व त्यावरून तिला मराठी रचितवाङ्मयात किती वैमवाचे व उच्च असे स्थान मिळू शकेल याची कल्पना वाचकाला येऊ शकेल.

प्रा. श्रीपाद महादेव माटे : : २४

(ले. प्रो. : विष्णु बापूजी आवेकर, एम् ए)

प्रा श्री. म. माटे यांच्या बयाला साठ वर्षे पूर्ण झाली आहेत. या साठ वर्षांपैकी सुमारे पसतीस वर्षांचा काळ त्यांनी आपली व्याक्तिमत्ता लोकापुढे अनेक मार्गांनी प्रकट करण्यात घालविला. निरनिाळ्या सामाजिक, राजकीय आणि शैक्षणिक पद्याचरित्राची व पदार्तीक्षेपाची आपली निष्ठा त्यांनी आपल्या ऐन पचविशीच्या काळात पक्की करून घेतली. त्याचे मनोधर्म या बाबतीत काही काही निचारपदार्तीशी इतके एकजीव झालेले आहेत की, त्यानंतरच्या तीन तपातीळ पुढल्या सर्व उद्योगात या मनोधर्माचा मोठा मनोहर-विलास होऊ प्रसंगी लोकना पाहावयास सापडला. प्रा माटे यांच्या कर्तव्यगामीचा बराचसा भाग प्रत्यक्षात उतरला तो गेल्या पचवीस वर्षांत विशेषतः लेखनभाषणद्वारा आपल्या आवडत्या विषयावरील मतचा पुरस्कार करण्यात त्यांनी जे वैशिष्ट्यपूर्ण यश मिळविले आहे ते आजच्या पिढीसमोरच होय. पण म्हणून त्यांच्या काही आवडीनिवडी आणि तत्त्वश्रद्धा याची निपज चालू पिढीतल्या विचारमग्न तूनच येवळ झाली आहे असे नाही. एकाद्या गवयाने आपल्या पूर्ववयात विदिष्ट घराण्याची गायकी विशेष मेहनतीने आत्मसात् केलेली असावी आणि नंतरच्या काळात कुठेहि ऐकलेल्या एकाद्या नवीन गाय्याची सुरावट आपल्या गळ्यात खेळ घून दाखवावी तसे प्रो. माटे यांचे आहे प्रो माटे यांनी गेल्या तीस वर्षांतील अनेक शास्त्रीय सार्वजनिक कार्यक्रमात उरसाहाने, आवेशाने, आणि पुढारीपणाने ठसठशीत कामगिरी करून दाखवल्या आहे. पण या सामर्थ्यावाटू कामगिरीची त्यांनी जी बौद्धिक शक्ती दाखविली तिची पैदास मागल्या पिढीतल्या संस्कारातून त्यांनी करून घेतलेली होती हे विस्तरून चालणार नाही त्यांच्या विचार घनाची जोपासना मागल्या पिढीतल्या प्रत्यक्ष जीवनक्रमातील अनेक

व्यक्तीच्या आणि सस्याच्या योग्येमाने वळत न कळत झालेली हेती त्याचे अतः करण विवेकपुष्ट बनले ते त्याच्या तात्त्व्य काळातील महनीय सार्वजनिक प्रसंगाच्या प्रत्यक्ष दर्शनाने आणि चिंतनाने त्याच्या हृदयाचा जिह्वाळा घडपिला गेला तो त्या काळातील सार्वजनिक सुखदुःखाच्या साक्षात अनुभवाने त्याच्या मनोभूमीत रुजळत्या अनेक ध्येयाची परिष्कृता होत गेली ती त्या काळातील विविध उज्ज्वल व्यक्तींच्या चरित्रकथावरून आणि त्याच्या आयुष्यकालातील चालचर्येला जा तात्त्विक बैठक लाभली तीहि त्या ओनरी काल खंडातील निरनिराळ्या घडामोडींच्या प्रत्यक्ष प्रचीर्तने कौटुम्बिक, भौतिक आणि ऐतिहासिक परिणामाच्या सामंदायिक संस्थातून प्रो. माटे याची मूळ ओतली गेली आहे त्याचा स्वामाविक तरतरी आणि बुद्धीची कुशाग्रता यांनी त्यांना एकसारखा हात दिला हे सर एरॅच, पण पाण्याच्या प्रवाहाला जीवत राहाण्यासाठी सल्ल नमिनीचे लोण एकसारखे मिळावे लागत त्याप्रमाणे अगच्या उपनत हुसारींग आणि संपूर्णतेला एक सारखे वळण मिळत राहावे असे वातावरण त्यांना त्याच्या ऐन विद्यार्थि दशेच्या काळात गमले असे म्हणण्यास हरकत नाही त्याच्या विद्यार्थि दशेचा काळ उत्पत्ति घटनांच्या प्रत्यक्ष अवताराचा, आणि इतिहासातील तत्त्वांच घटनांच्यापासून एकसारखी स्फूर्ति मिळविण्याचा होता

त्या भूमीत मनुष्य जन्म पावलेला असतो तिचा परिणाम जसा त्याच्या शरीरप्रकृतीवर होतो, तसा तो त्याच्या मनोवृत्तीवरहि होतो असे म्हणतात या नावर्तीत केवळ एकाद्या प्रदेशाच्या अभिमानाने काहीतरी अवास्तव परिणाम त्या प्रदेशातील माणसावर झाल्याचे अतिरिक्त घणन कित्येकजण करतात ते अयोग्य असले तरी असला परिणाम कसकसा होत असतो हे शोधून काढणे गैर असते असे मात्र म्हणता येणार नाही श्री. माटे हे सातारा जिल्ह्यातील या जिल्ह्याला ब्रिटिश अमलापूर्वी महाराष्ट्राच्या मध्यवर्ती केंद्राचे महत्त्व तत्कालीन राजकीय चरित्रात आले होते त्या जिह्याच्या परिया भोंवती अनेक सरदारांच्या, व सरनामदारांच्या हनामी उपताच्या पतनवाड्या होत्या छत्रपतींची रायधानी शिरानाच्या वेळपासून जरी निरनिराळ्या ठिकाणे वाचित् हालली असली तरी सातारवर छत्रपति हा प्रयोग ऐतिहासिक कागदपत्रात आजार रुढ होऊन बसलेला आहे रामदासरावामीच्या परि-

गाराचें मुख्य वास्तवस्थान परळीपासून चाफळपर्यंत पसरलें आहे तें याच भागात. या विख्यातील बहुतेक गावाची रचना निसर्गत च सहाद्रीच्या कडेकड पातून झाली आहे म्हणून आजहि आपुनिष्ठ नागरी जीवनाचे सोपस्कार या गावापर्यंत जाऊन पोहोचले तरी ते त्या गावाची रचना आमच्या बदलू शकत नाहीत जिह्याचें मुख्य ठिकाण प्रत्यक्ष सातारा देसील डोंगरउतरणीपर्यंतच्या उचसखल भागात वसलें आहे ती त्याची स्वाभाविक घडण नवीन नगररचनेच्या प्रयोगांनीं कारणी बदलली जाणें शक्य नाही. डोंगरांनीं पाठराखणी घेली नाही किंवा गावाच्या नैसर्गिक तटबंदी केली नाही अशीं माये त्या भागात एकदरीनें कमीच. जुना बारा बहुत्याची उत्पत्ति आपोआप जपत राहाणारी खेडी त्या जिह्यात अद्यापहि बरोच सापडतील प्रो. माटे याच्या पुढरया समाजशास्त्रविषयक अभ्यासात आणि कथा विषयक मांडणीत जी असल मराठमोळा संस्कृतीची ठाया विशेष प्रमाणात पडली आहे त्याचे कारण वास्त्यातलि वास्तवभूमीचा गुण हें काही-अर्धी-असलेंच पाहिजे

समाजाच्या निरनिराळ्या थरातील कारागोर म्हणजे सुतार, गवडी, सोनार इत्यादि जातीतील लोक जर वाङ्मय लिहू लागतील तर त्यांच्या लिहिण्यात त्यांच्या त्यांच्या व्यवसायधेनातील उपमानें आणि रूपकें आपोआप येतील हें दाखविण्याकरिता त्यांनीं 'भाषाभिवृद्धीची सामाजिक दृष्टि' म्हणून जो एक लेख उदाहरणें देऊन लिहिला आहे, त्यातील उल्लेख त्यांना मुद्दाम शोषावे लागते नसतील, असें वाटत पावसाचें पाणी ओढो जात जसें अनायासें पडतें, तस हें उल्लेख त्यांच्या अनुमदाच्या वक्षेंत स्थाभाविकपणें समरस होण्याला त्यांचा जन्मगुण काही अर्धी तरी कारण झाला असलाच पाहिजे शिवाय शिक्षण घेण्याच्या निमित्तानें प्रो. माटे याना कोणत्याही शहरात राहावें लागलें असलें तरी त्या वेळच्या प्रेस, पटक इत्यादि साध्या, दुष्काळ आणि अवर्षणें दाखारखा अस्मानां आपत्ति, जातीय दंग व दहशतवादी नातिकारकांनीं सरकारच्या प्रातिकारार्थ केलेल्या चळवळी यासारख्या उत्पाती घटना यामुळे शहरात शिंपणासाठीं राहिलेल्या कित्येक विगार्यांना खेड्याचा आश्रय घेऊन यारे पाळट करावा लागला म्हणून प्रो. माटे याच्यासारख्याना त्या काळीं सातारा

जिल्ह्यातील ऐज्यातून अनेक वेळा वास्तव्य करण्याचे प्रसंग जाले असतील. याचे परिणाम अर्थातच दुहेरी झाले जसावेत मोठमोठ्या शहरातून समान धुरीण व राजकीय पुढारी अज्ञान आणि अ-याय याच्या निवारणासाठी जे जे काय लिहीत किंवा बोलत होते ते एकातात राहून आपल्या मनाशी एकजीव करण्यास त्यांना अवसर आणि निवातपणा लाभला पण हा निवातपणा ज्या ठिकाणी लाभला त्या ठिकाणी प्रत्यक्ष स्थिति काय आहे आणि उद्धाराचे प्रयत्न तेथपर्यंत कसे पोचतील याचीहि चिंतनिका त्यांना अद्या स्थितीत आपाटत करावी लागली निरनिराळ्या मार्गांनी राष्ट्राचा उद्धार करण्यासाठी स्वाभिमानाची पुढार्यांनी उभारलेली ध्येये व चालविलेले उद्योग आणि ठिकठिकाणी पसरलेला उदासीन आणि हतप्रभ समान यातील अनांतर आर प्रो माटे याच्यासारख्या अनेक बुद्धिमान तरुणांना त्या वेळी भारनाप्रधान बनविण्यास कारण झाले, म्हणूनच म्हणावयाचे की, प्रो माटे याच्या तारुण्यदशेची जोपासना महा राष्ट्रीय समाजाच्या एका विशिष्ट अवस्थेत श्रांगी आहे.

त्याच्या विशालधीन जीवनकालात त्याच्यासमोर महाराष्ट्रातील प्रभावी कार्यकर्ते तेजस्वीने तळत होते टिळकाचा केशरी, शिवरामपंत पराजप्याचा काळ, हरिभाऊ आपट्याची करमणूक, अच्युतराव कौतूहकराचा भुतिबोध आणि सदेश, पागारकराचा मुमुक्षु, आठत्याचा केरळकोकिल आणि राज बाळ्याचे ऐतिहासिक खड प्रकाशन असे अनेक प्रचार चे प्रभावी व्यवसाय त्या काळी आपल्या कार्याची शींग रचीत होते हे सारे प्रयत्न त्या वेळच्या तरुण अंत करणाऱ्या स्फूर्तिस्थाने होत त्या वेळच्या तरुण विद्यार्थ्यांना वा साऱ्या विविध कार्यप्रणालींच्या देखाव्याने आपापल्या मगदुराप्रमाणे काहीतरी सामाजिक कार्य करण्याची स्फूर्ति होणे सर्वस्वी अपरिहार्य होते करमणुकीची माघनहि जागृतीसाठी वापरावीत अशी त्या काळची एक अल्लित शिस्त बनली. या शिस्तीचा उगम गेल्या स्वराज्याचा दुरत अभिमान आणि प्रचलित उदासमतेशा कडवा निषेध यातूनच झाला होता. आपण टाकाऊ नाही, दुसऱ्याकडून उद्धार करून घ्याइतके निष्क्रिय राचार नाही, हा त्या काळच्या जागृतीचा प्रमुख परवल होता येवून उठावे आणि काहीतरी सामाजिक कार्य करावे. हा त्या काळचा सामाजिक मनोधर्म बनला होता. वाणी व छेत्तणी याचा उपयोग रजविण्यापेक्षा रजत्यापाजवेत्याच्या उद्धाराचे

मार्ग शीघ्रून काढण्यासाठी व्हावा हा त्या काळचा एक आवश्यक आचारयोग बनला होता जुन्या सरवृत्तीचें प्रभावी पुनरुज्जीवन आणि नवीन सरवृत्तीची समन्ययबुद्धानें विकासवादाच्या अनुपगानें तिची सामगड घालण्याचा प्रयत्न हे त्या काळच्या सामाजिक जागृतीचे विशेष होते

प्रो. माटे यांनी जे मभर शिक्षकाचा पेशा पतकरला होता त्या पेशाला आनुपगिक असा तेलनम्यवसाय त्यांनी केला पण ते मन पिंडानेंच शिक्षक आहेत शाळच्या बाहेरच्या जगातहि ते शिक्षकच आहेत त्यांनी एन तारु प्यात विशेष मोठी सार्वजनिक कामांमिरी केली ती अस्पृश्यता-निवारणाची. आगरकराचे अप्रेसर धनुयायी के देवघर हे प्रो. माटे यांचे विद्यालयीन गुरु होते आपल्या शिष्यांच्या ठिकाणी सामाजिक व्यायाची चीड उत्पन्न करण्याचें देवघराचें सामर्थ्य फार माठ होतें असें म्हणतात त्याचा परिणाम प्रो. माटे याजवर झाला असल्याचा बराचसा सभष आहे तरी पण त्याच्या विद्यार्थ्यदशेतील केसरी व काळ या वर्तमानपत्रातील निर निराळ्या विषयावरील लेख पाहिले तर त्यापासूनहि प्रो. माटे यांच्या अस्पृश्यता निवारणाच्या कार्याचें बीज कशात आहे याचा काहीसा बोध होतो विस्ती धर्मप्रसारकाचे त्या वेळीं जे प्रयत्न चालू होते त्यावर कसरीत व काळात अनेक लेख आले होते १८९७ सालच्या दफ्ताळानंतर उठलेल्या धर्मांतरा या वावटळीचा त्या वेळीं या लेखांनी प्रवृत्ती केला मुंबईचे लॉर्डे विषय र डॉ. मॅक्ऑर्थर यांनी १९०१ साली सडन देथें व्याख्यान देऊन असें मत प्रतिपादन केलें होतें की, हिंदुस्थानातील लोकानी आपापले धर्म साडून ख्रिस्ती धर्माची दीक्षा घ्यावी, म्हणजे त्याचें एकराष्ट्र तयार होईल ! त्यावर ख्रिस्ती धर्माची वाढ आण ख्रिस्ताची आज्ञा हे लेख काळ मध्ये आले होते केसरी वर्तमानाहि त्या वेळीं ' जग हा नाही तर मरा ' हा लेख लिहून धर्मांतराच्या प्रचाराला उत्तर दिलें होतें ' ईश्वर विमु आणि नियम आहे ' या मध्यव्यवस्थाली ' काळ ' मध्ये तीन लेख आले होते. अशा प्रकारची धर्मांतराची प्रवृत्ति समाजात फैलावण्याचा सभव होता ता समाजातल्या खालच्या थरातील म्हणजे अस्पृश्य लोकांतच होय चागली साडी नेसावयास मिळण्याच्या आशेनें ख्रिस्ती झालेल्या मुलीच्या मातंग मावाचें दु ख कुणी कधी वाहमयातून वर्णिलें आहे काय अशा आशयाचा प्रश्न प्रो. माटे यांनी

जो एकदा एका भाषणात विचारला आहे, त्यावरून तत्कालीन धर्मोपस्था-
न-व्यवशारांमधल तरुण शिक्षिताना काय वाटत होतं त्याचा बोध होतो

म्हार, माग, चापार इत्यादि जमातींतील मुलांना शिकविण्यासाठी त्यांनी
शाळा घातल्या. प्रौढांना आपल्या भवितव्यबद्दल विश्वास उत्पन्न व्हावा
म्हणून त्यांच्यात भिस्तून त्यांनी पुष्कळ भाषणे केली. कडवली तितक्या
प्रमाणात पदरमोडहि केली पण माटे याचे प्रयत्न योग्य जनदान करून
सर्वांना चांगली समजूत आल्यावर त्याची बौद्धिक, नैतिक, सांस्कृतिक
आणि मानसिक उंची वाढावी, व त्यानंतर आपोआपच त्याचा अस्पर्ष्टपणा
ज्ञात जाईल अशा स्वरूपाचे होते ते त्यांच्या सुखदुःखाशी समरस होऊन
त्यांच्याबद्दल सहानुभूति बाळगून होते, त्यांचे पुढागिण करीत होते हेतु
हा की, सहानुभूति, मार्गदर्शन आणि ज्ञानार्जन या मार्गांनी हे लोक सधुद्ध
स्थित पण हिंदुस्थानातील राजकीय लोकशाहीने मताधिकार सार्वत्रिक
करताना अज्ञानी लोकांनाहि मताचे अधिकारी बनविले. आमच्या स्थानिक
स्वरूपाच्या कारभारात लोकशाहीच्या मूलमूल हकाचा देखावा कायदेशीर
रीतीने चांगला झाला पण व्यवहाराने मात्र हा देखावा सर्वस्वी हानिकारक
ठरला राजकीय हकाच्या प्राप्तीने आणि व्याप्तीने अनायासे व सोप्या मार्गांनी
उद्धा होण्याची जी हीस समाजातल्या सर्व व यशना एकदम हायभरीलपणाने
उत्पन्न झाली ती माटे याच्या प्रयत्नाचा उत्साह भगून टाकणारी ठरली.
मतदान कशासाठी करावयाचं याबद्दलची लोकांची नीट तयारी झाली नसताना
त्यांच्या हाती अधिकार स्वीकार आणि हक्क-विस्तार यांच्या सनदा देणे
सहानुभूतीच्या दृष्टीने योग्य ठरलं तरी त्या लोकांच्या दृष्टीने गोचळ्याचे
ठरल्याशिवाय राहाणार नाही. असे ज्या विवेकी लोकांना वाटतं त्यांपैकी प्रो.
माटे हे एक आहेत आनन्दा राजकीय प्रचाराच्या पुमश्चक्रीत हें म्हणजे
फारसे लोचप्रिय ठरणारे नसलं तरी ते सर्वस्वी गैरवाचवी आहे असे म्हणजे
सधुद्ध ठरेल असे वाटत नाही बरिस्त प्राण्यांना नुसते मोकळ्या
रानात सोडून देऊन त्यांना स्वातंत्र्य लाभलं असे होत नाही त्यांच्या घात
पाण्याची काही तरी निश्चित योजना हवी. त्याचप्रमाणे यशनात घाण्याच्या
घर नुसतीं शिंभे रोखायलास लागून आणि तसे प्रत्यक्ष करावयास
लागून काही फलादेश होईल असेहि नाही हकाची जाणीव होणे वेगळे

आणि मनोरचना सुसंस्कृत बनणे वेगळे ! मागे याच्या कार्यपद्धतीचा भर अस्पृष्टाची व स्पृष्टाची अशा दोघांच्याहि मनोरचना एका विशिष्ट पातळीवर एकमेकींशी जुळत्या करण्यावर होता. हे अंतर न लुप्त ही निरनिराळ्या यरातील माणसे एकत्र आली तरी त्यातून काहीहि निर्णायक संपदना निर्माण होणार नाही हा विचार आजहि अगदीच दृष्टीमांड करण्यासारखा आहे असे नाही.

आपल्या ' अस्पृष्टाचा प्रश्न ' या प्रयात त्यांनी या त्रिपयाचे तारिफ आणि व्यावहारिक विवेचन केले आहे आपल्या वीस वर्षांच्या अनुभवाचे वर्णन त्यांनी आपल्या ' अनामिका ' या पुस्तकातील ' सगाशी ' या व्यक्तिचित्रात फार मार्मिक आणि विदारक पद्धतीने केले आहे. " सगाजीने मागवाच्यातील एकूण चार पिढ्या पाहिल्या. पण सगाजीच्या जीवितात कसलाहि परक पदना नाही ऐंशी-पचासशी वर्षे एक वेळापत्रक चालू होतं. न बोलायता नवा दिवस येई आणि जुना होऊन तो निरोप घेऊन निघून जाई. एक सद्य मानवप्राणी शमर वर्षे या पृथ्वीवर राहिला अन् कशाचीहि दाद न लागता निघून गेला. " सवि मिळाली असती तर सगाजीने काय काय केले असते त्याचे वर्णन करून प्रो. माटे म्हणतात, ' पण सगाजीची अडचण या-याहि पुढची होती त्याला मानवकीर्तीच्या परियेच्या रस्त्यावर पाऊल टाकायलासुद्धा संधी नव्हती तो अस्पृश्य होता ' प्रो. माटे यांनी वर्णन केलेल्या सगाजीबुवाला मतदानाचा एक मिळाला तरी त्यात काय फरक होणार होता ? हरताचा पाऊस पहाडावर आपटला तर काय पीक थोडेंच देणार आहे ! या अस्पृश्यजातीच्या सुखसमृद्धीचे सर्वांगीण पीक यादयास हवे असेल तर त्याच्या संस्कृतीची मर्यादा करावयास हवी हा आपल्या वीस वर्षांच्या कार्यपद्धतीचा अनुभव त्यांनी सांगितला आहे " अस्पृष्टाच्या जायरीतील पाने " हा लेखहि असाच अस्पृष्टाच्या आजच्या जीवनातील हीनदीन स्थितीचे चित्रण करणारा आहे सगाजीच्या घरी झालेल्या एका संवादाच्या विधाने तर प्रो. माटे यांनी आपल्या कार्यपद्धतीचा शेवट काय झाला त्याचे विलक्षण विषण्णता उत्पन्न करणारे वर्णन केले आहे सगाजी लेकीला म्हणतो, " कोन् हाइ ग ? "

लेक—अव, त्या आपल मास्तरजी नव्हत का !

सगाजी—मास्तरजी ? कोन मास्तरजी ?

मी—सगाजीबाबा ! अहो, आपला तो पार नव्हता कां !

सगाजी—हां, हां.

मी—त्याच्यावर आपली छाळा नव्हती का ?

सगाजी—हां, हां.

मी—अन् मी रोज येत नव्हतो कां ?

सगाजी गप्प बसला अन् खजील झाला. लेकराकडे बळून म्हणतो,
“ कोन बोलतया काय नूं ? ”

योडक्यांत पण किती स्पष्टपणाने आणि रेखांकपणाने अस्पृष्टाच्या जीव-
जाची एकच शिजलेली आणि सर्वोर्नी त्याबव मानलेली चाकोरी प्रो. माटे
यांनी वर्णन केली आहे !

हें अंनधान सुटव्यावर त्यांचें लक्ष साहजिकच आपण शिकवून तयार
केलेल्या पांढरपेशा समाजातील सुबुद्ध बराकडे घळलें. सर्वसामान्य दृष्टीलाहि
जें दिसत होतें, तें प्रो. माटे यांनाहि दिसलें. लोक परतंत्र आहेत,
भाषा मृतकल्प आहे, आणि विद्यासाधन करणारे यश्रुत पर्णयि
लोक राक्षसकल्यांच्या भाषेच्या आश्रयाने विचारप्रदर्शन करीत आहेत,
‘ युद्धाच्या पोपणासाठीं कोणत्या विचाराची मागणी करावी यासंबंधाने
असंख्य अशिक्षित बायबळलेले आहेत, मूठमर शिथिल लोक आत्मकेंद्रित
होत आहेत, बरवरच्या उत्तान विचारांच्या प्रसाराची भर बरण्यांत वाढ्मय
लेखक चूर होत आहेत, आजच्या काळातील ज्ञानाचे दर्शवाने बहुसंख्यांना अद्याप
दुरूनहि दिसेनासे आहेत इत्यादि कलाना मनाला पटाव्यात अशीच त्यांची
मनोरचना या काळापर्यंत घादत आली होती. कारण त्यांच्या विचारपद्धतीचें
एक टोक गेल्या पिढीतील जाग्वरय प्रचारकांच्या श्रेयनिष्ठेची चिकटलेलें
होतें. समाजसंस्था म्हणून जगावा आणि सामर्थ्यसंपन्न व्हावा तर तो विवेक-
पुष्ट बनला पाहिजे. विवेकपुष्टता ही ज्ञानप्रसार व ज्ञानसंपन्नता यांवर
अवलंबून असणार हें ओळखून त्यांनी या कार्याला हात घातला. महाराष्ट्र
सांस्कृतिक, विज्ञानबोध, आणि केसरी प्रबोध या ग्रंथांचें त्यांनी केलेलें संपादन
या विचार पद्धतीतून निर्माण झालें आहे. विज्ञानबोधाच्या सविस्तर प्रस्ता-
वनेत त्यांनी आपली भूमिका स्पष्ट मांडली आहे.

प्रो. माटे याची दृष्टि पुष्कळ अशी समाजविकासाच्या अभ्यासकांची आहे परंपरा, परिपाठी, इतिहास इत्यादि शब्दांचे सारे संकेत ध्यानात घेऊन स्वकीयांची ज्ञानवृद्धि होत राहिली पाहिजे ही त्यांची निष्ठा आहे. पाश्चात्य विचार आपल्या पौरस्त्य परंपरेची साधून घेताना ती लोकाना अगम्यपणाने पडल्याइतका आपल्या वृत्तीतला वाटला पाहिजे. या महाराष्ट्रात निरनिराळ्या राजवटी नादल्या व निरनिराळ्या कालखंडात अनेक समाज-स्वस्थता वाढीस लागल्या. राज्यसंस्थेच्या बाबतीत राजशाहीपर्यंत मानुसते-पासून निमृसतेपर्यंत कुटुंबव्यवस्थेत, आणि बारा बलुन्यापासून शकराचार्या-पर्यंत समाजव्यवस्थेत अनेक उलटालोडोऊन गेल्या आहेत. या सान्याच्या समजापासून आज महाराष्ट्र आपल्या अगोपागातीत निरनिराळ्या नसातील सारे जीवनरस रोखवीत आहे. येथे तत्त्वज्ञानाच्या बाह्यप्राप्तीपासून लावण्या-पेयाच्यापर्यंत सारे प्रवाह एकत्र मिश्रित होत आहेत. त्यामुळे विशिष्ट प्रकारचे एक हिंदी व मराठी मन तयार झाले आहे. त्या मनाची आजची अवस्था हिमालय नदीशी होण्यासाठी समाजात अनेक ज्ञानशाखा एकसारख्या समृद्ध होत गेल्या पाहिजेत, लोकांची परंपरावृद्धि, भौली श्रद्धा, आणि प्रवाह-पवित्रप्रमाणे बाग्याची लाचार वृत्ति ही पार पाळून गेले पाहिजेत, पण भाषा, व्यवहार, पोशाख, ज्ञान, समाजव्यवस्था, धर्मव्यवस्था, सभटना, राजकीय हक्क, विद्यादान आणि विज्ञानोपासना इत्यादि अनेक सांस्कृतिक जीवनरसासुर्वर्षी विचार करताना निवा त्यात करक करताना विनासाच्या कोणत्याही टप्प्यावर यातील प्रत्येक गोष्टीच्या मूळ खऱ्या सत्त्वाला थोडा देवाील थका लागता कामा नये, असे त्यांचे मत आहे. आणि त्यांनी ज्या काळा पासून स्फूर्ति घेतली त्या काळातील लोकप्रिय समाजसुधारणांच्या आवडत्या पेयाचाच हा विस्तार आहे हे चटकन ध्यानात आल्याशिवाय राहात नाही.

आज प्रो. माटे याच्या मताप्रमाणे विपणन आणि व्याकुळ रिपतीतला हा समाज साक्षर, शहाणा, ज्ञानलोलुप आणि सघटित बनला पाहिजे. बौद्धिक व मानसिक दृष्ट्या हा समाज प्रपंचातील हरेक सुख दुःखाशी जुग घेण्याइतका सकस, निःस्पृह, तेजस्वी आणि कार्यक्षम द्यावा म्हणून सघटित वाङ्मयउपयुक्त प्रयत्नाचे महत्त्व मोठे आहे. कीदोरचना ही आपल्या व समाजाच्या जीवतपणाची आणि सामर्थ्याची द्योतक असते.

भाषा, समाज आणि त्याची परंपरा टिकवून ठेवण्याचें आणि पुढल्या पिढ्यांच्या हाती देण्याचें काम कोशरचनेनें होतें काव्य आणि इतर ललित वाङ्मय यांनीं समाजाचा मानना जागरूक असल्याची कमीअधिक प्रतीति येते तर कोशरचना कार्यानें समाजाच्या बौद्धिक पातळीचा आणि तज्ज्ञतेचा अंदाज करणं येता या साऱ्या गोष्टींचा नट विचार करून त्यांनीं या तीन प्रथांचें सहादन केलें आहे या कार्या त्यांच्या बुद्धीची आक्रमशीलता फार सुंदर रीताने व्यक्त झाला आहे शिक्षक या नात्यानें त्यांनीं आपल्या कार्ये दामतेचा परेन किती व्यापक करता येतो, हे इतरना उदाहरणाने दाखवून दिलें आहे, असें म्हणण्यास हरकत नाही

याद्वारेवरच प्रचलित वाङ्मयनिर्मितीकडे आणि करमणुकीच्या प्रकाराकडे त्यांचे एका ठराविक पद्धतीचे रस आहे पाणिन्य-विद्वनाचा वाद निर्माण करून किंवा अस्वीकृतविरोध निपद्युद्धि प्रकट करून त्यांनीं श्री कृ कौटिल्य, अने आणि माघवराव जोशी याजवर आपले शत्रु उपसर्गें दृष्टिकानाच्या परकामुळे, या वादांना त्या त्या वेळीं बिलक्षण तीव्रता आली आणि प्रा माटे याजवरून रपशालवार भाषणें झालीं त्यावेळा कहीं शब्दसमूह आणि कल्पना दोहोदा गेल्या नसत्या तर त्या वादांचे गर्भार्थ माटे यांना अनुकूल अशा स्वरूपात टिकून राहिले असत यात शका नाहीं २। सर्व वादांच्या यावतीत माटे यांनीं बरेचच पाहता सनातनी बाज उचलून घेतल्याचा भास होतो हे खरे पण या बाजोत माटे यांची दृष्ट अशा दिशेने का समाजाचा बद्धिभेद आणि भ्रदाभ्रश करण्यासाठी असल्या वाङ्मयाचा न वळत उपयोग होतो ज्यांनीं पाणिन्य विद्वान केले त्यांची विवेक निपणता आणि जागृत विषयक विनोदबुद्धि या गोष्टींना तात्कालिक महत्त्व देण्यातपुढे प्रगल्भ आणि प्रौढ असतील, पण या असल्या वर्णनातीतल मार दिवा मर्भे निपून येण्याऐवजी किंयेक वळा सर्वसामान्य माणूस त्या णि तपणितार भर देऊन भलत्याच मार्गाला महत्त्व देतात आणि स्वतःच्या विवृत भावनाचा उपयोग करून घेतात गदातागे येण्याचें दु एत नाही पण वाळ सोडवता या म्हणतस्याप्रमाणे गत हाण्याचा फार समव असतो ठिक, विषयामुत प्ताये याच्या कार्यपद्धतीतून स्फूर्ति घेतलेल्या टीकाकारात वाङ्मयातील विनोद निर्माण करण्याचें हे कारण भरल्या गोटी

वर अकारण जोर देऊन मुख्य रक्ष्यावरून लोकांचें मन उडविण्यासारखें आहे, असें प्रामाणिकपणें वाटतें असें दिसतें. किंबहुना राष्ट्राच्या आजच्या परतंत्र आणि अवनत स्थितीत अमल्या प्रकारचा हास्तरस उत्पन्न करीत बसणें हाच एक अनौचित्यकारक हास्यास्पद विनोदाचा म सला आहे असें या परंपरेतील माणसाना समाजहिताच्या प्रामाणिक कळकळीमुळे वाटतें हेंच खरें आहे. नाटके लिहिण्याबद्दल रिक्तक आपल्या अति-वाधी अनुयायाना शब्द लावून ज्या कारणाकरिता बोलले, त्याच कारणाकरिता प्रो. माटे यानाहि पावित्र्यविडंबन आणि अलीलताप्रसार याचा निषेध करण्याची स्फूर्ति झाली हें घ्यानात घेतलें म्हणजे हा दृष्टिकोनाचा फरक आहे असें म्हणण्यावाचून गत्यंतर उरत नाही.

या सान्या सार्वजनिक मोठ्या उद्योगाबरोबर त्याचें इतर वाङ्मय-लेखनहि चालू होतें. पाश्चात्य पुरुषप्रेष्ठ, पंचमानव हिंदुसमार्ज, अस्पृष्टाचा प्रश्न, विज्ञानबोयाची प्रस्तावना, मधूस सांगितलेल्या गोष्टी, रसवतीची जन्मकथा, साहित्यचारा, आप पलें दितगुज, उपेक्षिताचें अस्तरण आणि अनामिका इतकी पुस्तके त्यानीं प्रकाशित केली आहेत. कोणत्याहि वाद्वर्तीत सर्वसामान्य लोकांपुढें नमुनेदार आदर्श उभे करावेत या प्रेरणेनेच त्यानीं यातील बरेचसें लेखन केले आहे. "आम्ही वर्तमानपर लिहितो असें मुळीच नाही. आम्ही काय करतो, तर देशातील तीस कोटी प्रसिद्ध न होणारी वर्तमानपत्रे प्रत्येक आठवड्याला अत्यंत काळजीपूर्वक रीतीने आम्ही फक्त वाचून पाहतो, लोकांचे खरे विचार आम्ही खऱ्या शब्दांनीं लिहितो." या शिस्तामत पराजप्याच्या उद्गाराशीं शक्यतो खऱ्याखुऱ्या आचरणानें समस्त चोवें असा प्रो. माटे याचा आग्रह दिसतो विशेषतः ललित वाङ्मयाची निषज. होनांना पट्टिकपणाने व पुस्तकी मार्गानें भावनासुलभतेची संपादणी करण्यापेक्षा ती आपल्या भोंवतालच्या खऱ्याखुऱ्या जीवनातूनच वेलेली अधिक चांगली हें त्याचें मत त्यानीं व्यासपीठावरून अनेक प्रसंगीं बोलून दाखविलें आहे.

सगलीं संमेलनांच्या अध्यक्षीय भाषणात प्रो. माटे म्हणतात, "आपला समाज ज्ञश आहे, विभिरत आहे क्वचित् ओंगळ आहे. पण एवढ्यानें त्याला दूर लोटता कामा नये. त्याचें मनोगत समतुलनें ओळखण्यास शिकलें पाहिजे. शेतकऱ्याचा मोठवाडा आहे, त्याचें खोपट आहे, त्याच्या मुलीचें

लग्नीन निवाळें आहे, त्याच्या भौतीला माणसं निघालीं आहेत, आणि त्याच्या पदरानें पालवीत चाललेल्या आहेत, त्याचा मुलगा त्यानें मोकाशाच्या घरीं गुरें राखण्यासाठीं ठेवला आहे आणि तेथे त्याच्या वखवखलेल्या पोगला पळसाच्या पानासारख्या दोनच माकरी मिळत आहेत, सायंकाराचें तोंड चुकविण्यासाठीं तो पुण्याला छकडगाला वनला आहे, सिस्ती डागदारच्या पादाला हात लावून तो पाया पडत आहे, पाहता पाहता टोळ्यांनीं त्याच्या शेताचें सौभाग्य नष्ट करून टाकलें आहे ! तशीं हीं इतकें बघा व आपलींशीं म्हणा म्हणजे वाङ्मयाला जीवतपणा येईल पुण्या रगाच्या पद्धती गमावून घसलेल्या पण नयान माहिता न झालेल्या रगाच्याचा प्रपचात भाग्यालेली वृत्ति आपल्या वाङ्मयात कोठें चित्रित झाली आहे काय ? आपल्या जातीचे जातीचे म्हणतात पण ते सैन्यामाणकाच्या गांधार बसतात आणि आपण अनून भेड्याच्या मार्गे काही घेऊन तरबडा तून अनु कुसळतून हिडत आहों, यातील विरोध न समजण्याच्या तरुण घन गाराची मन स्थिति आपल्याला कुठे वाचावयास सापडते का ? केवळ नव्या साडीचे आभिर पडून आपला दहीण खिस्ती पादचाच्या भलागणीत साप डला योंचें मातगाल झालें दुःख कोणी वर्णिलें आहे काय ? नवी विद्या शिकल्यानर धोकटी गवून दिला आणि सर्व्हा इस्पटर झालों व गोरमाहित गार लोक 'सावत सावत' म्हणत राहिल्याने मराठ्यात मडलों, तरी मुलाच्या लग्नाच्या वेळीं माझ्या बापाच्या घडाला घरदान घराठ विचकतात, याचें वाग्त असलेलें रामा दाल्याचें नवल कोणी वर्णिलें आहे काय ? याच्या लघुकथा, कादंबऱ्या, कविता व्हाण्याच्या नाहींत काय ? ११

त्याच्या या म्हणण्याप्रमाणें त्यांनीं उपेक्षिताचें अंतरंग आणि अनामिका या कथासंप्रदातील अपुल्या कथा सजविल्या आहेत त्या कथातील निवत भावनाच्या सदसपणाचें आकर्षण वाचकाला एवढें वाटतें की, त्यात आधुनिक तत्त्वज्ञानीची कलाकुसर कसकशी मापणी आहे ह् अन्मावण्याचें त्याला मान राहू नये आणि कलाकुसर साधण्याच कोणतेहि कृत्रिम उपाय अमलान आणण्याचें प्रो माटे याना हि सहसा अगत्य वाटत नाहीं निवेदनाच्या ओगत रसमगित निव्दाळा एकसारखा जोर्तित जाण हेंच याच्या लेखनाचें सर्व्हाय अहे ते स्वत आपल्या निवेदन विपवाशीं मोठ्या वृत्तीनें समरस होतात

आणि तशा समस होण्याने कथारूपनात जे काय माधुर्य आणि लाडल्य येईल ते त्यांना अगदी मरपूर झालेले वाटते त्याचा वृत्ति भजन करणाऱ्या भक्ताची आहे, भैरव सजविणाऱ्या गायकाचा नाही. आपण स्वतः नादावून तडान झाले की लोकहि तल्लीन होतील अशा त्याची कथालेखनाऱ्याची श्रद्धा आहे त्या अद्वैतमुळे त्याच्या लिहिण्यात कुठेहि अकारण सकोच उत्पन्न होत नाही त्यांना स्वतःला कथेच्या माजशृंगाच्या आजच्या दृष्टान्ति म्हणून ठरलेल्या पद्धताबद्दल फारसा घसका नाही, दामुळे याच्या लिहिण्यात भावनाचा आवेश आपोआप उत्पन्न होतो वास्तववाद की आदर्शवाद या वादाच्या मार्गे लागून कुठल्या तरा एका प्रकारची कथा कल्पनेच्याच कुवत्याने रचवीत बसण्याचा चाळा ते सहसा कधी करणार नाहीत, आणि केला तर तो त्यांना मानवणारहि नाही त्याच्या कथात अगदा निभळ वस्तुस्थिति आहे त्यामध्ये निर्माणकौशल्य आहे ते स्वयंस्फूर्तच नाही तर आपल्या स्वतः आणि राजित अनुभवांनी कथानस्तूचा एकजीव करणाऱ्या दशतेचे आहे त्यात नट्या सातदृगारापेक्षा श्रद्धालु भावकतेचा भर रसरसून आतलेगा आहे त्याच्या भाषेवर सरहृत्तच अकारण सचट नाही आणि इंग्रजीच्या नववेण्याचा नसती पडछाया नाही या वाचकात मराठी भाषेची आणि

होतो. त्याची वृत्ति कणखर आहे आणि त्याच्या वागांत व लेखनांत एक प्रकारची रंग आहे. या सान्याचा उगम एका उज्ज्वल परंपरेच्या डोळस भक्तीत आहे. महाराष्ट्रातील या सर्व दृष्टींनी वैशिष्ट्यपूर्ण ठरलेल्या असल्या लेखकाची साठ वर्षे इतिहासात 'अंतरंगाचा एक नमुना म्हणून भूषणभूत होऊन राहतील

गुरुजी-नव्हे पिताजी : : : २५

ती इंदुमतीवाई फाटक, बी. ए.

प्राण्यापक माटे गृहस्थावरोद्धर त्याची ती हरिजनसेवा एकदम मनात देते. "जे का रजले गाजले त्यासी म्हणे हा आपुले" रजलेल्या गाजलेल्या लोकांना त्यांनी नुसतेच आपले गृहटोल नाही, तर त्याची दुसरी आपलीच दुसरी समजून त्याच्यासाठी अविथात श्रम करणारे, अतिदु खाने व पिढ्यान्-पिढ्या गाजल्यामुळे जे लोक बापिर ज्ञाते होते त्यांना त्याच्या मनुष्यत्वाची जाणीव करून देणारे, त्यांना प्रगतीचा मार्ग दाखवणारे, व त्याच्यासाठी तनमनपण खर्च करणारे माटे क्रियाच्या कल्याणाकरितां शठगान्या आगर-कराची पीठिका चालवीत आहेत हा त्याच्या कर्तृत्वाचा एकच पैलू मला कॉलेज मध्ये ज्ञान्यापूर्वी माहीत होता.

वर्गांत आल्याउरोबर त्याच्या गाभिरीची, विद्वत्ताप्रचुर भारदस्त भाषेची व यागशुकीची माझ्या मनावर एकदम छाप पडली.

शिवाय त्याच्या सर्व वृत्तींत एक प्रकारची आपुलकी विद्यार्थ्यांच्या तावट-तोच प्रत्येकाला देते. त्यांना आपल्या विद्वत्तेचे प्रदर्शन करायचे नसते, बाक्याच्या वेळीर वेळी घेऊन आपल्या ज्ञानाचे विद्यार्थ्यांना गार करावयाचे

नसते. तर सावधान प्रत्येक शब्दावर जोर देत विद्यार्थ्यांना कळण्याकरितां विद्यार्थ्यांच्या मापेंत ते शिकवीत असतात. एकाद्या विशाल व शांत नदीच्या प्रवाहाप्रमाणें त्याची भाषा ओघवती असून त्यात सहज अवगाहन करता येईल इतकी ती निर्मळ असते व तिची चव विसरणार नाही अशी मधुर व हृदयस्पर्शी असते.

त्याच्याजवळ कोणताही अनु कसलाही विषय द्या; तो विषय शुद्ध व सात्विकतेचा मलामा घेतल्याशिवाय बाहेरच पडायचा नाही. काशीकडे प्रेतानां शालापुरता अग्नि देऊन मग ती प्रेतें गंगानदीच्या प्रवाहांत टाकून देण्याचा प्रघात आहे व ती गंगावाईही असल्या धार्ण्यांना आपल्या पावित्र्याने आणि शुद्धतेने पावन करून टाकते तदुतच त्याच्या भाषाशैलीचें आहे. मग तें उपेक्षितांचें अंतरंग असो, नायनाक आणि देवकाईचें बलिदान असो अगर वर्गांतील सर्वसामान्य विषय असोत.

एकदा महाभारतातील उद्योगपर्व आग्न्याला ते शिकवीत होते. कर्ण व कुंती यांचा कर्णाच्या जन्माबद्दलचा संवाद होता. विद्यार्थी-विद्यार्थिनींचा मिश्र समज; हा असला विषय; व अगदी मराठी भाषा! मला भ्रंति वाटत होती! एकदा वाटलें मा. गोककाच्या प्रमाणें विषयाची रूपरेषा सागून बाकीच्या विषयाला कलाटणी देतील.

परंतु त्यांनी स्वच्छ शब्दांत सर्व पिवरण केले. त्या वेळेच्या समाजाच्या नीतिनियमाबद्दल उद्बोधक व्याख्यान दिलें व एकंदरीत मानवाच्या प्रगतीच्या इतिहासातील एक गोष्ट म्हणून त्याकडे पहावयास शिकविलें. समाजकडे पाहून त्यांतील शिस्त्यंतरे सखोल दृष्टीने अभ्यासावयास जर तुम्ही शिकला नाहीत तर मग माझे परिश्रम फुकट गेले असें मला म्हणजे लागेल, असें ते म्हणाले.

“मोरोपंतांचा श्रीकृष्ण फार लाडका आहे” असें माटे स्वतः म्हणत अमृत परंतु रारें पाहिलें असता माट्याची कृष्णभक्ती जशी अत्रे-माटे वादात त्या वर्षी दिसून आली तशीच मोरोपंतांचें आर्याभारत शिकविताना दिसून येत असे. तुकाराम, रामदास, ज्ञानेश्वरादि कवींच्या वाङ्मयासंबंधी बोधतांना ते जणू त्या काळांत आग्न्याला नेऊन सोडीत. तुकारामाची वैचारिक जाग्रति, रामदासांचा अखंड कर्मयोग व ज्ञानेश्वराची ज्ञानप्रवृत्ति पाहून जणू त्या काळच्या संस्कृतीचा कायमचा उसा विद्यार्थी लोकांवर उमटून राही. जें भीम्य दिसेल

त्याचा पुरस्कार करणे, जे अयोग्य दिसेल त्याचा प्रतिकार करणे, व प्रत्येक अपेक्षिताला अनु उपेक्षिताला मदतीचा हात देणे हा जणू आमच्या सराचा देहधर्मच आहे.

आमच्या वेळेस एका विद्यार्थिनीचे नातेवाईकावर शिंतोडे उडतील असा छेप एका विद्यार्थ्याने लिहिला तेव्हा सतापून जाऊन त्या मुलीने त्या मुलाला शासन केलं ह्या उलट वृत्तीवरून, कुठे उपहास, कुठे गर्भित टीकाही ऐकू येऊ लागली अशा तऱ्हेने त्याने स्त्रीजातीला योग्य नव्हे असेही कोणी स्त्री जातीचे केवारी म्हणू लागले “आपण घुक्लो का ?” अशा काहीशा वावरत्या मन स्थितीत ती असतानाच, माट्यानी भर वगोत तिच्या धैर्याची स्तुति करून आपल्या सर्व पुरतकाचा छेप तिला मजिष्ठ दिला व म्हणाले, “अन्यायाचे पारितोष्य करणे हे प्रत्येकाचे कर्तव्य आहे व त्या कर्तव्यासाठी प्रत्यक्ष परमेश्वराला सुद्धा जन्म घ्यावा लागतो” आम्हा सर्वोनाच बरे वाटले अशा बडिलकीच्या नात्याने घागणारे गुरूजी अनु ही त्याची शिक्षण मी उम्या आयुष्यात विसरणार नाही

एकदा एका विद्यार्थिनीवरही मोठा बिकट प्रसंग आला होता एक समाजातील प्रतिष्ठित गृहस्थ व बडे साहित्यिक ह्याना त्या मुलीला आपले खेळणे घनप्रायचे होते गृहस्थाला स्वतःलाच वेपद्व्या वयाची मुलगी होती तिला मोठा पचाईत पडली की त्यांना शिक्षा केली तर त्याच्या साहित्य-शस्त्राने ते विनाकारण आपली नाचकी करतील तेव्हा आम्हा सर्वानुमते आम्ही या माट्याच्याकडे जावयाचे ठरले आमच्या अपेक्षेप्रमाणे माट्यानी तिला यथायोग्य सहा दिला व परिणामाची जबाबदारी स्वतःवर घेतली व अशा रीतीने तिची सक्टातून सहीसलामत सुटका झाली

आपल्या चारित्र्याने घडा घालून देणारे, प्रत्येक गोष्टीचे अतरंग हुडकून काढण्याला शिकविणारे, जीवन-कलहात शौर्याने झपटण्यास सांगणारे, धैर्य, न्यायनिष्ठा व कर्तव्यतत्परतेचे मूर्तिमत प्रतीक, नुसते प्रोफेसर नव्हेत तर सहजताचे शिक्षण देणारे, धार्मिकतेच बीजारोपण करणारे व आपुन्कांच्या प्रमाने विद्यार्थ्यांच्या मनात कायमचे राहणारे हे गुन्जी नव्हे जणू पिताजीच आहेत असे गुरूजी सर्वोना मिळत गेल्यास आपल्या देगाचा ऊर्जित काळ येण्यास फारसा अवकाश लागणार नाही

विज्ञानवाध-प्रस्तावना : : : २६

(ले प्रा रा श वॉल्वे, एम ए.)

काही महत्त्वाच्या सिद्धान्ताचा स्थूल परिचय—

‘विज्ञानवाध’ या १९३४ साली आपण प्रसिद्ध केलेल्या ग्रंथाचा प्रा माटे यानीं जी १९९ पृष्ठांची विस्तृत प्रस्तावना लिहिली आहे तिचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे कारण, या प्रस्तावनेत त्याची नवीन विज्ञानयुगाकडे पाहण्याची वैचारिक भूमिका पूर्णपणे स्पष्ट झालेली आहे आगरकराच्या पद्धतीने बुद्धिप्रामाण्य व वैचारिक स्वातंत्र्य याची कास करून प्रचलित यज्ञ युग व शास्त्रयुग यांच्या स्वरूपाचे सूक्ष्म विश्लेषण करून आता समाजाने या गोष्टींकडे कोणत्या दृष्टीने पाहिले पाहिजे याची मोठा मार्मिक चिन्विता सदर प्रस्तावनेत प्रा माटे यानीं केली असल्यामुळे आपल्या जगातील जगदी नवीन विचारांचा परिचय करून देऊ इच्छिणाऱ्या प्रत्येक जिज्ञासु मनुष्याला तिचा अभ्यास करणे उपयुक्त ठरेल या लेखांत मी या उत्कृष्ट प्रस्तावनेतील काही महत्त्वाच्या प्रमेयांचा फक्त स्थूल पारचव करून देणार आहे

आधिभौतिक शास्त्राच्या अभ्यासाचा आवश्यकता

आपल्या देशात ल नवीन सुशिक्षितांनी आधिभौतिक शास्त्राचा अभ्यास नेटाने सुरू करावयास ह्या असा प्रा माटे याचा आग्रह आहे आपली भूमिका शास्त्रवेत्त्यांची नसून आधिभौतिक शास्त्राचा भरपूर अभ्यास व्हावयास पाहिजे या मताच्या प्रतिपादकाची आहे असे त्यांनी आरंभीच सांगून टाकले आहे याचा अर्थ असा की, शास्त्रज्ञ ज्या भूमिकेवरून आपल्या कार्याचे महत्त्व वर्णिल ती भूमिका प्रा माटे या नेही, तर, शास्त्रज्ञांनी त्यावेळेच्या शोधाचा व्यावहारिक दृष्टीने कोणता उपयोग करून देता येईल या त्यावेळी मानव

जातीचे ऐहिक सुख व मानसिक स्वातंत्र्य कसे वाढविता येईल याचीच प्रा. माटे याना चर्चा करावयाची आहे. त्याच्या मते जगाची जी प्रगति होत आहे ती 'मुख्यतः' शास्त्रीय अभ्यासाने होत आहे. अगदी अलिकडेच लागलेल्या महत्त्वाच्या शास्त्रीय शोधाशी ज्याचा परिचय नाही ते लोक विद्वान् म्हणजे पढिक असले तरी खरोखर मागासलेलेच होत. पूर्वी केव्हा तरी शास्त्रीय शोध अकरमात, यद्दच्छेने लागले असतील, नाही असे नाही पण आता शास्त्रीय अभ्यासाचे मार्ग पक्के झाले आहेत. नवीन शोधामध्ये एक प्रकारचा अनुक्रम दिसून येत आहे. संशोधनाच्या पद्धतीहि बदलल्या आहेत.

या नवीन शास्त्रीय शोधामुळे भौतिक सुखसोयीमध्ये गेल्या काही वर्षांत विलक्षण भर पडली असून रावापासून रकापर्यंत आणि परिणतप्रत विद्वानापासून अगदी अढाण्यापर्यंत सर्वच या सुखसोयीचा मरूपर उपभोग घेत आहेत व आपली आनुषंगिक रसपूर्ण करीत आहेत. असे जर आहे तर कोणाच्या गोष्टीच्या योगाने या सगल्या सुखसोयी आपणास सहज प्राप्त होत आहेत हे पाहणे प्रत्येकाचे कर्तव्यच नव्हे काय ? पाश्चात्य राष्ट्रे जार पुढे गेली असे जेव्हा आपण म्हणतो तेव्हा शास्त्रीय ज्ञानात त्यांनी विलक्षण प्रगति केली व आपण हिंदुस्थानातील लोक शास्त्रीय ज्ञानाकडे पाठ फिरवून स्वस्थ बसलो असाच त्याचा अर्थ असतो. हे महत्त्वाचे सत्य प्रत्येकाला पटवून देणे व शास्त्रीय संशोधनाचे व त्याने मानवी जीवनात घडवून आणलेल्या भोळ्या क्रांतीचे स्वरूप समजावून सांगणे हे जाणत्या माणसाचे महत्त्वाचे कर्तव्य होय. पाश्चात्य लोक यद्दच्छेने पुढे गेले नसून अजस्त उद्योग व शास्त्रीय बुद्धि या दोन गुणांच्या जोरावरच ते पुढे गेले आहेत व नेमक्या याच गुणांचा अभाव असल्यामुळे आपण मात्र दुबळे व हीन राहिलो अहोत हे नितक्या लवकर आपल्यापैकी प्रत्येकाला उमजेल तितके बरे. ज्याची शस्त्रे चांगली म्हणजे अधिक घातक व मारक असतात तेच स्पर्धेमध्ये चरचढ ठरतात हे इतिहासावरून स्पष्ट दिसत आहे. पाश्चात्य राष्ट्रांतां लोक अधिक दूर होते व आपण मित्र होतो असा अर्थ नसून त्यांची शस्त्रे आपल्या शस्त्रपेक्षा अनंत पटींनी अधिक प्रमाणात होती आणि म्हणूनच आपला पराभव झाला व आपल्याला पातळ्यात पडारे लागले हा सिद्धांत आपल्यापैकी प्रत्येकाला उमजल्याखेरीज आपली भौतिक प्रगति होणे शक्य नाही.

पाश्चात्य लोकांनी या गोष्टी शास्त्रीय संशोधनाच्या साहाय्याने केल्या हे उघड आहे. पण ज्या शास्त्रज्ञांच्या बळावर त्यांनी अत्यंत घातक व सहायक श्रेष्ठ शोधून काढली त्याच शास्त्रीय ज्ञानाच्या साहाय्याने त्यांनी आपले ससार व एकदर मानवी जीवित पूर्वीच्या मानाने कितीतरी अधिक सुखाचे केले आहे हे कोणीहि विसरू नये. शास्त्रीय ज्ञानाच्या योगाने मानवी जीवित कसे सुखमय झाले आहे हे शोधावयास कारणी रसटपट करावयास नको. आपल्या दैनंदिन जीवनातच आपल्याला याची वाटेल तेवढी उदाहरणे सापडतील. अनेक रोगावर संशोधकांनी व शास्त्रज्ञांनी आता मात केली आहे, वस्त्रावरणाची सुवत्ता केली आहे, त्वरित प्रगतीसाठी साधने शोधून काढली आहेत आणि यायोगे सर्व जगातील लोकाना परस्परांच्या अगदी निकट सांगित्यात प्राणून सोडले आहे.

पण शास्त्राची ही साधने उपलब्ध झाली ती सारी पाश्चात्य देशात हे विसरता घाबयाचे नाही. त्या ज्ञानाची फळे जरी आपल्याला भौतिक सुख सोयीच्या रूपाने आज भरपूर चाखावयास मिळत असली तरी तेवढ्याने आपले समाधान होणे चांगले नाही. शास्त्रीय ज्ञानाची ही साधने आपल्या देशातच निर्माण व्हावयास पाहिजेत. पाश्चात्यांनी सांगितलेले शोध समजाऊन घेणे हीच एक समाधानाची गोष्ट सध्या आपण समजतो हे खोटे समाधान शक्य तेवढ्या लवकर टाकून देऊन आपले संशोधन स्वतंत्र रीतीने आपणच या देशात करणे असा आग्रह जेव्हा इंग्लंडील शास्त्रीय ज्ञान असलेले लोक धरू लागतील तेव्हाच लया अर्पाने आपली प्रगती झाली असे होईल. तोंपर्यंत आपण परपुष्ट, परोपजीवी व परभूतच राहू.

यामाठी, प्रचलित काळात एकदर समाजातच भौतिक शास्त्राच्या अभ्यासाची आवड उत्पन्न करणे व यायोगे त्याच्या कल्पकेलेला व स्वतंत्र बुद्धीच्या विकासाला अवसर प्राप्त करून देणे हे आपल्यातील बुद्धिमतांचे पहिले कर्तव्य होय !

असे झाले तर जी कामे पाश्चात्य लोक करितात तीच आम्हालाहि करिता येणे शक्य आहे असे आपल्याला जगाला दाखविता येईल व आपले मोठेपण पटवून देता येईल. पाश्चात्य कवीपंडिता भेष्ट कवि आपणामध्ये निर्माण होण्यापेक्षा पाश्चात्य शास्त्रज्ञांकडून वाट्या मिळवील असा यो

जातिवत् शास्त्रज्ञ आरण्यात निर्माण हाणें ही गोष्ट फार महत्वाची आहे. यासाठी शास्त्राची महति प्रत्येकास पटवून देणें, तीं शास्त्रें कसकशीं निघालीं, त्याचे विस्तार कसे झाले, शुद्ध भौतिक शास्त्रविचार व धर्मकल्पना याचे क्षणें आजवर कसे झाले आणि धर्मकल्पनाची परिच्छेद न होता त्याची स्वरूपे अधिकाधिक शुद्ध कशीं होत गेलीं आहेत याचें भर-पूर ज्ञान सर्वांस होणें अगत्याचें आहे शास्त्रीय ज्ञानाच्या निरनिराळ्या शाखांत प्रत्यहीं जें नवीन घडून येत आहे त्याची यथायाग्य माहिती आपल्याकडून सुशिक्षितांनाहि नसते. ही दु रिघति तावडतोच बंद धावी असें वाटत असेल तर आधिभौतिक शास्त्राचा सर्वांगीण अभ्यास आपल्याकडे तावडतोच मुरू ब्दावयास पाहिजे.

विश्वाच्या इतिहासात शतकांना किंमत नाही.

विश्वाची उत्पत्ति केव्हा झाली असेल ती असो. पण शतकांनीं इ। काल-सूड मोजता यावयाचा नाही येथें मात्र खरें दशसहस्राचाच उपयोग यासाठी करावयास हवा. बेबळ्या विस्तृत, विव्दुना अमर्षाद काळात घड-लेल्या घटनांचा उल्लेख करताना गिस्ती शक अथवा शालिवाहन शक या गोष्टी आपलें काम किंमत करू शकतील याची जरूर शका वाटते जेमजेम दोन हजार वर्षांची ही गणना आहे. पण याच्या पूर्वी कित्येक शतकें मानवी कर्तव्यगारीचा प्रकर्ष जगातील अनेक देशांत झालेला होता हें इतिहासाचे संपूर्ण ज्ञान आपल्याला नसलें तरीहि सांगता येतें सिस्तापूर्वी सहाव्या आणि सातव्या शतकांत नाइल, युनेटिस, शगा व ओहिओ या नद्यांच्या काठीं बाल्टि साम्राज्यें नादत होती अनेक प्रबळ धर्मविचार इतक्या जुन्या काळांहि बंदसून झालेले होते. यारून सस्कृतीची प्रगत रूपें सिस्तापूर्वी कित्येक शतकें स्पष्टपणें दिसू लागली होती असे अनुमान करावयास हरकत नाही. यामुळे सिस्ती शक अथवा शालिवाहन शक या परिमाणेंत बोलणें कसे अर्घटपणाचें आहे हें दिसून येईल. विश्वाचा इतिहासच फार फार जुना असल्यामुळे या काल गणना आपल्याला काळाभ्या सिस्ताची योग्य कल्पना जाणून देऊ शकत नाहीत इतकाच याचा अर्थ समजावा. अतिप्राचीन काळात शुद्ध अनेक प्रबळ मानवश इकडून तिकडे असे मटकत होते. याच्यापेक्षा काहीं

वंश अर्धसंस्कृत असले तरी काही मात्र साम्राज्ये स्थापण्याइतपत व ती प्रवृत्त करण्याइतपत प्रगत होते यांत कसलीच शंका नाही. ख्रिस्तपूर्व ३००० इतक्या प्राचीन काळापर्यंत साम्राज्यस्थापनेचा हा इतिहास भिड-वितां येतो. मानववंशाच्या या भ्रमंतीतहि काही उच्च शास्त्रीय ज्ञानाचे फण त्या त्या पिढ्याच्या हाती लागले हे कबूल करावयास पाहिजे. अर्थात् 'विज्ञान' आणि 'शास्त्र' याचा एखा अंमल गेल्या तीनचारशें वर्षांतलाच आहे. पण प्राचीन काळी सुद्धा ज्ञान, संस्कृती, राज्यघटना, मनुष्यत्वाचे उन्नत विचार याचे स्फुटिंग मधून मधून सारखे उठत असत; मानववंशाना स्थैर्य प्राप्त होण्यासारखी परिस्थिति तेव्हा नसल्यामुळे त्या स्फुटिंगाचे तेज पसरू शकले नाही इतकेच. तात्पर्य, ख्रिस्तापूर्वी कित्येक शतके व सहस्रं अनेक उन्नत कल्पना निर्माण झालेल्या होत्या. म्हणून युगमानाला नवीन नावे द्याययाची शाली तर, सतराव्या शतकापासून पुढे 'भौतिक शास्त्राचे युगमान' मानावे; त्याच्या पूर्वीची २००० वर्षे 'धर्मकल्पनाचे युगमान' होय; व त्याच्याहि पूर्वीचे कित्येक सहस्र वर्षांचे युगमान हे 'कलशाचे युगमान' मानावयास शकत नाही. अतिप्राचीन अशा या कलशयुगातहि काही साम्राज्ये निर्माण झालेली दिसतात. ही साम्राज्ये फार काळ टिकून मात्र राहिली नाहीत. त्याच्या भरमसाटीच्या काळांत शुद्ध ज्ञानाचे म्हणजे आपिभौतिक ज्ञानाचे संपादन थोडेच तरी झाले असावे. पण थोडक्यां वंशाची समावस दिस प्रवृत्तीच्या जोरावरच जुळ असल्यामुळे जीवित दिस कल्पनांनी युक्त बनते.

उच्च विचारांचा प्रादुर्भाव

अनेक शतके याप्रमाणे दिस प्रवृत्तीचा अवलंब करून शगड्यात वाया गेल्यावर शास्त्राची कल्पना निर्माण झाली. एकमेकांच्या माना कापण्यात एखा पुरुषार्थ नमून काही उदात्त विचारांचे स्फुग्ण झाले पाहिजे हा विचार बलवत्तर झाला. या नवोदित विचारांची छाप ताबडतोब सर्वत्र बसली, लोम करूं नये, संयम ठेवावा, विद्याचा कोणी शास्त्रा आहे ही कल्पना मानाची, केव्हा तरी दुष्कृत्यांचा जाब द्यावा लागेल म्हणून उन्मत्त होऊं नये इत्यादि विचारांचा प्रादुर्भाव झाला. इतिहासपूर्व कालातील अनेक धर्मसंस्थापकांनी समाजव्यवस्थेला लागणारे नियम व परमार्थकल्पना समजावून दिल्या. समाजाला :

स्थैर्य कसे प्राप्त होईल याचे ज्ञान त्यांना होतं ते तर त्यांनी समाजात सांगितलेच; पण त्यांच्या जोडीला त्यांनी परमार्थाच्या कल्पना मांडल्या व अशा रीतीने सामाजिक नियम व पारमार्थिक कल्पना यांची त्यांनी सांगड घातली. वास्तविक, बुद्धाच्या पूर्वीहि इकडे सामाजिक नियम व पारमार्थिक कल्पना यांचा उदय झालेला होता. या ज्ञानाच्या जोरावर वैवर्णिक हिंदूंनी आपला विविध उत्कर्षहि करून घेतला होता व बरेचसे आधिभौतिक ज्ञानहि संपादिले होते. पण इतिहासाचे संपूर्ण ज्ञान आपणांस अजून नसल्यामुळे बुद्धाच्या तत्त्वज्ञानाच्या स्वीकारासाठी जनमने इतकी अनुकूल का झाली हे नकी सांगता येत नाही. यज्ञातील पशुहिंसा हेच एक कारण या मोठ्या सामाजिक परिवर्तनाला पुरेसे आहे असे वाटत नाही.

पण, धर्मकल्पनांच्या प्रयत्नांनी केवळ पारमार्थिक विचारांचाच पुरस्कार केला असे नसून सामाजिक स्थैर्याला कारण होणाऱ्या नियमांचाहि विचार भरपूर केला होता हे नेहमी घ्यानात ठेवले पाहिजे. येशू ख्रिस्तानेहि हेच केले. त्याने धार्मिक कल्पनांचा प्रसार केला हे खरे असले तरी समाजात उत्तम आणि संभावित स्वरूप प्राप्त व्हावे यासाठीहि त्याने भरपूर खटपट केली. लोकांनी भारीच हिंसा केली असेल म्हणूनच बुद्धाच्या अहिंसा तत्त्वाचा पंगडा जनमतावर इतक्या सहज रीतीने वसला असेल. त्तिस्त तर बुद्धाच्याहि पुढे गेला व त्याने अप्रतिकाराची कल्पना मांडली. हिंसेचा अप्रतिवृद्ध जोर समाजात किंवेक क्षतके निरंकुशपणे चाललेला असल्याशिवाय अहिंसेचा हा संदेश माणसांनी पत्करला असेल असे वाटत नाही. तात्पर्य, धर्मकल्पनांचे प्रचलन ज्या युगांत होतं, त्याच युगांत समाजाची स्थिरस्थावर राहिलेला विचार प्रचल झालेला होता हे स्पष्टपणे दिसून येते.

बुद्ध, त्तिस्त इत्यादि महापुरुषांच्या संदेशामुळे समाजांत विरहण चलविचल झाली हे खरे आहे. पण समाजाची स्थिरस्थावर करणे हाच एक हेतु या महापुरुषांच्या मनांत होता असे नमून समाजाने ज्या देवतांचे हा वेळपयंत मनोभाव पूजन केले होते त्या देवतांचे अशिष्टान लोकांच्या मनांतून कायमचे काढून टाकल्याशिवाय हे समाज संभावित मार्गावर यायचे नाहीत असाहि विचार त्यांच्या मनांत असल्या पाहिजे. आणि म्हणूनच त्यांनी परमेश्वराचे परमकारुणिक, शांत, गोमरी व मंगल स्वरूप लोकांना दाखवून दिले असले

पाहिजे. देवाचें हें स्वरूप स्थिरता प्राप्त झालेल्या समाजाला तत्काळ पटलें असलें पाहिजे. महापुरुषांनीं मांडलेले हे नवीन विचार समाजांनं विनतकार मान्य केलें, कारण त्यांच्या महानुभावत्वावर त्यांचा दृढ विश्वास होता. काहीं दैवी स्फुरण असल्यामुळेंच या मोठ्या लोकाना इतके महत्त्वाचे विचार मांडता आले असा समाजाचा दृढ समज होणें स्वाभाविक आहे. पण यामुळ महापुरुषांच्या बोलण्याला एक प्रकारची निरकुशता प्राप्त झाली हा मात्र मोठाच तोंग झाला कारण, हे महापुरुष इतरांच्याविषयी अनेक बाबतींत वेगळ आणि मोठे असले तरी त्यांना सर्वज्ञता प्राप्त झाली असल्याचा समज नसल्यामुळें अज्ञानामुळें अथवा अपुऱ्या ज्ञानामुळें त्यांनीं जे काहीं भोळे सिद्धांत मांडले त्यांनाहि निरकुशत्व प्राप्त झालें आणि हाच समाजप्रगतीच्या दृष्टीनं मोठा तोंडा झाला हें कबूल केलें पाहिजे. प्रसंगाविशेषीं या लोकांनीं केवळ अलंकारिक भाषेचा आश्रय करून जे काहीं विचार सांगितले त्यांनाहि सिद्धांताचें स्वरूप प्राप्त झालें. समाजांनं त्यांचा प्रत्येक शब्द खरा मानला आणि अशा प्रकारें भोळेंपणाला आणि शब्दप्रामाण्याला सुरुवात झाली याच्या मगर भिडोतून बाहेर पडावयास समाजाला कित्येक शतकें लागलीं व अजूनहि हें कार्य पूर्ण झालें आहे असें निखालास म्हणता यावयाचें नाहीं. महापुरुषांचा प्रत्येक शब्द वाच्यार्थानें व्यावयाचा हा परिणाम आहे !

शक्तिवाच्या कल्पनेनं जगाचा तिरस्कार

निरनिराळ्या काळीं समाजाच्या मनावर जे संस्कार होतील, जे आघात होतील त्यातून सर्व तत्त्वज्ञान निघतात. यास्तव, कोणत्याहि सामाजिक तत्त्वज्ञानाचा अथवा नियमाचा प्रारंभ शोधावयाचा असेल तर लगतच्या मूत काळान मानवी मनात जी चलविचल झालीं असेल तिचें स्वरूप पाहिलें पाहिजे. जगताच्या नक्षत्रतेचा जो विचार प्रादुर्भूत झाला तो धार्मिक युगातच झाला, आणि मानवी जीवित सणमगुर आहे, सर्व काहीं आभासमय आहे, माया आहे हा विचार दृढमूळ झाला सामाजिक जीवनातील अस्थिरता व माणसाच्या जीवनाची क्षणिकता या दोन गोष्टी तत्त्वज्ञानीं पुनः पुन्हा मांडल्या त्यांच्या बोलण्यातील खरा हेतु काय इकडे लोकांनीं लक्षच दिलें नाहीं पण उलट संसार खोटा, जग खोटें, हें सर्व बुडवण्यासारखें आहे असा समज

समाजात दृढ ज्ञानाचा तात्पर्य, आधिभौतिक कल्पनाचा विचार अत्यंत गौण ठरून माणसं पारमार्थिक विचारात गुढमळ लागली

या औदासिन्याचा परिणाम सर्वत्र जसा झाला की, गेल्या दीड देन हजार वर्षांत शुद्ध आधिभौतिक शास्त्रातील एरुद्धि कल्पना जगांत निरली नाही हिंदुस्थानात तर हा आत्माविचार इतका 'चेकाळला' की, माणसाना प्रपंचाचा विसरच पडला 'यामुळे सवध राष्ट्राचें मन गुढमळून गेलें आणि अज्ञानदि तें गुढमरलेलेंच आहे जगाच्या क्षणभंगुरत्वाच्या जाणितें पर्वतानीं सपादिलेलीं सृष्टिज्ञानें माणसं अवहळू लागलीं, आणि सामर्थ्यानें व संदर्शनें गडगन भरलेल्या वस्तुजाताला शुद्ध करू लागलीं

जगताची अवहेलना करू नका

वस्तुजाताला 'जड' म्हणून त्याचा तिरस्कार करणें बरें नाही कारण, अस्तित्व जिला आहे ती प्रापेक गोष्ट जडच असते ज वस्तु इन्द्रियगोचर नाही ती जड न हे हें म्हणणें रास्त नाही. आपल्या इन्द्रियाच्या शक्ति विशेष वाढल्या तर ते ज्ञान अत्यंत सूक्ष्म आहे व म्हणून गोचर नाही तेच उद्या इन्द्रियगोचर होणार नाही कशावरून ? अनेक सूक्ष्मतम गोष्टी आपल्या डोळ्यांना पूर्वी दिसत नव्हत्या त्या आज मायक्रोस्कोपमधून आपण पाहू शकतोच ना ? पूर्वी डोळ्यांना न दिसणारे तोर आज दुर्बिणीतून पाहता येतातच ना ? इन्द्रियाची शक्ति वाढली याचेंच हें प्रत्यंतर आहे तात्पर्य, याच न्यायानें ते रुपरसगंध आज आपल्याला प्रतीत होत नाहीत ते पुढें केदा तरी प्रतीत होणें हें अगदीं शक्य आहे अनेक सूक्ष्म गोष्टी जर इन्द्रियगोचर ठरण्याचा समय आहे तर एखादे वेळेस सूक्ष्मात सूक्ष्म असा आमासुद्धा त्याला अस्तित्व असले तर इन्द्रिय गोचर ठरण्यात काय हरवत असावी ? आणि जें आत्म्याचें तेंच परमात्म्याचें म्हणजे, ईश्वर जर खरोखरच असेल तर तोसद्धा केदा तरी प्रत्यक्ष दिसण्याचा समय रास आहे जिला अस्तित्व आहे ती वस्तु असलीच पाहिजे, आणि ती केदा तरी गोचर झालाच पाहिजे तापर्य, सूक्ष्म असं काहीहि न हीं वस्तु इन्द्रियगोचर झालेली नसलीं तरा आहे असं मानण्याचाच अर्थ ती जाकण्याचा विषय होऊ शकते हें आवलन आजच्या इन्द्रियांनीं होवो अथवा एखाद्या

नव्या इंद्रियानें होवो. ती वस्तु आहे इतकें मानलें म्हणजे आत्मा व परमात्मा या दोन्ही गोष्टी जडच आहेत असें मानावयास हरकत राहणार नाही. शास्त्रानें सूक्ष्मत्वाच्या मर्यादा संकुचित होत घालल्या आहेत व उत्तरोत्तर जड असें काहीहि उरणार नाही. आत्मा आणि परमात्मा या जोडीलानुद्धा. अस्तित्वाच्या मुर्यावर जड कोठेंतच घालता येण्यासारखी आहे. नास्त्य, 'जड' या शब्दानें मनात जी अवहेलनायुद्धि निर्माण होते ती होऊं देणें बरोबर नाही; व 'सूक्ष्म' या शब्दानें जी पावित्र्याची कल्पना उत्पन्न होते तीहि होण्याचें काही कारण नाही. 'जड' व 'सूक्ष्म' या कल्पना केवळ इंद्रिय-शक्तीच्या मर्यादेंत बसाविल्या आहेत. विज्ञानाच्या योगानें जें आज सूक्ष्म आहे तें उद्या जड होऊं शकेल यात फसलीच संशय नाही !

ब्रह्माच्या विचारांत आधिभौतिक

'ब्रह्म सत्यं जगन् मिथ्या' या वाक्याचा विचार करतो असें दिसतें कीं, ज्यात ब्रह्मार्थ अस्तित्व पत्तलें आहे असे तीन स्वतंत्र पक्ष संभवतात. (१) ब्रह्महि आहे व जगताहि आहे. ही दोन्ही सरीं आहेत. (२) ब्रह्म हेंच शाश्वत सत्य व जगत् जागृतामय आणि असत्य. (३) ब्रह्म हेंच शाश्वत सत्य व जगत् हें आकारवैशिष्ट्यापुस्तें खोटे असून त्याचें मूळचें सूक्ष्म रूप खरें आहे. या तीनहि पक्षात ब्रह्म ही गोष्ट समान आहे. या शब्दांत आणखीहि दोन पक्ष संभवतात. (४) ब्रह्म मानण्याची जरूरी नाही; जगत् मात्र सत्य आहे (५) ब्रह्महि नाही व जगताहि नाही. पाहिला पक्ष व पाचवा पक्ष एकमेकांच्या अगदीं विरुद्ध आहेत.

यातील काहींच्या मते ब्रह्म हेंच शाश्वत सत्य असून जगत् हें स्वप्न म्हणून किंवा विघटनक्षम म्हणून असत्य. स्वप्नातील वस्तूना जे प्रमाणें अस्तित्वच नसतें त्याप्रमाणें जगतालाहि अस्तित्व नाही असें यांचें मत आहे. काहींच्या मते जगत् असत्य म्हणजे विघटनक्षम आहे. म्हणजे विश्वात कणगरी राहील पण त्याचे आजचे आकार बदलतील इतकेंच. या मतप्रमाणें विश्व उत्पन्न कवचास लागणारी जी मूळची सामुग्री तिचें मूळरूप सत्य आहे. चवथें मत ब्रह्म मानित नाही पण जगत् मात्र मानतें, व तें विघटनक्षम आहे असेहि मानतें. सध्याच्या भौतिकशास्त्रांत हें मत रुढ आहे.

भौतिकशास्त्राचे मत

जगत् कसे निर्माण झाले हे आपणास माहीत नाही, हे वस्तुजात निश्चित, रूपांतर पावते व त्याचे विघटनहि होण्याचा संभव आहे या जगाचे वयोमान फारच मोठे असून त्याचे विकसन व रूपांतर या गोष्टी इतक्या सूक्ष्म आहेत की, या मतानुसार परमेश्वर नावाची कोणी सर्वोपस्थी व सर्वव्यापी व्यक्ति माना वयाचे कारण नाही. ज्या जगाला अज्ज्ञातधि वषे झाली त्याचे आदिकारण शोधण्यात काही मतस्य नाही. जग हे आपोआपच निर्माण झाले, त्याचा आपोआपच विकास होतो, ते आपोआपच रूपांतर पावते व त्याची आपो आपच विघटना होते. यासाठी परमेश्वररूपा एखादा स्वतंत्र 'कर्ता' मानण्याचे कारण नाही. ईश्वर मूळधाच आहे असे मानण्याऐवजी हे जगच मूळचे आहे असे मानावे म्हणजे झाले.

जगत् असत्य मानणारानीं काय मिळवले ?

ब्रह्मवेत्त्यानें जे काही सांगले ते इतकेच की, त्याला स्वतःची ओळख पटली, तो मायाजालातून मुक्त झाला व ब्रह्मात विलीन झाला आणि त्याला शाश्वत आनंद प्राप्त झाला ही सारी त्याच्या स्वानुभवाची गोष्ट आहे हे इतरांना कळणे शक्य नाही. शका अशा की, आपल्याला ब्रह्माचा साक्षात्कार झाला असे जे ब्रह्मवेत्त्याला घाटवें जी त्याची फसवणूक तर नसेल ना हे सामान्य लोकांपेक्षा त्यांना जो थोडासा निराळा प्रत्यय आला असेल त्यालाच ते अतिम ज्ञान मानू लागले. 'सावत ना ? साक्षात्कार झाला याचा अर्थ विश्वाचा प्रश्न पूर्णपणे मुटूला असा घरावयाचा काय ? तात्पर्य, ब्रह्मवेत्त्याची आत्मवेचना झाली काय ? जे झाले ते इतकेच की त्यांना आनंद प्राप्त झाला पण विश्वाचा प्रश्न त्यांना उलगडला असा मात्र याचा अर्थ होत नाही. त्यांनी मलतेच ओथें आपल्या शिरावर का घ्यावे ? स्वतःच्या ज्ञानदात मग होऊन राहणें इतकेच त्यांनी केले असतें तर त्यात काही बिघडले नसेत पण ते लोकांना उपदेश करतात, शिष्यशाळा बाढवितात आणि यामुळेच त्यांना काही प्रश्न विचारणे माग पडतें.

ब्रह्मसाक्षात्काराच्या बाबतीत निरनिराळ्या ब्रह्मवेत्त्यांचे एकमेकांशी का

जगत नाही ! देवाचे लप जर एकच असले तर संतुष्टिपयक शाने ही सुद्धा
एकरूपच असावयास नकोत काय ! शानाचे मागे निरुद्धे मानले तरी जेथे
जावयाचे ते परमज्ञान तरी एकरूपच असावयास नको काय ! पण निर-
निराळ्या थोर आचार्यांचे ब्रह्मस्वरूपवर्णन मात्र एकमेकांशीं मुळांच जमत
नाही.

विशेषतः हे सारे साक्षात्काररुपांनी पुढे देते. आणि अशा परस्परविरुद्ध
साक्षात्काराच्या भांडवलवावर आज हजारों वर्षे ब्रह्मवेद्यांनी अनुभवून घेतला कुल-
विलें अहे. या ब्रह्मज्ञानी लोकांनी शुद्ध तत्त्वज्ञानाचे भूमिका बाजूस ठेवून
साक्षात्कारवाद्याची भूमिका घेतल्यामुळे तत्त्वदर्शनात बाजूला राहून अहंकार
मात्र बळावले. तात्पर्य, हे साक्षात्कारच मानवजातीला बांधले असं म्हटलें
तरी चालेल. मोठमोठ्या ब्रह्मवेद्यांच्या बाबतीत हे झाले. मग त्यांच्या दिग्दर्शना
बाबतीत काय झालें असेल तें सुद्धा समजेल. एवंच मतच जातीला उद्देश्य
करून इच्छितान्या या ब्रह्मवेद्यांचे खरे सामर्थ्य काय प्रतीच आहे हे पाहणें
जरूर झालें आहे.

हे जगत् उपा वेळीं विनाशाग्रत जावयाचे आहे त्या वेळीं ते बेलासक जावो.
पण शास्त्रज्ञांच्या मते याला काही कोटि वर्षे खास लागतील; तोंपर्यंत मान-
वांना या पृथ्वीवर ब्रह्मवेद्यांनीं मुखानें राहूं द्यावें; स्वाना उगाच जाच करूं
नये.

ब्रह्म हे खरें कसं आहे दावा प्रत्यय कोणाहि संसारी माणसाला नाही.
ब्रह्म अनादि मानून ब्रह्मवेत्ते एका भोळ्या अहंकारांतून निघततात. पण
वस्तूची मूलतत्त्वे शोधणें हा तर शास्त्रज्ञांच्या मनाचा मुख्य धर्म आहे. म्हणून
जेतू हे स्वयंमूच आहे या विधानानें शास्त्रज्ञांच्या मनाचे समाधान वसे होणारें
पण जगाच्या मुळार्था वार्णांतरी असल्याच पाहिजे ही मानवाची इच्छा इतकी
प्रबळ आहे की, हे जाणूनच शास्त्रज्ञांच्यांनी कोणत्याहि उपायाचा संपर्क
लागणार नाही असें आदितत्याचें स्वरूप करितले. उपायांचा निरास केल्या-
नंतर शेवटीं केवळ शानच उरलें. शास्त्रज्ञांच्यांनी अदितबुद्धि कायम ठेवून
आदितत्याचें निर्मल रूप करितले; व दाखोवें नास्तिक्यांस चित्रविलेंच समुणो-
पासनेतील तार्किक संकटेंहि पुढीलही हेंच त्याचें सुद्धेभवे होय.

खरे म्हटलें तर ब्रह्मवेत्ता या शास्त्रज्ञ या दोघांचीहि विचारणाही एकच
मा. - १७

आहे. दोषांनाही Research करावयाचा असतो. यामुळे दोषांचे वैर असा-
ययार्थ कारणच नाही. परक इतकाच की, एकाचे मनोविक्षेपण धरतं तर
दुसऱ्याचे परतविक्षेपण असतं. शास्त्रसुद्धा ब्रह्मवेत्त्याप्रमाणेच भोवतालच्या
वस्तुजाताकडे न्याहळून पडतो व त्याच्यामार्गे वाय आहे हे ठोपण्याची,
खटपट करतो. तोही अशा प्रकारे नानातरतून एवढा शोधून काढण्याच्याच
मार्गे असतो.

या कामात शास्त्रशाला अनंत अडचणी येतात. म्हणून आपल्याला
अतिमृशाने जाले आहे व विश्वाचे वीडे ठेवून दिले आहे असा सर्व भ्रमिण्या दा
ब्रह्मवेत्त्यांनी शास्त्रशास्त्राच्या अडचणीचा परिहार का करू नये ? त्याच्या
शास्त्राकार बुद्धीचा शास्त्रशास्त्रा आपल्या सशोधनात मोठाच उपयोग करून
घेना येईल व त्याचे काम धर्तीतही सोपे होईल. तेव्हा धातुजाताचे खरे
स्वरूप काय आहे ते ब्रह्मज्ञानी लोकांनी एकदा स्वच्छ सांगून टाकावे. या
असत्य जगातच ते राहतात ना ? मग शास्त्रसशोधकाला जगात्स्वरूपाचे आक-
लन करण्याच्या मदत करीत त्यांनी मदत का करू नये ? पण त्यांना हे
ज्ञानच नसावे असा जबर सशय घाटतो. जर त्यांना हे ज्ञानच असेल तर
त्यांनी शास्त्रशोधकाच्या मदतीला अवश्य यावे व जगाचे मूळ कारण शोधून
काढण्यास त्या लोकांसह करावे. पण ते असे करू इच्छीत नाहीत हे आप-
ल्याला स्पष्ट दिसत असल्यामुळे जग ही माया आहे या त्यांच्या बोलण्याकडे
सब्र देण्याचे आपल्याला काही कारण नाही.

सामाजिक तत्त्वज्ञान हाच धर्म

धर्माने समाजाची घडी बसविली हे खरे. पण हा पारमार्थिक धर्म नसून
समाजाच्या स्थैर्यसाठी जी शुद्ध ज्ञाने माणसांमार्गे कालक्रमाने हस्तगत केली
ती सामाजिक ज्ञाने हाच धर्म होय. ही ज्ञाने अनुभवातूनच मिघाली आहेत.
ज्ञानार्जनाची ही शास्त्रीय पद्धति आहे हे मान्य केलंच पाहिजे. कासतराने
या ज्ञानालाच 'धर्म' ही रुझा प्राप्त झाली व त्यानेच समाजाला व्यवस्था
व स्थैर्य या गोष्टी प्राप्त करून दिल्या. या नियमचि पालन करणे म्हणजेच
धर्म आचरण होय. पण जाले असे की, पार्थिव परिस्थिति बदलतून जे
नियम केले त्यांच्या सातत्याचा तजवीज मान परमार्थाच्या आध्याने केली.

अमुक घबरे पळची तर मातूस स्वर्गला जातो असे म्हणजे हाच परमार्थाचा अभय होय. तारो, पार्थिव्याच्या अवलोकनाने समाजधर्म बनतात. यथा यथा-या-मालाने स्वर्ग मिळवायचा अन्तो. अर्थात् परमार्थसाधन शुद्ध पार्थिव अनुभवावर अघरलेल्या धर्मीने साधते. मग जडाची लाज वाटण्याचे करणच काय ! अणि ब्रह्मज्ञानी माणसाचा भौतिकशास्त्राधी वाद तो वेढे उरला ! भौतिकशास्त्री मग नास्तिक तरी वसा !

अवघचि ससार सुखादा करीन

ससाराची आपली अ सवेत अनावर आहे हे जर खरे आहे तर मग तो ससार शक्य तेवढा सुखाचा वरण्याची घटपड आपण करावी यात काहीच चुकले नाही. पण हे आले शत्रु नसून खरोखर मित्र आहेत. काम, कष इत्यादींचा अतिरेक झाला नाही तर जीवितातील यशाची व सुखाची नी साधने आहेत. ससारी माणसाचे हे रिपुनाहीत. निरक्त माणसाचे कदाचित् असतील.

मानवी नीतीच्या मर्यादा

अनेक वेळां भलत्याच कार्यांचे भलतेच कारण मानल्यामुळे मोठ्याच आपत्ति ओढतात. मनुष्यवृत्त नीतीचे गृहीतक नियमन चालावे अशी जी माणसाची अपेक्षा असते ती या चुकीच्या कार्यकारणभाव वृत्तच जमवेली असते. खरे असे आहे की, नीती आपल्या मार्गाने जात असते आणि गृहीतक नियम आपल्या मार्गाने जात असतात. पण आपण चुकले हे कळू नये म्हणजे एकदा कल्पिलेला कार्यकारणभाव सोडून देत नाहीत. असेल कार्यकारणभाव म्हणजे केवळ लोभधमक होत.

तार्य असे की, धर्मवृत्ति जर अधिक शुद्ध करावयाची असेल तर वेळो वेळी उपरस्त झालेल्या धार्मिक वृत्तना आरण सोडून दिव्या पाहजेत. हा काही धर्माच पराभव मानण्याचे कारण नाही. समानाच्या घालनेमार्ती केवळ यमानेयम व शब्द धर्मवृत्ति या मोठी अगदी वेगळी आहेत हे कथे हि विवरु नये यमनियमानाच आरण शाश्वत धर्मवृत्ति मानली हा खरोखर माना प्रमाद होय. दुसरे असे की, धर्मवृत्तना या कथे हि शाश्वत,

अपरिवर्तनीय नमतात. धर्म हा परिपूर्ण असू शकत नाही प्रवृत्ति शान्तेला अधिक प्रभावी शान पद शंकावा समज असतो, हे ध्यानात ठेविले पाहिजे. धर्म आणि व्यावहारिक नीति यांच्या या मधील घ त्याच परस्परांमधून नवते स्पष्टतः दिसले तर अनेक भागति टळतील !

म्हणून आख्याला सर्व गूढ उत्पन्नही असा सर्व मिळवून महापुरुषाने स्वतःची वचना करून घेऊ नये व मानवजातीलाहि भल्या मार्गाने नेऊ नये शानाची वद सतत होत राहणार हे लक्षात घेऊन त्यांनी आपली तीर्त मार्गप्रकाशाकडे घळवावी. म्हणजेच खरे तत्त्वसंगोपन होईल !

संशोधक हा ब्रह्मज्ञान आहे

‘ कोऽहम् ! ’ अशी जिज्ञासा ज्याच्या मनात सतत जागृत आहे असा ब्रह्मज्ञ व एखादा शास्त्रीय संशोधक यांच्यात खरे म्हणजे काहीच फरक नाही. शास्त्रज्ञ हे ब्रह्मज्ञाप्रमाणेच जगत्वरूपाच्या व जगत्कारणाच्या वावरीत मिळानु असतो ‘ कोऽहम् ’ असा नुसता प्रश्न रिचालूनच ब्रह्म जागत असले तर शास्त्रज्ञ शानावर विजय मिळवीत असतात. यामुळे दर्याची कनाची नवी नवी दालने त्यांना माहीत होतात आणि विश्वचे मूळ कारण व त्वचे स्वरूप माझे शान हे जर ब्रह्म माझेले तर शास्त्रज्ञां हे ब्रह्मज्ञाची प्राप्ति करून घेऊ इच्छितात असे दिसून येईल. म्हणून नवीन शान हस्तगत करे करावे व सदा सुखाचा कसा करावा याच्याच स्वटपटीला प्रत्येकाने प्रथम लगेले पाहिजे.

आधुनिक शास्त्राचे स्वागत करा

यासाठी युगेपात चाललेले शास्त्रसंशोधन अरमसात करून त्याच्याप्रमाणे शानाची नवीन धर्मे हस्तगत करण्यासाठी ज्ञान हे पहिले कर्तव्य होय. पूर्वी आत्मनकडे उत्कृष्ट शास्त्रज्ञ झाले होते हे खरे असले तरी आज आपण माझे रंगाल्यामुळे आधिभौतिक शास्त्राच्या उपासनेचा आग्रह घरणे भाग आहे. शुद्ध शास्त्रज्ञ शाने पूर्वी आपल्या देशात उद्भवली असली तरी मध्यस्थी निरपेक्ष शक्तें भोळसरण्याचेच प्राबल्य होते हे नावूनून वरण्यात काही अर्थ नाही पण आता तो भोळसरण्या टवून देऊन पुन्हा शास्त्रीय शाना-

कडेच बळकडे पाहिले. या नवीन शास्त्रीय ज्ञानाच्या लोढ्यांत धर्म वगून जाईल अशी भीति बाळगण्याचे कारण नाही. एक धर्म जाऊन दुसरा धर्म येईल इतकंच. हा नवीन धर्म झुगमळता तपासून घ्यावा म्हणजे झाले. या नवीन धर्माला समाजाला आपल्या शृष्टावर ठेलेलून धरण्याचे सामर्थ्य असेल म्हणजे झाले.

शास्त्र अपराधी नाही.

नवीन शास्त्रीय शोधामुळे योग्य घात झाला असे आपण नेहमी म्हणतो. पण हा शास्त्राचा अपराध नाही. संसारक झेल्ले होऊन काढणें ही गोष्ट शास्त्रीय शोधामुळे होवू शकली असली तरी त्याच शास्त्रीय शोधांनी मानवावर अगणित उपकार केले नाहीत काय ? अनेक भयंकर रोगांचे क्षीयशास्त्रीय शोधांनीच नाहीत केले नाहीत काय ? मग शास्त्राला दोष देण्यात काय मतलब आहे. शास्त्रीय शोध विचारे खरोखरच उदासीन असतात. शोधकाने आपल्या ज्ञानाचा वाईट उपयोग केला तर त्यात ते ज्ञान अपराधी कसे ठरते ?

शास्त्राने वेढेवेढी समाजाची घडी, विसकटली हे खरे असले तरी त्याने मानवजातीचे नुकसान झाले हे म्हणचे बरेचच नाही. समाजाची दडी अति-प्राचीन काळापासून अनंत वेळा विसकटलेली आहे. घने त्यादनाचे मग बदलताना त्या त्या काळी समाजाची घडी बदलणे अपरिहार्य असते असे अनेक देशांतून निरनिराळ्या कष्टाखंडाच्या इतिहासावरून दिसून येईल. पण यांत तक्रार करण्याचे काही कारण नाही. हा खरीत्या क्रमच आहे. तात्पर्य, यंत्राने अनेक सामाजिक स्थित्यंतरे झाली असली तरी यंत्राने मर ती कायद्याची वरून देण्याची समाजाने व्यवस्था केली तर मनुष्य जास्त सुखीच होईल यात कसलीच शंका नाही. यंत्र हा शोध आहे असे न मानता त्याच्यापासून मान्यसमाज अधिक सुखी वसा हेईल हे पाहणे हेच आपण खरे करवून घ्यावे !

बालचक्राकडे लक्ष हवे

रा. त्रिपाठी प्रा. माटे यांची प्रमुख प्रमेये संस्था. यानंतर त्यांनी हिंदु-रपानांत अतिप्राचीन काळापासून मान्या निरनिराळ्या वायात मेल्या

शोकानी कोणती कामगिरी करून ठेवली आहे याचे निरतृत्व विवेचन वेलें आहे नंतर शास्त्राचे सर्वा कायदे समुन त्यानी शोधन शास्त्राच्या रूढ कायाचे महत्त्व वर्णिले आहे यानंतर माटे पाळ्यात शास्त्राचे शोधनी अधीर नित या होणार हें निश्चित असल्यामुळे जगात आपले त्या वही मानाचे स्थान हवें अस-याम कालचक्राकडे सतत लक्ष देऊन आग्रास बागाव्यास पाहिले असा त्यानी अभिप्राय केला आहे नवीन शोध आत्मसत् करून रुशे घन आग्रास देशतच केले पाहिले असा त्याचा सिद्धांत आहे.

शास्त्रज्ञांचे औदासीन्य

पण, शास्त्रज्ञांचे ज्ञानाचा कितीही प्रार्थ दाखविला तरी दिकाल, अति सुदृढ व अविश्वस्य वस्तुज्ञात याच्या स्वरूपाचा विचार करता परता मानव हा एकादर विश्वाच्या पसाण्यात किती सुद्ध आहे हें उद्गारवाचर वेदनाच्या मनाचा जी मळयाव्यापी तीव्र मर्गठ शास्त्रज्ञांचा हि मनाला देणें अवि-हार्थ आहे माटे यांना ही गोष्ट कबूल करणें भाग नालें आहे ते म्हणतात, “आधिभौतिक ज्ञानाचा हा काय किंवा बुद्धिदृष्ट्या जगाचा विचार करणारा वेदाती ज्ञानाचा काय, दोघेही दोघांनी एकाच मुकामला येतात ” वेदाना निदान सर्वोपाधी परमेश्वर जगाचे कारण आहे असे मानून समाधान पावतो. पण ‘इकडे शास्त्रकार मात्र मघची जी असत वर शिथिली तिथ्यतच गहणार व जर कर्ता मानावा तर त्याचा तर्क कर्ता कोण या अनवरथेत सपटून अनिश्चयाच्या बायने व्यग्र हाऊन गप्प बसणार म्हणजे दोघांनी शिथिल एकच शाळा ! ”

फलश्रुति

माटे यांनी प्रस्तुत प्रपात प्रज्ञान व आधुनिक शास्त्रीय दशे घन याच्या स्वरूप विषयी व जातोविषयी जे उद्धृत शास्त्रीय पद्धतीचे विवेचन अत्यंत सुवाच भाषेत आकर्षक रीतीने केलेले आहे याचा केवळ सामान्य परिचय करून देणें ह्याकाच माहता या नेत्याचा उद्देश आहे. माटे यांनी माहलेल्या भावनांचे राहण करण अथवा त्याने समर्थन करणें या गोष्टी प्रत्यत देखाव्या कथेबाहेर आहेत माहता माहित प्रमाणें मराठ्या

तरी ब्रह्मज्ञान व आधुनिक शास्त्रां शून्य यांच्या कार्यक्षेत्राची व उपद्रुनतेची इतकी रसाळ चर्चा अन्यत्र कोठेहि नाही. वकिणी घाणा न मिरवितां प्रा. माटे यांनी ब्रह्मज्ञानी माणसाची भूमिकाहि अरुंत योग्य रीतीने मांडलेली आहे व शास्त्रज्ञांची तरफदारी करता करता वेदात्याला जणू नवजून जग्याय करण्याचा प्रयत्न त्यांनी केलेला नाही. त्यांच्या सिद्धांतासंदर्भा मत्भेद होणे स्वाभाविक असले तरी त्यांचे सर्वच विवेचन फार उच्च, तत्त्विक आणि शास्त्रीय सुभिकेवरून झालेले असल्यामुळे ही प्रस्तावना या बब्रतीत आदर्श-मूत झाली आहे हे मान्य केलेच पाहिजे. आपल्या विवेचनसंदर्भा स्वतः प्रा. माटे यांनीच कांही शंका उरून गेल्या आहेत व त्यांना उत्तरेहि दिली आहेत. १६४ ते १७० ही पृष्ठे पाहतां मुळातून जिज्ञासूनी अपरूप वाचावी.

शेवटी, अर्थीचीन जगांत शास्त्रज्ञांची भूमिका कोणती, शास्त्रांची वाढ कोठेपर्यंत होत राहणार आहे, शास्त्रज्ञां पूर्णपणे अवलंबून असलेल्या समाजाचे पुढे काय होणार अि इत्यादि ज्या नाना प्रकारच्या शंका आपल्या मनात नेहमी येथान घालतात त्यांची शंका व पदार्थांने वेलेली चर्चा वाचा-वयाची असल्यास जिज्ञासूनी Whither Mankind या प्रसिद्ध पुस्तकातील व ड्रूड श्रेष्ठ या भोर शास्त्रज्ञांना Science हा शिष्य व त्याच प्रयोगाला C. A. Beard यांनी लिहिलेली प्रस्तावना अत्यंत वाचावी. ह्याप्रस्तावनामुळे दांता केवळ उडेल करण्यापलीकडे काहीहि करता येई. शक्य नाही.

अनेक वर्षांच्या अज्ञातवासानंतर बंधमुक्त झालेले
क. शि. म पराजपे यांचे अमर वाङ्मय

काळांतील निवडक निबंध

- * भाग १ ला प्रस्तावना म म द. वा. पातळार ३। रु
- * भाग २ रा प्रस्तावना श्री. श नवरे ३। रु
- * भाग ३ रा प्रस्तावना प्रा श दा पडस ३। रु
- * भाग ४ था प्रस्तावना म द जावडेकर ४। रु
- * भाग ५ वा प्रस्तावना प्रा न र फाटक ५। रु
- * भाग ६ वा प्रस्तावना श्य र दवगिरीकर ५। रु
- * भाग ७ वा प्रस्तावना शि ल करदीकर ४। रु
- * भाग ८ वा प्रस्तावना न स करदीकर ४ रु
- * भाग ९ वा प्रस्तावना प्रा रा श्री नाग ४ रु
- * भाग १० वा प्रस्तावना आचार्य मारा काळकर ४ रु
- * साहित्य-संग्रह भाग ३ रा स आ नगळकर ४ रु

● ही तपुष्प कापडा बाबणीची अकरा पुस्तके आपणाकडून ४० रु मनीमोडणीने येताच आमच सर्वा पाठवू सुटीपुस्तकेही मिळतील त्या प्रत्येकास ६ आणे पारख निराळे प्रति अगदी थोड्या वही पी नाही

— विक्रीकरितां शिष्टरु असलेलीं पुस्तके —

- [१] माझा दृष्टिकोन वा वा गांगोळ कि ३ रु [२] हिंदूंचे समाजरचनाशास्त्र समाजशास्त्रज्ञ गा म जोशी कि ५ रु [३] श्रीज्ञानेश्वरी संपादक वि का राजवाडे कि ५ रु [४] शि म पराजपे-चरित्र वा कृ पानवे कि १ रु [५] महाराष्ट्र-भाषाभ्यास य रा दाते (शब्दकोशाच्या सप्त भागांच्या प्रस्तावना) कि ५ रु.
- [६] साहित्य-संग्रह भाग १ व २ कि ४ रु

⑦ पुस्तकांच्या मूळ किमतींतिली रक्कम आपणाकडून म आ येताच पुस्तक आमच सर्वांना पाठवू

महाराष्ट्र शब्दकोश

भाग १ ते ७

संपूर्ण कापडी वाईडिंग
मूळ किंमत ७० रुपये
तूर्त पक्ष ५० रुपयात देऊ

— व्यवस्थापक. —

य. गो. जोशी-प्रकाशन, सदाशिव, पुणे २.

